

А. А. Ворон, В. А. Солопенко

Українська мова

для загальноосвітніх навчальних закладів
із навчанням російською мовою

Підручник для 7 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Київ
Видавничий дім «Освіта»
2015

УДК 000
ББК 000
000

УМОВНІ ПОЗНАЧКИ

- — основне правило
- — словничок
- — правило-підказка
- — вправа для виконання вдома
- — запитання і завдання
- — мовна задача
- — вправа з ключем

Ворон А. А.
000   Українська мова для загальноосвіт. навч. закладів із на-
вчанням рос. мовою : підруч. для 7 кл. загальноосвіт. навч.
закладів / А. А. Ворон, В. А. Солопенко. — К. : Видавничий
дім «Освіта», 2015. — 240 с.

ISBN 000.

УДК 000
ББК 000

ISBN 000

© А. А. Ворон, В. А. Солопенко, 2015
© Видавничий дім «Освіта», 2015

ДЕРЖАВНИЙ ГІМН УКРАЇНИ

Музика Михайла Вербицького
Слова Павла Чубинського

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

Дорогі друзі!

У сьомому класі ви продовжите вивчати частини мови, розкривати таємниці української мови. Ви вже дізналися багато нового, але попереду ще незвідані стежки, що ведуть до мовної країни знань. Пройшовши цими стежками, дізнаєтесь про особливі форми дієслова, прислівник, службові частини мови, вигук. Як винагороду за сумлінну працю здобудете знання про значення, граматичні ознаки, особливості правопису і вживання в мовленні цих частин мови, навчитеся грамотно висловлювати свої думки, опануєте основні правила спілкування. І поруч з вами завжди буде надійний помічник і порадник — підручник.

Щоб пригадати вивчене раніше і краще засвоїти новий матеріал, дайте відповіді на запитання на початку кожного параграфа або виконайте вправу-дослідження. Основні правила треба запам'ятовувати. Можна користуватися підказками підручника, якщо виникають труднощі під час вивчення нової теми. Мовні задачі сприятимуть розвиткові логічного мислення, а вправи з ключами є найшвидшим способом самоперевірки.

Контрольні запитання і завдання, вміщені після кожного розділу зорієнтовані у тому, що ви повинні знати і вміти, щоб тематична атестація пройшла успішно.

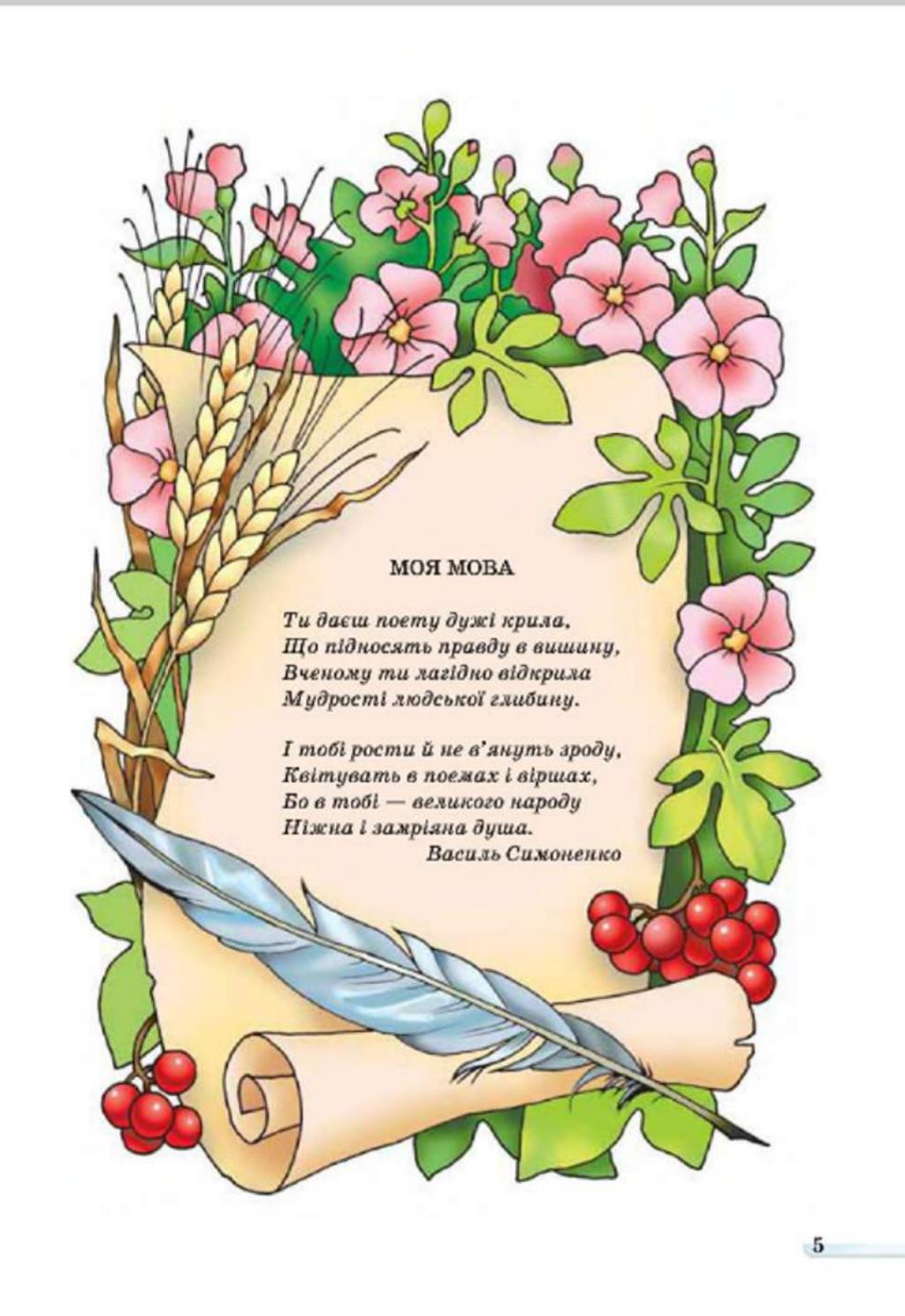
Рубрики «Культура спілкування», «Духовні скарби України» допоможуть удосконалити вміння спілкуватися, цікаво і змістово висловлюватися, почуватися впевнено в різних життєвих ситуаціях.

Словники в розділі «Додаток» пояснять вам невідоме слово, а узагальнювальні таблиці допоможуть повторити мовний матеріал. У цьому розділі є зразки й мовних розборів, що стануть у пригоді під час виконання вправ і завдань.

Щиро сподіваємося, що підручник не тільки допоможе вам навчитися грамотно писати, а й стати цікавим, тактовним співрозмовником.

Бажаємо вам успіхів, терпіння і наснаги!

Автори

МОЯ МОВА

Ти даєш поету дужі крила,
Що підносять правду в вишину,
Вченому ти лагідно відкрила
Мудрості людської глибину.

І тобі рости й не в'януть зроду,
Квітують в поемах і віршах,
Бо в тобі — великого народу
Ніжна і замріяна душа.

Василь Симоненко

ВСТУП

§ 1. Місце української мови серед інших слов'янських мов

1. До якої мовної групи належить українська мова?
2. Чому українську мову називають милозвучною? Які засоби милозвучності вам відомі?
3. Який статус має українська мова в нашій державі?
4. Чому всі громадяни України повинні знати і поважати українську мову?
1. Прочитайте і перекажіть текст.

До найкоштовніших надбань кожного народу належить мова. Це найбільший духовний скарб, у якому народ виявляє себе творцем, передає нащадкам свій досвід і мудрість, перемоги і славу, культуру і традиції, думки і сподівання. Рідним словом народ збагачує світову культуру. Слово — наше повнокровне життя, невмирущє джерело поступу. З цього невичерпного джерела мібець здобуває знання не тільки про нашколишній світ, а й про моральні й естетичні оцінки та уподобання народу.

Український люд творив свою мову впродовж тисяч, невтомно запалював у слові незгасний вогонь думки і почуття, вічність праці та мрії. Колективна пам'ять народу-творця береже слово, а в ньому — і своє бессмертя. У слові рідної мови захована немовби якась таємнича сила, що в неповторному єдинанні звуків несе чарівну мелодію мови і називає щось зрозуміле всім. І не тільки називає, а й передає найтоніші відтінки переживань. Мова — це дивосвіт, ціла духовна планета (За І. Вихованцем).

- II. З'ясуйте значення виділених слів за тлумачним словником у кінці підручника.
2. Попрацюйте в групах. I. Прочитайте вислови про мову українських письменників, діячів науки і культури. Скажіть, який зміст вкладають у вислови автори.

1. Слово — найвірніший посланець із минулого в сьогодення й із сьогодення в прийдешнє. Завдяки його могутності не замулюється людський досвід (І. Вихованець). 2. Позбавити людину її мови — це те саме, що підрізати коріння її духовності (В. Русанівський). 3. Українське слово! Беру тебе, як скарб, в пісенний вроді з джерел,

що не міліють у народі (Д. Луценко). 4. Якщо забув ти рідну мову, міліеш духом ти щодня, ти втратив корінь і основу, ти обчуярвав себе до пня (Д. Білоус).

ІІ. Скахайт, до якого стилю мовлення належить кожен із висловів. Свою думку обґрунтуйте.

3. Прочитайте поезію Володимира Сосюри, визначте її тему та основну думку.

О місячне сльово і спів слов'я,
Півонії, мальви, жоржини!
Моря бриліантів, це — мова моя,
Це — мова моєї України.

Тобою звучать і міста золоті,
Й заквітчані селами гони...
Ти зброя ідеї. У битній трунді
Єднаєш сердець міліони...

Мов райдуги-арки над морем колон,
Що в небо музикою лине,
Де славить життя золоте жайворон...
Це — мова моєї України.

Це — матері очі. Я звуки твої
Люблю, наче очі дитини...
О мова українська!.. Хто любить її,
Той любить мою Україну.

B. Сосюра

Українською мовою розмовляє понад сорок мільйонів осіб. Вона об'єднує українців, що живуть в Україні та за її межами — у східній і західній діаспорах. Східна діасpora — це країни близького зарубіжжя, насамперед Росія. Західна діасpora — це країни далекого зарубіжжя: Сполучені Штати Америки, Канада, Аргентина, Австралія. За підрахунками науковців, українська мова за кількістю людей, що нею послуговуються, посідає вісімнадцяте місце у світі.

4. Прочитайте текст. Складіть розповідь про місце української мови серед інших слов'янських мов.

Слов'янські мови — група близькоспоріднених мов індоевропейської мовної сім'ї. Вони поширені на території Східної і Центральної Європи та Азії. Загальна кількість носіїв слов'янських мов — понад 287 мільйонів осіб. Слов'янські мови поділяються на три підгрупи: східну, західну і південну.

До східнослов'янських мов належать українська, російська та білоруська мови. Писемність кожної з названих мов починається з давньоруського періоду.

Західнослов'янська мовна підгрупа об'єднує польську, чеську, словацьку і дві серболужицькі мови. Сюди ж належала і полабська мова, яка перестала існувати у XVIII столітті.

До південнослов'янської підгрупи належать болгарська, сербська, хорватська, словенська і македонська мови. Південнослов'янською за походженням є і найдавніша літературна мова слов'ян — старослов'янська. Нею вперше адіснено в IX столітті Кирилом і Мефодієм слов'янський перегляд біблійних текстів (з енциклопедії).

5. Хто швидше? Спишіть текст, вставляючи пропущені букви.

Історія — це не тільки м..нуле. Історія ж..ве в мові. Саме слово донос..ть нам з гл..бини віків пристрасті, радощі й сподіванки наших предків. Мова — це душа народу. Від спов..точка дитина чує від мат..рі рідну мову, за нею промовляє перші піжні слова. Вони наповнені почут..ям, мов квітка и..ктаром. Д..тина росте, чує перші казки й пісні, сама л..пече ті казки й пісні та розводить свій квітник слів. З часом він усе більше розроста..ться і все п..шише бує. У свідомість д..тини разом із мат..ринським словом входять звичаї ІІ оточення, через оповідан..я бл..зьких довіду..ться вона про жит..я і справи своїх дідів і прадідів, про подв..ги народних г..роїв м..нулого (За М. Шумилом).

6. Попрацуйте в парах. Спишіть речення. Доберіть до виділених слів антоніми, ставлячи їх у потрібній формі. Поясніть, як ви розумієте зміст поданих прислів'їв.

1. Більше діла — ... слів. 2. Добрим словом і мур прб'еш, а ... і в двері не вийдеш. 3. За грубе слово не сердясь, а на ... не задавайся. 4. Лагідні слова роблять приятелів, а гострі — завзятих ... . 5. М'які слова і ... камінь крушать. 6. Слово може врятувати людину, слово може і ... . 6. Холодні слова не запалять ... сердець (Нар. творчість).

7. Перекладіть речення українською мовою і запишіть.

1. Язык Хмельницкого, Пушкина, Дорошенко, Апостола, Палия должен передать славу этих великих людей Украины (І. Срезневский). 2. Я люблю волшебные мелодии украинской народной песни, волнующую красоту украинской музыки, прекрасный украинский язык, чудесный народный говор (М. Горький.). 3. Язык Украины поэтичен, музикален и чрезвычайно живописен (В. Короленко). 4. Патриотизм начинается с отношения к своему языку (І. Купрін).

волшебный — чарівний
волнующий — звору́шливий

чрезвычайно — надзвичайно
живописный — жальовничий

ДУХОВНІ СКАРБИ УКРАЇНИ

МОВА

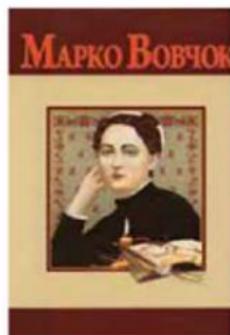
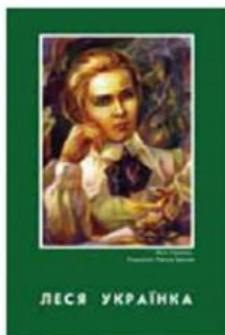
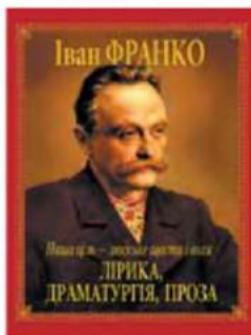
8. Попрацюйте в парах. Прочитайте текст мовчки, зазначивши витрачений на це час. Якщо текст прочитано більш ніж за півтори хвилини, вам необхідно вдосконалити техніку читання.

Могутність мови — це духовна могутність народу. Народ дає мові силу й красу. Він сам у піснях творить зразки неперевершеної поезії, а його таланти високо підносять авторитет рідного слова, вплітаючи у вінок своєї і світової культури найпишніші троянди.

З найдавніших часів українське слово жило у творах усної народної творчості: піснях, легендах, переказах, думах. Живою розмовною мовою написав славнозасліні твори — поему «Енеїда» та п'есу «Наталка Полтавка» — Іван Котляревський. Тарас Шевченко став основоположником літературної української мови. Чимало зробили для її утвердження й інші українські письменники XIX століття: Марко Вовчок, Пантелеймон Куліш, Іван Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Іван Франко, Леся Українка, Михайло Коцюбинський.

У мові відбито індивідуальність народу. Тому мова є засобом взаєморозуміння і спілкування.

Без розквіту національних культур не може творитися світова культура. Немає поганих мов, як немає поганих народів. Це треба глибоко усвідомити, тоді стане зрозуміло, чому так треба піклуватися про мову, плекати і леліяти її, оберігати і збагачувати, вдосконалювати й робити гнучкішою (За М. Шумилом).

9. За самостійно складеним планом підгответіть усне повідомлення «Мова — скарбниця духовності народу», скориставшись матеріалом вправ § 1 та рубрикою «Духовні скарби України. Мова».

МОВА І МОВЛЕННЯ. ВІДИ МОВЛЕННЄВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ. НАВЧАЛЬНЕ ЧИТАННЯ МОВЧКИ

1. Чим різняться поняття *мова* і *мовлення*?
 2. Які види мовленнєвої діяльності вам відомі?

Щоб мати можливість спілкуватися, людина оволодіває мовними навичками (фонетичними, орфоепічними, орфографічними, лексичними, граматичними, стилістичними) та мовленнєвими вміннями (аудіюванням, читанням, говорінням, письмом).

10. Розкажіть про мову і мовлення, види мовленнєвої діяльності, використовуючи таблицю.

Спілкування

Мова	Мовлення
Фонетика (звуки мови).	Аудіювання (слухання і розуміння співрозмовника).
Орфоепія (правильна вимова слів).	Читання (уміння сприймати друковані тексти і розуміти їх).
Графіка (передача звуків мови на письмі).	Говоріння (вміння відповідати на поставлені запитання, висловлювати власну думку).
Орфографія (правила написання слів мови).	Письмо (вміння передавати на письмі власні думки).
Лексикологія (словниковий склад).	
Граматика: → морфологія (слова як частини мови); → синтаксис (будова речень і словосполучень).	
Пунктуація (правила вживання розділових знаків).	
Стилістика (стилі мовлення).	

11. **Попрацюйте в парах.** Прочитайте прислів'я. Скажіть, про які види мовленнєвої діяльності йдеться в кожному з них?

1. Не перо пише, а розум. 2. Лішче переконувати словами, як кулаками. 3. Не мовчанка буває нудна, а цуста балаканиця. 4. Менше говори, а більше слухай. 5. Щоб правду знати, треба книжку читати. 6. Не на користь книжки читати, коли тільки вершки хапати (*Нар. творчість*).

12. **Попрацюйте в парах.** Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Зачем читать вслух? А в самом деле, зачем? Возьмите хорошую книгу и прочитайте её вслух. Не торопясь. Каждое слово обретает особый вес. При чтении вслух работает и зрительная, и слуховая память. Вместе они творят чудеса...

Какая старина! Ну зачем это сейчас, когда в каждом доме радио, телевизор!

Однако слово, прозвучавшее из уст даже самого лучшего актёра, и слово, прозвучавшее в безыскусном домашнем чтении, звучат по-разному. Домашнее чтение вслух очень сближает (С. Львов).

вслух — *вголос*
торопливо — *поспіхом*
обретать — *набувати*

зрительный — *зоровий*
чудо — *диво*
безыскусный — тут: *аматорський*

13. I. Прочитайте текст мовчки.

ПОДВИГ І ДИВО КАТЕРИНИ БЛОКУР

«Якби в нас була такого рівня майстерності художниця, ми б змусили заговорити про неї увесь світ», — так сказав Пабло Пікассо, побачивши картини «громадянки села Богданівки» на міжнародній виставці в Парижі.

Життя Катерини Василівни Білокур можна схарактеризувати двома словами — подвиг і диво. Читати і писати навчилася самотужки. Малювати почала з дитинства, спочатку вуглем на клаптях старих сорочок, потім — на полотні. Подвиг, бо не перестала малювати, незважаючи на постійні технічні складності (методом спроб і помилок навчилася сама ґрунтувати полотно, намагалася робити їй фарби, надавала перевагу саморобним пензлям «із котячого хвоста»). Невдало скінчилися намагання вступити до Миргородського технікуму художньої кераміки, потім — до Київського театрального технікуму. До того ж родина засуджувала захоплення малюванням.

А диво — бо якось, почувши по радіо пісню «Чи я в лузі не калина була?» у виконанні Оксани Петrusenko, зважилася написати листа, адресувавши його: «Київ, академічний театр, Оксані Петrusenko». Лист цей не загубився, а вкладений у нього малюнок на шматку полотна настільки вразив співачку, що вже через рік, 1940, за її сприяння в Полтаві відбулася перша персональна виставка художниці.

У натюрмортах, пейзажах, портретатах, автопортретах Катерини Білокур поєднуються безпосередність індивідуального світосприйняття й оригінальність його образного відтворення та висока

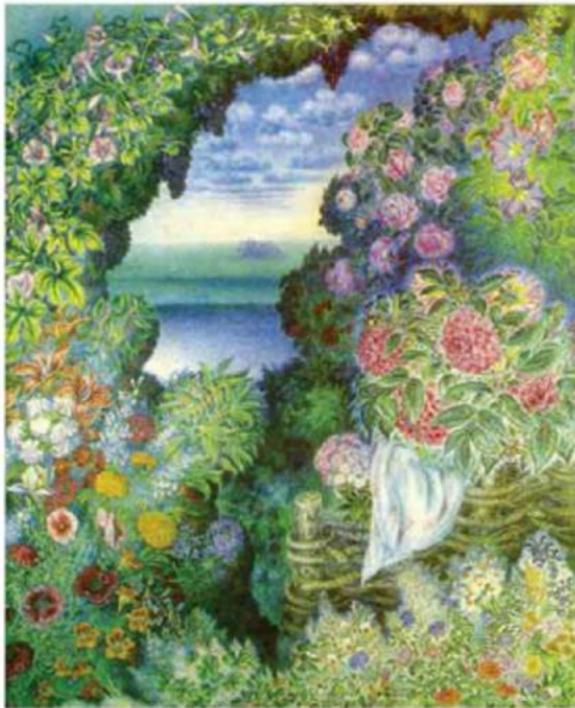

К. Білокур.
Автопортрет

майстерність. Художниця не робила ескізів та начерків, великі полотна починала писати з найдрібніших деталей. У картинах відтворювала квіти: соняшники, жоржини, мальви, півонії, волошки, що здаються персоніфікованими.

На Міжнародній виставці в Парижі експонувалися три картини Катерини Білокур — «Берізка», «Цар-Колос», «Колгоспне поле».

«Колгоспне поле» створене в щасливий період життя (рік завершення картини був роком прийому Катерини Білокур до Спілки художників). Це — мальовничий гімн квітам: шість жоржин, які піднімаються з-за тину з накинутою хусткою, і величний вінок, сплетений з усіх квітів, що розпускаються протягом року. Це ті квіти, які вона бачила, навіть не виходячи із двору свого будинку в Богданівці, і через які вона осягала сама й розкривала іншим красу всесвіту і велич Бога. Крізь квітковий вінок видніється далечінь — вода, земля, небо — неосяжний і загадковий світ, про який Катерина Білокур знала незрівнянно більше, ніж ті, хто не раз обігнув земну кулю...

К. Білокур. Колгоспне поле

Художниця ніколи не зривала квітів. Терпляче чекання, коли розпуститься, зацвіте потрібна й жоржина чи мальва. Заради того, щоб побачити ту чи іншу квітку «живою», Катерина Білокур могла пройти на своїх хворих, застуджених ногах двадцять — тридцять кілометрів — у ліс під Пирятин, у мальовничі закутки під Яготин. У Києві улюбленим місцем був ботанічний сад (За О. Ламоновою).

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Як оцінив творчість Катерини Білокур Пабло Пікассо?
2. Чому життя художниці можна назвати подвигом?
3. Яку роль у розкритті таланту Катерини Білокур відіграла співачка Оксана Петрусенко?
4. Як працювала художниця? У чому своєрідність її полотен?
5. Які твори Катерини Білокур експонувалися на міжнародній виставці в Парижі?
6. Користуючись репродукцією на с. 12, опишіть картину «Колгоспне поле».
7. Які факти свідчать про побожнє ставлення художниці до квітів?
8. Сформулюйте тему й основну думку висловлювання.
9. Які типи мовлення поєднано в тексті?

III. Підготуйте докладний усний переказ тексту за самостійно складеним планом.

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

НА ВИСТАВЦІ

14. I. Прочитайте діалог за особами.

- Мамо, ми сьогодні з класом ходили до галереї мистецтв. Це виставка творів сучасних художників.
- Шо тобі запам'яталося? Які саме картини сподобалися?
- На виставці експонувалися і портрети, і пейзажі, і натюрморти. Але найбільше сподобалася картина житомирського художника Юрія Камишного «Земля і небо».
- Це якийсь незвичайний пейзаж, Андрійку?
- Ні, тут дуже вдало поєднано і натюрморт, і пейзаж, і навіть портрет.
- Цікаво. Шо ж зображене на картині?
- Спочатку мою увагу привернув перший план полотна. Це майстерно написаний натюрморт. На столі лежать дари осені: золотава цибуля, головки часнику, пузатий гарбуз, що наче виглядає із заплічного короба, ребристі патисони, добірна картопля. Коли ж я

Ю. Камишний. Земля і небо

уважно придивився, побачив на віддаленому плані постать зігнутої бабусі, що, спираючись на костур, несе до хати відро з водою. Мабуть, усе зображене на передньому плані вирощене дбайливими руками цієї літньої жінки. А ще мене вразили кольори вечірнього неба. Здається, сонце ось-ось закотиться за обрій, а зараз воно за хмарами. У зображенії поєднуються темно-сірий, насичено-синій, світло-рожевий тони. Так справді буває осіннього вечора.

— Андрійку, це все дуже цікаво! Ти так розповів, що мені теж захотілося Ї побачити. Чи не сходити нам разом до галереї мистецтв у неділю?

— Із великим задоволенням побудую там ще раз.

ІІ. Попрацюйте в парах. Доберіть репродукцію картини і складіть діалог — обмін враженнями про цей твір мистецтва.

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО

§ 2. Синтаксис і пунктуація. Розділові знаки в синтаксичних конструкціях

1. Що називається словосполученням?
2. Чим словосполучення відрізняється від слова, а чим — від речення?
3. Що таке граматична основа речення?
4. Назвіть другорядні члени речення?
5. Які бувають речення за метою висловлювання та інтонацією?
6. Які члени речення називаються однорідними? Які розділові знаки при них уживають?
7. Що таке звертання, вставні слова? Як їх виокремлюють у реченні?
8. Яке речення називається складним?
9. Що таке пряма мова, діалог? Які розділові знаки при них уживають?
15. I. Попрацюйте в парах. Перекладіть словосполучення українською мовою і запишіть. Поясніть, чим подані іменники відрізняються в російській і українській мовах.
- Далёкий путь, белоснежный тюль, ароматный шампунь, далёкая Сибирь, актовый зал, дикая степь, дубовые листья, открытая дверь, барабанная дробь, новые чернила, высокий тополь, праздничная распродажа, злая собака, невыносимая боль, пшеничные колосья, поблагодарить брата, извинить товарища, младше других одноклассников.
- невиномий — нестёрпний
- II. Зробіть письмовий синтаксичний розбір виділених словосполучень, користуючись схемою на с. 228.
16. I. Спишіть текст, вставляючи пропущені букви. Поясніть вживання розділових знаків.

Рекс — добрий собака. До нього в будку ходили курчата, жило з ним кр..ве кач..ня, забігав сюди білій крол..к. Наліз в будку малечі; Рекс ляже, витягне лапи, вуха по з..млі ро..стелить, зажмурить очі. Звірята обліплять його з усіх боків, а пес як мертвий, вухом не здр..гне: хай собі гріються. А ще він був учений соба-

ка, любив смішити людей. С..джу я під хатою, обнявши кудлатого Рекса. Ось в..ходить у двері мати, у її очах — п..чаль. Щоб її розваж..ти, я сумно проказую: «Рекс, ти зна..ш, я від'їхдаю дуже далеко. Прощавай!» Пес миттю схоплю..ться на ноги, здіймає з кілка мій картуз, несе його в зубах і одягає мені на голову. Мати, хоч і заожурена ще, трошки всміха..ться і мовить: «Вас хоч обох у цирк!» (За В. Близнецем).

ІІ. Визначте відмінки і відміни іменників. Чому виділений іменник не належить до жодної з відмін?

ІІІ. Підготуйте невелику усну розповідь про своїх домашніх улюблениців.

17. I. Спишіть текст, ставлячи потрібні розділові знаки. Підкресліть однорідні члени речення.

Минули літні дні. Зелень квіти радісне щебетання пташок усе кудись зникло. Природа проводжала осінь готовилася міцно заснути довгим зимовим сном. Холодне сонце вставало пізно й мерцій квапилося сковатися за обрій. Це вже було не ласкаве й життерадісне сонце, що влітку. Воно було не зогріте й засумоване. Журно й мовчки переходило землю. А ночі насувалися чорні й тривожні і на світанку аж сивіли інеш з горя (За П. Козланюком).

ІІ. Зробіть повний синтаксичний розбір третього речення, користуючись схемою на с. 228.

- 18. Розв'яжіть мовну задачу.

П'ятикласник написав у листі своєму другові: «У нас у селі багато дерев: кленів, троянд, соняшників». Яку помилку зробив учень? Введіть у речення потрібне узагальнювальне слово. Запишіть виправдане речення, правильно ставлячи розділові знаки.

- 19. Спишіть речення, ставлячи потрібні розділові знаки. Підкресліть граматичні основи речень.

1. Мово рідна ти ж, як море, безконечна могутня глибинна.
2. Арфо серця моого я люблю зажуру пісень твоїх і музику слів твоїх.
3. З тобою скарбе мій єдиний я найбагатший і найдужчий у світі.
4. Ти повертаєш мене до життя мудрий учителю мій! (З тв. П. Плачинди).

20. **Попрацюйте в парах.** I. Прочитайте речення. Скажіть, чому в одному випадку видлені слова відокремлюються комами, а в іншому — ні.

1. Мені осіння ніч короткою здається (Леся Українка). Здається, рукою подати до села (Б. Кожар). 2. Добра такого зроду у мене, правда, не було (Т. Шевченко). Правда ніколи не буває солодкою (Г. Сковорода). 3. Кажуть, юність нерозсудлива й тривожна (Л. Забашта). Старі кажуть на глум, а ти бери на ум (Нар. творчість).

II. Спишіть речення, ставлячи потрібні розділові знаки.

1. По вулиці йду і здається уперше розплющив я очі на світ (*O. Підсуха*). 2. Для нас у ріднім краї навіть дим солодкий та коханий (*Леся Українка*). 3. Не можна кажуть людині помолодшати, а подобристати завжди можна (*O. Гончар*). 4. На жаль світ побудований так, що щастя людства адобується ціною чиїхось страждань (*O. Гончар*). 5. І того можливо не знайду я слова, щоб наш прекрасний освітіти світ (*M. Рильський*).

- 21. Попрацюйте самостійно.** Випишіть спочатку прості речення з однорідними членами, а потім — складні речення. Поставте потрібні розділові знаки. Підкресліть граматичні основи речень.

1. Гілля розгойдується жовте листя падає додолу (*Є. Гуцало*). 2. Часто й густо набігали татари грабували палили й руйнували села (*B. Грінченко*). 3. Блищаю від сонця стерні сріблилася обвішана разочками роси павутинна (*Григорій Тютюнник*). 4. Я живу і борусь і творю для людей (*B. Забаштанський*). 5. На небі висів блідий ріжечок місяця а на сході вже бліда смужка світанку (*Григорій Тютюнник*). 6. Вузенька стежка щезала часом серед кам'яної пустині або ховалась під виступом скелі (*M. Коцюбинський*).

- 22. Попрацюйте в парах.** Прочитайте речення. Непряму мову замініть прямою. Перероблені речення запишіть. Обґрунтуйте вживання розділових знаків при прямій мові.

1. Йлько запитав, чи чайки вміють ловити рибу. 2. Дядько сказав, що сьогодні початок мисливського сезону. 3. Лісник відповів, що сюди лосі з заповідника не бігають. 4. Бабуся запитала, коли я повернуся зі школи. 5. Батько сказав Петрикові, що птахи житиме в них до весни.

- 23. Попрацюйте самостійно.** Спишіть діалог, ставлячи потрібні розділові знаки. Доберіть із дужок потрібні букви.

Михайлику! (П,п)ролунав голос із лісу.

А хто там вигукує? (Г,г)олосно питала в діброви і поглядом обнишпорюю узлісок.

Це я Михайлику! Го!

А хто ти така? (П,п)итаюся так, наче не візнаю.

Ох і не скажу!

Ти може мавка лісова?

Ні, я дівчинка з лісу (С,с)ріблом надзвонюється знайомий смій...
Ти приїхав?

А ти не бачиш?

Авжеш бачу! (Р,р)адіють її карі, з краплинками роси очі, радіє потрісканий вузлик губів і ямка під ними... (*M. Стельмах*).

24. І. Спишіть вірш Дмитра Луценка, вставляючи пропущені букви і розділові знаки.

Уже на осінь пов..рта,
Втомилася ластівка завзята.
С..дять рядками на дротах
З батьками і ластов..ната.
Тр..возно, ластівко, тобі,
Замок у серці щебет щ..рий.
Прощайте, шати голубі,
Пора зб..ратися у вирій.

Д. Луценко

- ІІ. Зробіть письмовий морфологічний розбір виділених іменників, користуючись схемою на с. 226.

ДУХОВНІ СКАРБИ УКРАЇНИ

ПІСНЯ

25. Попрацюйте в парах. І. Виразно прочитайте текст, зазначивши витрачений на це час (він не повинен перевищувати дві з половиною хвилини).

«Українська пісня — це геніальна поетична біографія українського народу», — писав Олександр Довженко. І справді, протягом віків українці творили багаточу народнопоетичну спадщину, про яку знають у всьому світі. «Бувають щасливо обдаровані натури і бувають так само щасливо обдаровані народи. Я бачив такий народ-музикант — це українці», — говорив Петро Чайковський.

Наші предки співали і в будень, і в свято. Пісні супроводжували людей від колиски до могили. У них переплелися смуток і радість, любов до рідного краю і ненависть до загарбників, спогад про славне минуле і віра в краще майбуття.

Хто ж був творцем народних пісень? Це — надзвичайно талановиті поети. Лише про деяких із них маємо певні відомості. Так, наприклад, вважається, що пісні «Засні встали козаченьки...», «В кінці греблі шумлять верби», «Ой не ходи, Грицю...» написала Маруся Чурай, що жила в Полтаві в середині XVIII століття. Авторство пісні «Іхав козак за Дунай» приписується козакові Харківського полку Семенові Климовському, що жив на межі XVII і XVIII століття. Усього ж народних пісень понад двісті тисяч. Імена більшості народних поетів загубились у віках.

Пісня завжди живила дух народу, надихала на боротьбу і на мирну працю. Звучить вона і всюди в світі, куди закинула наших співітчизників доля, єднаючи велику українську родину.

Тарас Шевченко вважав, що саме в пісні — безсмертна душа народу:

Наша дума, наша пісня
Не змре, не загине...
От де, люди, наша слава,
Слава України!

Тож хай і нині народна пісня звучить у наших оселях, зігриваючи душевним теплом наші серця (З календаря).

II. Дайте відповіді на запитання.

- ❓ 1. Що писав про українську пісню Олександр Довженко? Як ви розумієте ці слова видатного кінодраматурга?
2. Хто був творцем українських народних пісень? Що ви довідалися про Марусю Чурай з уроків української літератури?
3. Які народні пісні вам подобаються і чому?
- III. Підготуйте докладний усний переказ тексту.
26. Виразно прочитайте поезію Петра Засенка. Пригадайте відомі вам з уроків української літератури засоби виразного читання.

Прийшлося Україні — не зняти крилā.
В міжбрів'я націлене дуло...
Тоді вона пісню на «ой» почала,
Немов їй під серцем колънуло.
«Ой Боже...», «Ой нене...»,
«Ой вийду на шлях...»,
«Ой горе тій чайці-небозі...».
Ой скільки тих «ой» простогнало в віках
На цій українській дорозі.
Козак у Стамбулі в обличчя паші
Співав співомовки зухвалі,
Хоч ойкання в небо злітало з душі,
Як тіло тремтіло на палі.
І пісню про Грица, в якій знемогла
Душа українки в коханні,
Чурай із болючого «ой» почала,
Неначе спіткнулась об камінь.
Державу-незграбу тягла на горбі
Стражденна колгоспниця-мати.
«Ой горе нам, горе», — шептала собі,
Співала, аби не стогнати.
А думочку кожну, а кожне слівце
Чужі підминали копита...

У нашої пісні тривожне лице,
Душа її кров'ю омита.
Нішо й катівні, і час, і прогрес,
Під владна своєму закону:
Шугає, сягає холодних небес,
А гріється в серці неалому.
І все те у спадок дісталось мені,
І як ту журу приневолю...
На «ой» починаються наші пісні —
Вони українського болю.

П. Засенко

1. Про яку художню особливість українських народних пісень сказано в поезії?
2. Які історичні періоди нашої держави згадано у вірші?
3. Сформулюйте основну думку поезії.

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО ПРО ТЕКСТ, ТИПИ І СТИЛІ МОВЛЕННЯ

1. Що таке текст? Чим текст відрізняється від групи речень?
2. Які типи мовлення ви знаєте?
27. I. Уважно прочитайте пам'ятку.

Ознаки тексту

1. Наявність теми й основної думки.
2. Смисловий зв'язок між реченнями.
3. Розташування речень у потрібній для розкриття теми послідовності.
4. Використання мовних засобів між реченнями:
  - a) повторення слів;
  - b) використання синонімів;
  - c) використання прислівників, сполучників.

- II. Прочитайте. Доведіть, що подане висловлювання є текстом.

Пишається проти сонця гай, увесь у блискучих краплинах, як у дорожому намисті. Густішою стіною сплелося жито, що почало вже квітувати, пустило дух цвіту. Поміж його стеблами засяяли волош-

ки, немов посвітилися сині лампадки. Розжаріли голівки горицвіту, загула бджола. Високо під небом кигикула чайка, блиснула срібним крилом. Як привільно навколо! (За С. Васильченком).

Розвиток думки в тексті відбувається завдяки тому, що до вже відомої інформації додається нова.

Частину речення, що вбирає в себе певну частину попереднього речення, називають «відомим».

Частину речення, що містить основну (нову) інформацію, називають «новим».

У тексті-розвіді «відомими» є назви предметів чи осіб, а «новим» — назва дії чи стану.

У тексті-описі «відомим» є назва предмета чи його частини, а «новим» — ознаки.

28. I. Спишіть текст, вставляючи пропущені букви. Визначте, до якого стилю мовлення належить висловування. Підкресліть у реченнях тексту «відоме».

Леб..ді зуп..нилися неподалік. Погохливі птахи оглянули зарості і, пер..конавшись, що Ім нічого не загрожує, підплівли біжче до оч..рету. Спокійно, не поспішаючи, леб..ді діставали з води кор..невища водяних рослин. Їхні жовті лапи кумедно вдаряли об воду, вирівнюючи важке тіло (За А. Давидович).

II. Користуючись поданою фотоілюстрацією, складіть усний опис лебедя.

Білі красені

- III. Поясніть значення фразеологізмів лебедині вірність, лебедині пісні.

29. Розгляніть таблицю. Підготуйте зв'язну розповідь про стилі мовлення.

Стилі мовлення	Мета висловлювання	Основні види висловлювань	Основні риси стилю мовлення
Розмовний	Спілкування з близькими людьми, встановлення і з'ясування стосунків, обмін думками	Бесіди (діалоги) на побутові теми, листи до близьких людей	Невимушеність висловлювання, емоційність
Науковий	Повідомлення про досягнення науки і техніки, опис суттєвих ознак предметів і явищ	Наукові статті, лекції, доповіді, навчальна література	Логічність, доказовість, точність, виділення суттєвого, найбільш важливого
Офіційно-діловий	Регулювання ділових стосунків між людьми, уstanовами, організаціями, державами	Угоди, закони, ділові папери (звіт, довідка, розписка, протокол, оголошення, заява)	Офіційність мови, точність, відсутність емоційності
Публіцистичний	Вплив на людей, формування ставлення до певних проблем	Газетні і журнальні статті, виступи на радіо і телебаченні, мітингах і зборах	Яскраво виражена оцінка предмета чи явища, закличність
Художній	Змалювання картин дійсності за допомогою художніх образів	Оповідання, повісті, романси, п'єси, вірші	Образність, конкретність, увага до окремих деталей, емоційність

30. Попрацюйте в парах. Прочитайте текст. Визначте, до якого стилю мовлення належить кожне висловлювання.

1. Є міста, в яких минуле — більше, значиміше, ніж нинішність. Є міста, що лише ждуть свого майбутнього. Київ гармонійно поєднане в собі три виміри часу. Київ вічно молодий, він у вічному русі, у невинних змінах. Великі історичні міста великі не тому, що завжди були незмінними, а тому, що змінювалися, оновлювалися, зростали (За П. Загребельним).

2. У районі Києва Дніпро виходить у зону помірної вологості. Звідси починається його середня течія. Долина характеризується чітко вираженою асиметричністю: правий схил крутий і високий, лівий — низький і пологий. Річка проходить уздовж Придніпровської височини, яка відхиляє її течію на південний схід. До Кременчука Дніпро тече в межах лісостепової зони, яка далі змінюється степовою (З довідника).

3. Вілі, тонкі, аж прозорі, хмарки нависли над Оболонню й Подолом. Чудовий жовтий колір подекуди на кінцях хмаринок лиснить то жовтогарячим світлом, то рожевим. Сонце без проміння, червоне, наче з жару. За Вишгородом стойть на Дніпрі сиза, але з жовтими сутінками імла (За І. Нечусем-Левицьким).

4. Стаття 20.

Столицею України є місто Київ (Із Конституції України).

5. — Синку, в тебе мокрий чуб. Ти знову ходив на Дніпро купатися?

— Ні, мамо, я впав!

— А чому ж одяг сухий?

— Я знаю, мамо, що ти розсердишся, якщо я його намочу. Тому перед тим, як падати, роздягнувся (З журналу).

31. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Визначте тип і стиль мовлення тексту.

Поляна, окружённая с трёх сторон лесом, казалась зелёной чащой. Меж зубчатыми вершинами зелёных аллей плавился закат. В промытом дождём воздухе не дрожало ни одной пылинки. Осенняя пышность и яркость зелени всюду удивительно сочеталась с весенней чистотой красок, что бывает только на горных склонах. От закатного отсвета всё приняло тёплый телесный оттенок. (За Г. Николаеву).

поліна — галівина
закат — захід

удивітельно — дивовіжно
склон — ехил

§ 3. Морфологія та орфографія. Найскладніші орфограми

1. Яка частина мови називається іменником?
2. Які граматичні ознаки має іменник?
3. Розкажіть про поділ іменників на відміни і групи.
4. Сформулюйте орфограму «Букви *o*, *e* в закінченнях орудного відмінка іменників першої і другої відміні».
5. Коли в родовому відмінку однини іменників другої відміні вживається закінчення *-a* (-*x*), а коли — *-y* (-*ю*)?
6. Сформулюйте орфограму «Подовження м'яких і пом'якшених приголосних в орудному відмінку іменників третьої відміні».

- 32. Хто швидше?** Поставте подані іменники в орудному відмінку і запишіть у два стовпчики: а) з буквою -о- в закінченні; б) з буквою -е- в закінченні.

Знак, удача, базар, комиш, обруч, футляр, криниця, склянка, шарф, віраж, лідер, спориш, плече, кориця, стріла, однокласниця, правда, кулінар, тиша, одяг.

- Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних іменників складеться початок прислів'я: «... дають».

- 33. Попрацуйте в парах.** І. Спишіть прислів'я та приказки, ставлячи подані в дужках іменники в родовому відмінку однини.

1. Як з (камінь) води не витиснеш, так від нього не почуеш доброго слова. 2. Як випустиши зі свого (язик), то на чужому не втримаеш. 3. Каже казна-що, аби пара дарма з (рот) не йшла. 4. Є слова з (полин), є слова з (мед), тільки їм йняти віри не треба. 5. Бесіди багато, а (розум) мало. 6. Язык на кінець (світ) заведе. 7. Безглузда розмова не має ні (початок), ні (кінець) (*Нар. творчість*).

ІІ. Якою спільною темою об'єднані подані прислів'я і приказки? Поясніть, як ви розумієте їх зміст.

- 34. Хто швидше?** Поставте подані іменники в орудному відмінку і запишіть у три стовпчики: а) без подвоєння та апострофа; б) з подвоєнням; в) з апострофом.

Зніяковілість, ожеледь, любов, кров, небезпечність, далеч, мати, блакить, смерть, тінь, жовч, верф, осінь, Об, вживаність, сталь, Перм, нехворощ, лють.

- Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв іменників, записаних у перший і другий стовпчики, складеться початок прислів'я: «... вовк козу здивувати».

- 35. Попрацуйте в парах.** Спишіть сполучення слів, розкриваючи дужки. Які власні назви треба узяти в лапки?

(О,о)рганізація (О, о)б'єднаних (Н,н)ацій, (К,к)иївська (К,к)іностудія імені (О,о)лександра (Д,д)овженка, (Г,г)азета (У,у)країнське (С,с)лово, (Д,д)ень (Н,н)езалежності, (С,с)танція (М,м)етро (Д,д)орогожичі, (Н,н)аціональний (Б,б)анк (У,у)країни, (В,в)олодимир (В,в)еликий, (С,с)узір'я (В,в)еликої (В,в)едмедиці, (О,о)пера (Н,н)аталка (П,п)олтавка, (Н,н)аціональний (У,у)ніверситет імені (Т,т)араса (Ш,ш)евченка, (Б,б)айка (В,в)овк та (Я,я)гня.

- 1. Яка частина мови називається прикметником?
2. Як змінюються прикметники?
3. Розкажіть про розряди прикметників за значенням.
4. Як творяться прикметники вищого ступеня порівняння?

У чому особливості творення і вживання прикметників найвищого ступеня порівняння?

5. Розкажіть про особливості відмінювання прикметників твердої і м'якої груп. Чому прикметники на *-лицій* не належать ні до твердої, ні до м'якої групи?

6. Розкажіть про особливості правопису складних прикметників.

36. **Попрацюйте самостійно.** З'ясуйте за тлумачним словником значення слів *зняковілість, верф, нехворощ*. Складіть і запишіть із ними речення.

37. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Випишіть прикметники разом з іменниками, від яких вони залежать. Визначте рід, число і відмінок прикметників.

Широка дорога стелиться від Києва на Богуслав і далі в шевченківський край. Вересень уже запалив осінні вогнища в лісах і дібровах. Обабіч широкого кам'янистого шляху жовтогарячими свічками палахкотять стрункі тополі й багрянцем наливаються клени. Тільки молоді дубочки та лапасті акації, які розвиваються пізньої весни, живуть ще літом — вишумовують соковитим зелом.

Рання осінь бродить полями. Чути шелест жовтої кукурудзи. У передчутті холодів ніжиться перед вересневим сонцем озимина.

Дорога пролягла через степи, збігає в долини, сірою стрічкою здіймається на пагорби. Часом вона заходить у села, і тоді із-за тинів і парканів війне на нас осіннім квітом жоржин, стиглими яблуками і сивим терном, що набирається терпкого соку осені (За Г. Цюлою).

38. **Хто швидше?** Запишіть у три стовпчики подані словосполучення з прикметниками: а) з якісними; б) з відносними; в) з присвійними.

Кислі ягоди, рослинний світ, лікарські записи, осикові дошки, Едуардова краватка, бетонна плита, орлиний зір, жалюїдний вчинок, Григорієва книга, олійна фарба, надійний захист, тренажерний зал, крокодилова панча, активне втручання, Антонініні руканички, алюмінієва деталь.

- Ф Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв записаних прикметників складеться початок прислів'я: «..., коли *Ї* робити з охотою».

Дорога через степ

39. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Підкресліть прикметники вищого і найвищого ступенів порівняння, поясніть їх спосіб творення.

САМЫЙ ДОРОГОЙ ЧЕЛОВЕК

У матери самые добрые и ласковые руки, самое верное и чуткое сердце. В нём никогда не гаснет любовь, оно ни к чему не остается равнодушным.

И сколько бы тебе ни было лет, тебе всегда нужна мать, её ласка, её взгляд. Чем больше твоя любовь к матери, тем радостнее и светлее жизнь (За З. Воскресенською).

чуткий — чүльй

равнодушный — байдұжый

40. Запишіть подані словосполучення з прикметниками у два стовпчики: а) зі вставленою буквою *и* в закінченнях; б) зі вставленою буквою *і* в закінченнях.

Українсь..х звичай, у святков..м вбрани, чуж..х думок, дорожн..х робіт, на осиков..й гілці, брудніш..й одяг, при велик..й допомозі, в учнівськ..х творах, у книж.. часи, з найкращ..ми побажаннями, старш..м братом, на висок..й сосні.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв прикметників складається початок прислів'я: «... лічать».

41. I. Прочитайте. Скажіть, до якого стилю мовлення належить текст. Спишіть, вставляючи пропущені букви і розкриваючи дужки.

Горобина зв..чайна — дер..во висотою від шести до восьми метрів. Кора блискучко(сіра), гладенька. Молоді гілки пухнас..ті. Листя продовгувато (загострене), зверху матово(зелене), знизу сірувате. Квіти п'яти (шести) квіткові, з міц..ним гіркувато(м..гдалевим) запахом. Суцвіт..я — густий щіток. Плоди майже кулє(подібні), соковиті, жовто(гарячі) або яскраво(ч..рвоні). Насін..я ч..рвонувате, серпо(видне). Цвіте горобина у травні — червні. Плоди дозрівають у вер..ні — жовтні. В Україні горобина росте в поліських і лісо(ст..лових) районах (З довідника).

II. Складіть і запишіть опис горобини за фотоілюстрацією в художньому стилі, використовуючи складні прикметники.

Горобина

42. I. Прочитайте. Скажіть, якою спільною темою об'єднані прислів'я і приказки. Поясніть, як ви розумієте їх зміст.

1. Мамина ласка як сонце. 2. Мати — найрідніша людина.
3. Нема цвіту кращого від маківочки, нема роду милішого від матіночки. 4. Материнська любов ніколи не міняється. 5. Рідної матері слівце як літнє сонце (*Народна творчість*).

II. Зробіть письмовий морфологічний розбір виділених прикметників, користуючись схемою на с. 226.

1. Яка частина мови називається числівником?
2. На які розряди за значенням поділяються числівники?
3. На які групи за будовою поділяються числівники?
4. У чому особливість відмінювання числівників — назв десятків?
5. Як відмінюються числівники — назви сотень?
6. Яка частина мови називається займенником?
7. Назвіть розряди займенників за значенням.
8. Розкажіть про правопис неозначених і заперечних займенників.

43. Прочитайте прислів'я і приказки. Скажіть, як ви розумієте їх зміст. Випишіть числівники, визначте їх розряди за значенням.

1. Однією рукою дає, а другою забирає. 2. Де багато слів, там немає справи. 3. Це такий, що зробить півтора людського. 4. Семero одного не чекають. 5. Ти маєш двоє очей і один язик, щоб багато бачив, а мало говорив. 6. Старий кінь годину біжить, а кілька днів лежить. 7. Заадрісного десятою дорогою обходить. 8. І двоє мудреців не переважать одного впертого (*Нар. творчість*).

44. **Хто швидше?** Запишіть словосполучення з іменниками у два стовпчики: а) із закінченням -и або -ї; б) із закінченням -а або -я.

Три (склад), два (картуза), півтора (день), два (колесо), чотири (ешелон), одна третя (острів), два (океан), півтора (тиждень), два (берег), чотири (стебло), півтора (пиріг), два (стілець).

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних іменників складеться закінчення прислів'я: «Голова **не** на ті, щоб тільки ...».

45. I. **Попрацюйте самостійно.** Спишіть текст, замінюючи цифри словами.

У Верхній Хортиці стоїть і досі могутній запорізький дуб. Це одне із найстаріших дерев в Україні: йому вже більше 700 років. Крони цього дуба складається з 18 великих гілок, периметр верхівки дерева досягає 102 метрів. Й тінистий намет вимірювався 43 метрами в поперечнику і здалека скидався на цілий гай.

Окоренок дуба на обмак утовинки дорівнює 656 сантиметрам. Діаметр стовбура сягав 208 сантиметрів. Висота дуба дорівнювала 36 метрам. На жаль, неблаганий час не пошкодував старезного свідка славетних подій (За І. Шаповалом).

Незвичайне дерево

ІІ. Розгляньте фотоілюстрацію. Розкажіть, які незвичайні дерева є у вашій місцевості. Складіть їх усний науковий опис.

46. Перекладіть речення українською мовою і запишіть.

1. Я проснулся в шесть часов от монотонного постукивания капель дождя в оконное стекло (*M. Пришивин*). 2. Одноклассники договорились встретиться у школы в восемь пятнадцать. 3. В пол-седьмого собрание уже закончилось. 4. Без пятнадцати двенадцать отца разбудил тревожный телефонный звонок. 5. Поезд прибыл без опоздания в семьнадцать двадцать. 6. Эта сложная операция началась в двенадцать и продолжалась около двух часов (*З тв. А. Рибакова*).

оконное стекло — шілька
опоздание — запізнення

- 47. Попрацюйте в парах.** Спишіть речення, вставляючи, де треба, пропущені букви. Підкресліть займенники, визначте їхні розряди.

1. Як диво це нападкам збер...ти, — і гай, і річку, повну проходили. 2. Мій працур був із козаків, яких боялися шляхта й хані. 3. А осінь! Стільки збуджених с..рдець вона своїм пр..ходом полонила. 4. Питав я в себе: «Ти не мав провини перед совіст..ю в жит..?» 5. Хтось буде жити муками надій, у когось серце болем занятимося. 6. І тільки вогн..к вірного кохан..я собі лишу — нікому не віддам. 7. А чайки журливо к..гичуть. За ким вони плачуть? Кого вони кличуть? (З тв. Д. Луценка).

- 48. Хто швидше?** Запишіть подані словосполучення із займенниками у три стовпчики: а) ті, що пишуться разом; б) ті, що пишуться через дефіс; в) ті, що пишуться окремо.

Кому(сь) звітувати, (будь)яке очищення, де(в)чому прогадати, що(небудь) шукати, ні(з)ким не говорити, (хтозна)яка ожеледь, не(аби)які учні, ні(з)яким одобленням, (де)що вивчати, які(небудь) подарунки, кого(сь) остерігатися, бозна(про)що думати, (бозна)що згадати, казна(з)чого сміятися, (казна)чому повірити, (аби)що тягнути, аби(з)ким зустрічатися.

 Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв останніх записаних слів складеться початок прислів'я: «..., та свого не губи».

- **49. I.** Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Підготуйтесь до докладного усного переказу.

На початку дев'ятнадцятого століття вчені були неймовірно здивовані, як далеко помандрувала одна з шотландських народних пісень — вона прижилася в Україні і стала тут народною, широко знаною під назвою «Іхав козак за Дунай». Але коли дослідники глибше проаналізували цю загадку, то виявили зовсім інший факт. З'ясувалося, що пісня «Іхав козак за Дунай» народилася таки в Україні, а залетіла аж до Шотландії, ставши там народною. І не тільки до Шотландії, вона звучала і французькою, і польською, і чеською, і болгарською, і угорською та іншими мовами. А ще з'ясувалося, що в цієї пісні є автор. Його ім'я — Семен Климовський. Щоправда, деякий час дослідники сперечалися, чи він, бува, не вигаданий, припускаючи створення легендарного образу людини, якої насправді на світі не було. Але швидко знайшлися свідчення того, що Семен Климовський — не вигадана, а реальна особа. Це був козак Харківського полку. На схілі літ він оселився в селі Припутнях, де мав велику пасіку, спостерігав за життям бджіл, знаходячи в ньому багато подібного до життя людей. Семен Климовський написав філософський трактат про те, яким повинно бути суспільство (За М. Слабошицьким).

II. Зробіть письмовий морфологічний розбір виділених числівників і займенників, користуючись схемою на с. 227.

1. Яка частина мови називається діесловом?
  2. Уважно розгляньте таблицю-коло «Форми діеслова» на першому форзаці підручника. Розкажіть про діеслівні форми.
  3. Які способові форми має діеслово? Як змінюються діеслова дійсного способу?
  4. Як змінюються діеслова в теперішньому і майбутньому часі, а як — у минулому?
  5. Які діеслова належать до першої дієвідміни, а які — до другої?
  6. Сформулюйте орфограму «Букви е (е), и (ї) в закінченнях діеслів».
  7. Які діеслова називаються перехідними?
  8. Розкажіть про правопис *не* з діесловами.
50. I. СпишиТЬ прислів'я і приказки, вставляючи пропущені букви. ПідкресліТЬ діеслова, визначте їхню форму.
1. Важко л..дачому годити. 2. Ледар хова..тися від роботи, як пес від мух. 3. Не поспішай, ледарю, яз..ком, а кванея ділом. 4. Під л..жачий камінь вода не тече. 5. Лінівий сидачи спить, а лежачи робить. 6. Жив би пишно, Ів би смачно, а робити лячно. 7. У ледаря хату небом покрито. 8. Б'уть не л..жачого, а л..дачого (*Нар. творчість*).
  - II. Якою спільною темою об'єднані подані прислів'я? Поясніть, як ви розумієТЕ їХ зміст.
51. **Хто швидше?** ЗапишіТЬ подані діеслови у два стовпчики: а) із вставленими буквами е, є; б) із вставленими буквами и, І.
- Зника..ш, чека..ш, обіда..те, скигл..те, крич..те, трима..мо, шука..ш, сид..те, здобуд..те, знайом..те, писат..мете, оцінюват..му, зна..те, вір..те, викону..ш.
52. I. Прочитайте текст. ВипишіТЬ діеслови, визначте способ, а в дійсному способі — ще й час.

Ідеш дорогою, а пообіч степ широкий та розлогий, що не видно йому ні кінця, ні краю. Ось там за горбком щось зачесено притаїлося. Може, хмарка підкрадається грозова, а може, просто інший пагорб видніється. Вийдеш на гору, а перед тобою диво невидане. Унизу долина широка розляглась, а посередині озеро сріблиться. Подивися в інший бік — там ліс починається, синій та густий. Далі село далеке заховалося. Коли б не хати білосніжні, — нізацо не примітив би його в бурхливому маєві. Люблю цю дорогу. Пройдіться нею і ви — не пошкодуєте (*За Ю. Збанацьким*).

Л. Шелудько. Полудень

ІІ. Розгляньте репродукцію картини Л. Шелудька «Полудень». Опишіть краєвид. Складіть усну розповідь «Моя улюблена стежка», використовуючи дієслова дійсного, умовного і наказового способів.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних дієслів складеться початок прислів'я: «..., бо схочеш водиці».

53. Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Я (не)здужу і, як усі хворі, прислухаюся до найменшого шереху за вікном (В. Земляк). 2. Ніхто (не)здухає зламати нашу міць і славу, ні в кого сил таких (не)стане на землі (М. Бажан). 3. (Не)журиться Катерина і гадки (не)має — в новесенькій хустиночці вікно виглядає (Т. Шевченко). 4. (Не)чулися, як підкрався світанок (Д. Ткач). 5. Хто розуму (не)має, тому його і ковалъ (не)скує (Нар. творчість). 6. Рідна мати мої! Ти ночей (не)доспала (А. Малишко). 7. На старість Мавпочка (не)добачати стала (Л. Глібов).

54. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Зробіть письмовий морфологічний розбір виділених дієслів, користуючись схемою на с. 227.

Знаете ли вы украинскую ночь? О, вы не знаете украинской ночи. Всмотритесь в неё. С середины неба глядит месяц.

Необъятный небесный свод раздался, раздвинулся. Горит и дышит он. Земля вся в серебряном свете. Божественная ночь! (М. Гоголь).

*необъятный — неосыйжний, безмежний
свод — склепіння*

55. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви.

1. Вирост..ш ти, сину, вируш..ш в дорогу (В. Симоненко).
2. У весняний день сяти не зволікай — вирост..ш чудовий урожай (*Нар. творчість*). 3. Перехиту..ться біля хати струнка сосна — з лісами віта..ться (М. Стельмах). 4. Щирими очима ти так приязно див..ша на світ (Л. Костенко). 5. Коли забув ти рідну мову, бідн..ш духом ти щодня (Д. Білоус). 6. На осінь клуня наповни..ться пшеницею, житом, вівсом і ячменем. 7. Корній обов'язково тут зупин..ться, поволі піде далі, ще й не раз оглян..ться (З тв. У. Самчука).

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ОСОБЛИВОСТІ ОПИСУ ЗОВНІШНОСТІ ЛЮДИНИ. ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ-РОЗПОВІДІ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ЗОВНІШНОСТІ ЛЮДИНИ

Опис зовнішності людини бував діловим і художнім.

Діловий опис зовнішності людини вимагає точності, документальності. У художньому описі передається власне, авторське враження про зовнішність.

Щоб зобразити словесний портрет виразно, яскраво, поетично, використовують епітети, порівняння, пестливі слова, гіперболи.

56. Прочитайте тексти. Скажіть, які художні засоби використовують письменники, описуючи зовнішність людей. Як ці художні засоби виражають становлення авторів до персонажів?

1. У нього очі — наче волошки в житі.

А під ними з-під картузика волосся — білявими житніми колосками. Це — Пилипко (А. Головко).

2. Дівчина була вогнисто-руда, а коси її роздималися хвилями тутого полум'я. Під тим полум'ям світилося чистою білизною напрочуд вродливе обличчя, на якому особливо вирізнялися брови та очі — глибокі й блакитні. Крижаний вираз на обличчі надавав холоду й незворушності ясному поглядові блакитних очей, і тому він був жорсткуватий і непривітний (С. Гуцало).

З. Перед Настею, на білому коні, якийсь татарин у чистій шовковій жовтій одеждині, білій кудлатій шапці. Клинцовата борідка, широкі вилиці. Примружені очі ненависно пропікають дівчину. Усміхнувся не по-людськи, хижо. Прицмокнув язиком. Махнув рукою (*С. Плачина*).

Опис зовнішності людини подібний до опису предмета. «Відомим» є назви частин тіла, риси обличчя, елементи одягу, відоме

а «новим» — Їхні ознаки. Наприклад: Це був хлопчик років
 нове нове нове
 шести-семи, горболосий, із прищуленими вухами, з постійним
 нове відоме нове
 жаром мисливського азарту в очах. А самі очі схожі на косуваті
 камінчики слив (Є. Гуцало).

57. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Усно визначте, що в описі зовнішності людини «відоме», а що — «нове».

Песня оборвалась совсем близко. И вот в хату вошла девушка. Обеими руками она поддерживала полосатый передник. Это была брюнетка лет около двадцати — двадцати пяти. Девушка одета в просторную белую рубаху.

Оригинальную красоту её лица я не смогу позабыть никогда. Глаза блестящие, большие, тёмные. Тонкие, надломленные посередине брови придавали оттенок наивности. Когда девушка увидела меня, её щёки вспыхнули румянцем (За *I. Купріним*).

*перéдник — фартúх
рубáха — сорóчка*

*оттёнок — відтінок
вспыхнуть — спалахнути*

- 58.** І. Прочитайте текст, визначте його тему й основну думку.

АВТОПОРТРЕТ ШЕВЧЕНКА

Викуп Тараса Шевченка з кріпацтва буквально осяяв його життя. Неважко собі уявити стан двадцятичотирьохрічного юнака, який нарешті здобув омріяну волю. Молодий художник здобув право навчатися в Петербурзькій академії мистецтв.

Величезною працелюбністю, систематичною освітою позначені роки перебування Тараса Шевченка в одному з найкращих мистецьких закладів Європи.

Саме в період духовного і творчого піднесення Шевченко вирішив намалювати автопортрет. Вихованці Петербурзької академії часто зверталися до цього жанру. Малярська спадщина Шевченка налічує 30 автопортретів. Автопортрет 1840 року — перший.

Ніколи раніше не малював Тарас олією, звик до акварелі, виходило непогано. Вперше спробував написати олією автопортрет. Кажуть, самого себе малювати найважче. Ніби й знаєш себе добре, а спробуй передати на полотні свій характер, настрій, показати все те, що в тебе на душі.

Світло вихоплює з напівтемряви лише обличчя, все інше ховається в напівпрозорих тінях. Обличчя юнака бліде й змарилося. Тарас нещодавно перехворів, тому очі глибоко позападали, вилиці виступили чіткіше. Чоло яскраво освітлене, очі сковані в тіні, але саме вони привертають увагу. Хочеться пильніше й уважніше придивитися до них, аже кажутъ: очі — дзеркало душі. Погляд всепроникний, трохи насторожений. У ньому і запитання, і докір, і аж ніяк не юнацька замисленість.

Тарасові двадцять шість років. Лише два роки минуло, як він викуплений із кріпацтва. Та нідіють у рабстві сестри й брати. Скільки кривди й горя навколо!

Стрімкий поворот голови, енергійний рух портретованого назустріч глядачеві засвідчує силу духу, незламність, прагнення боротьби. Адже вийшов уже перший Тарасів «Кобзар». Уже відчув у собі силу таланту поета, а тепер ось перед мольбертом — і художника (За Д. Степовиком).

ІІ. Розгляньте репродукцію картини Т. Шевченка «Автопортрет». Дайте відповіді на запитання.

- ?
- 1. Як почувався Тарас, здобувши омріяну волю?
- 2. Чим особливий автопортрет митця 1840 року?
- 3. Опишіть обличчя художника.
- 4. У чому полягає особливість погляду художника?
- 5. Що засвідчує стрімкий поворот голови портретованого?

ІІІ. Підготуйте докладний усний переказ тексту за самостійно складеним планом.

Т. Шевченко.
Автопортрет

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

ДРУЗІ ТА ЗНАЙОМІ

59. Прочитайте діалог за особами.

— Привіт, Сашко! Я прийшов до тебе з проханням.

— Привіт, Ярославе! Що сталося?

— Я о пів на дванадцяту маю зустріти свою двоюрідну сестру Оксану, яка приїздить із Полтави, але в цей час у мене екзамен. Тому я хочу попросити, щоб ти поїхав на вокзал.

— Я із радістю допоміг би, але ж я ніколи не бачив твоєї двоюрідної сестри.

— Оксана йде у восьмому вагоні. Ти легко її візнаєш. У моєї двоюрідної сестри яскрава зовнішність. Оксані шістнадцять років. У неї довге каштанове волосся, великі карі очі.

— А як же Оксана буде одягнена?

— Мабуть, у чомусь спортивному.

— Думаю, я легко відізнаю її. Тож уже виїжджаю на вокзал!

— Дуже дякую тобі, Сашко, за допомогу! Ти справжній друг!

60. Уявіть, що недільного дня ви з меншим братом вирушили на прогулку до міського парку. Братик захотів покататися на каруселі. Поки ви купували квитки, хлопчик відійшов подивитися інші атракціони і загубився. Ви розшукуєте меншого брата. Складіть і запишіть діалог, що відбувся між вами й одним із відвідувачів парку.

ДУХОВНІ СКАРБИ УКРАЇНИ

«ВЕЛЕСОВА КНИГА»

61. I. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Визначте тему й основну думку висловлювання.

Найдавнішою пам'яткою української літератури деякі дослідники вважають «Велесову книгу». Створена вона приблизно в одинадцятому столітті невідомим автором в оборону віри предків — язичництва. Велес у давніх слов'ян був одним із найшанованіших богів.

Богові нашому Велесу
книгу оцю присвячено:
у ньому нашу силу,
прибіжище наше бачимо, —

саме так пояснюється назва твору. У «Велесовій книзі» історичні відомості тісно переплітаються з міфами.

Ось як, наприклад, розповідається про створення світу. Дажбог створив яйце, яке є «світ-зоря, що нам сяє», потім у безодні повісив землю.

Наші предки вірили у триедність світу: Яву — реальний світ, Наву — світ померлих, Праву — порядки й закони, за якими слід жити.

«Велесова книга» цікаво інтерпретує легенди, відомі з інших історичних джерел. Наприклад, про заснування Києва ми дізнаємося таке. Сини Орія Кий, Пащек і Горовато рушили зі своїми народами до іншої землі, прийшли до великої гори, тут осів Кий, тут і дістав престол руський. Плем'я Пащека відійшло до Карпатських гір. А Горовато зі своїм народом помандрував ще далі, на територію сучасної Хорватії.

Текст на дошечці «Велесової книги»

«Велесову книгу» було знайдено 1919 року в поміщицькій садибі Великий Бурлук на Харківщині. Текст був надрізаний чи вилічений на березових дощечках розміром 38 на 22 сантиметри, товщиною до сантиметра. Вони були нанизані на ремінець.

Пізніше «Велесова книга» потрапила за кордон, там її сліди загубилися, залишилися тільки фотографії цієї визначної пам'ятки минувшини (З календаря).

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Чому «Велесова книга» має саме таку назву?
  2. Яка головна думка найдавнішої пам'ятки прадавньої літератури?
  3. Як у «Велесовій книзі» розповідається про створення світу?
  4. Що нового ви дізналися про синів Орія? Назвіть їх імена.
  5. Опишіть, яка «Велесова книга» на вигляд. Де і коли було знайдено цю пам'ятку минувшини? Відповідаючи, скористайтесь макетом.
  6. Де і коли було знайдено цю прадавню пам'ятку?

МОРФОЛОГІЯ І ОРФОГРАФІЯ

Дієприкметник

§ 4. Дієприкметник як особлива форма діеслова. Відмінювання дієприкметників

Дієприкметник (рос. причастие) — це особлива форма діеслова, що виражає ознаку предмета за дією і відповідає на питання я к и й? я к а? я к е? я к і? Наприклад: зроблений, працючий.

62. **Хто швидше?** З поданих словосполучень випишіть ті, у яких є дієприкметники.

Бідній дворянин, бідний селянин; зелена трава, зеленіюче листя; молодий полковник, оброєний солдат; столітній дуб, арубаний ясен; зоране поле, широкий лан; високий будинок, збудований недавно; сива жінка, посивілий дідусь; стравожений погляд, лагідна усмішка; вимитий посуд, чисті чашки.

- Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних дієприкметників складеться початок прислів'я: «...день роком стає».
63. Підготуйте за'язну розповідь про дієприкметник як особливу форму діеслова, використовуючи таблицю. Зробіть висновок.

Ознаки діеслова	Ознаки прикметника
<ol style="list-style-type: none"> Вид доконаний (заіржавлений) і недоконаний (ржавіючий) Час теперішній (жовтіючий) і минулий (ложовкливий) Може мати залежні слова (іменники, займенники, прислівники): к ім? закінчена нами вчора робота. к олі?	<ol style="list-style-type: none"> Вказує на ознаку предмета і відповідає на питання я к и й? я к а? я к е? я к і? Залежить від іменника: я к е? ложовкле листя Змінюється за родами, числами й відмінками У реченні виступає означенням або присудком: Опадає <u>ложовкле листя</u>. Дівчина <u>приємно усмікнена</u>.

Дієприкметники поєднують ознаки діеслова і прикметника.

- 64. Хто швидше?** Запишіть подані дієприкметники у два стовпчики: а) недоконаного виду; б) доконаного виду.

Знаючий, підхоплений, міцніючий, знайдений, передлений, оживаючий, узгоджений, мощний, зрушений, збурюваний, відпочиваючий, покритий, оцінюваний, об'язаний, в'язаний, вирощений, старіючий, створений, битий, вимушений.

- Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних дієприкметників складеться закінчення прислів'я: «Краще зробити не обіцяючи, ...».

- 65. Попрацюйте в парах.** Спишіть речення, вставляючи, де треба, пропущені букви. Визначте час дієприкметників — теперішній чи минулий.

1. З хмар, низько навислих над з..млею, л..ють холодні, ніби чорні дощі. 2. У хв..люючу мить старту пильно вд..вляється в Ілюмінатор космонавт. 3. Поділ поглянув на світ тым..яними очима, наче змарнілий в'яз..нь (З тв. О. Гончара). 4. Гай осміхається останнім промін..ям заходячого сонця (М. Коцюбинський). 5. Часом т..мішало від швидко налітаючих хмар. 6. Мати з любов'ю д..вилася на заснуле маля. 7. Не чути ніякого шуму, тільки зрідка потріскує жевріюче багат..я (З тв. Ю. Яновського).

- 66.** I. Пригадайте, які прикметники належать до твердої, а які — до м'якої групи.
II. Запишіть подані словосполучення з прикметниками у два стовпчики: а) твердої групи; б) м'якої групи.

Поживний спіданок, справжнє здивування, середній видобуток, цікава передача, вечірні зміни, спортивні змагання, безкрай пустеля, просте завдання.

- Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних іменників складеться початок прислів'я: «... без вогню».

- 67.** Письмово провідмінайте словосполучення **намальованій мною сірий птах**. Зробіть висновки про особливості відмінювання дієприкметників.

 Дієприкметники відмінюються так само, як і прикметники твердої групи.

- 68.** Розгляньте таблицю і дайте відповіді на запитання.

	Одніна			Множина
	чоловічий рід	середній рід	жіночий рід	
Н.	усміхнен ~~ий~~	усміхнен ~~а~~	усміхнен ~~а~~	усміхнен ~~и~~
Р.	усміхнен ~~ого~~	усміхнен ~~ого~~	усміхнен ~~ої~~	усміхнен ~~их~~
Д.	усміхнен ~~ому~~	усміхнен ~~ому~~	усміхнен ~~ий~~	усміхнен ~~им~~
Зн.	як Н. в. або Р. в.	як Н. в або Р. в.	усміхнен ~~у~~	як Н. в або Р. в.

	Одніна			Множина
	чоловічий рід	середній рід	жіночий рід	
Ор.	усміхнен ~~им~~	усміхнен ~~им~~	усміхнено ~~ю~~	усміхнен ~~ими~~
М.	(на) усміхнен ~~ому~~ (на) усміхнен ~~ім~~	(на) усміхнен ~~ому~~ (на) усміхнен ~~ім~~	(на) усміхнен ~~ії~~	(на) усміхнен ~~іх~~

1. У яких відмінках відрізняються закінчення дієприкметників чоловічого і середнього роду?

2. Коли дієприкметники чоловічого і середнього роду та дієприкметники, що вживаються у знахідному відмінку множини, набувають форми називного відмінка, а коли — родового?

3. У якому відмінку дієприкметники чоловічого і середнього роду мають закінчення *-i?*

69. **Попрацюйте в парах.** Спишіть текст, вставляючи пропущені букви і ставлячи подані в дужках дієприкметники в потрібному відмінку. Визначте число, рід (в однині) та відмінок дієприкметників.

Запороз..кі козаки займали вел..чезний простір ст..пів, (прилеглий) до бер..гів Дніпра в його нижній течії. Військове товариство віддавало шану цій (уславлена) ріці. У думах і піснях, (складені) за часів козач..ини, знаход..мо поетичні назви «Дніпро-Славута», «Дніпро-брать».

Майже весь берег річки був (укритий) ро..кішними малопрохідними плавнями, що давали запорозьким козакам і ліс, і сіно, і безліч дичини та звіра. У плавнях, (порослі) д..ревами, чагарниками, оч..ретами, запорожці знаходили надійний прих..сток. До Великого Лугу, (оспіваний) у піснях, було особливе ставлення. «Січ — мати, а Великий Луг — батько», — говор..ться в пісні, (народжена) у ті часи (За Д. Яворницьким).

70. **Хто швидше?** Запишіть подані словосполучення з дієприкметниками у два стовпчики: а) зі вставленою буквою *и*; б) зі вставленою буквою *I*.

У нестихаюч..х поривах, у нестищен..м кроці, у тримтяч..х руках, на достигл..м абрикосі, переповнен..м автобусом, усміхнен..й матері, захоплююч..й цирк, у витрачен..й енергії, достигаюч..ми яблуками, у синюч..м небі, за сполохан..м зніром, галасуюч..й юрбі.

- Ф Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв записаних іменників складеться початок прислів'я: «... вогонь видобуває».

71. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Визначте число, рід (в однині) та відмінок дієприкметників.

Помню раннє, свеже, тихе утро. Помню большой передевший сад, все его аллеи, тонкий аромат опавшей листвы, яблок и запах мёда.

Прохладную типину утра нарушает только приглушенное квожтанье дроздов на рябине. Иду по усыпанной соломой дороге, возле которой стоят корзины с собранными яблоками. Эта дорога ведёт к шалашу, построенному из тонких веток. Вечером тут всегда пылает багровое пламя, окружённое мраком, а вокруг костра двигаются чьи-то силуэты, точно вырезанные из чёрного дерева (За Г. Буніним).

рябіна — горобіна

корзіна — квішик

окружений — оточений

шалаш — курінь

мрак — мброк

силует — обрис

точно — тут: ніби

двигатися — рухатися

72. Спишіть речення, вставляючи в закінчення дієприкметників букви *и, І*.

1. Пісня твоя в оживаюч..й силі в серці моєму ясніє, живе (І. Франко).
2. На заплакан..й землі я давно до всього звик (В. Сосюра).
3. І пала у Парку Слави вічний незгасаюч..й вогонь.
4. Пливе здаля пора осінніх гроз, барвішають палаюч.. узлісся (З тв. Д. Луценка).
5. Огнем тремтяч..м блиснула ріка (М. Рильський).
6. Верхівка гори ховається в тремтяч..м мареві (М. Коцюбинський).

5. Дієприкметниковий зворот

Дієприкметник разом із залежними від нього словами становить дієприкметниковий зворот (рос. причастный оборот).

Іменник або займенник, від якого залежить дієприкметниковий зворот, називають означуваним словом.

Наприклад: *Далеко-далеко на південь засиніли смугою*
— як! —
гори, *вкриті лісом* (І. Нечуй-Левицький).

Дієприкметниковий зворот, що стоїть після означуваного слова, виділяється на письмі комами. Наприклад: *Стоять дерева, загорнені в сутінь,расно вкриті краплистою росою* (М. Коцюбинський).

Дієприкметниковий зворот, що стоїть перед означуваним словом, здебільшого комою не виділяється. Наприклад: *Налиті пурпуром плоди звисають тяжко з віт зелених* (М. Рильський).

Пунктограма Кона при дієприкметниковому звороті

- 73.** Прочитайте речення. Визначте дієприкметникові звороти й означувані слова. Поясніть розділові знаки.

1. Шуміла ріка, вкрита сережками піни. 2. Всіяна квітами земля дихала свіжими ароматами ночі. 3. У рівчаку попід шосе ледве чутно дзоркотіла вода, витоплена за день сонцем із останніх снігів. 4. Почалося навчання, підпорядковане суворому розкладові. 5. Розпечений за день скелі ще дихали ніжним теплом. 6. Випущений для прогуланки птах вириався в дівчини з-під рук і тепер підльотом утікав від неї. 7. Підхоплений вітром журавлик зник у сивій похмурості океану (З тв. О. Гончара).

- 74.** Спишіть речення, вставляючи пропущені букви і виділяючи комами дієприкметникові звороти.

1. І срібна ніч серпанками пр..крыта дріма і слуха слов'я (Олександр Олесь). 2. Росяні перли ро..сипані за ніч по травах і вітах ялин ..палахували казковими вогнями (І. Цюпа). 3. Ще спить земля закована снігами, мовчати в льоди заковані річки (Д. Луценко). 4. І шепче щось мені на вухо налита росами земля (Г. Коваль). 5. У лісі бродив пі..золочений сонячним промінням туман (Григорій Тютюнник). 6. Від високої скелі починається рів обсадж..ний густо дерезою (І. Нечуй-Левицький).

- 75.** Спишіть текст, ставлячи дієприкметникові звороти після означуваних слів.

Оточені осіннім різnobар'ям дніпровських круч зелені й золоті бані Лаври підносились у сліпучу блакить неба. Величні пам'ятки минулих століть межували із вкритими солом'яними дахами хата-ми-мазанками. Таким запам'ятався Київ привезеному сюди разом з іншими кріпаками Тарасові Шевченку. Важко повірити, що обсаджений ошатними каштанами Хрестатик у ті часи був зовсім не таким. Оточені садами старі хати були розкидані далеко одна від одної. На деяких порослих бур'янами пустирях починали зводити будівлі з цегли. На в'їздженому возами шляху вітер здіймав куря-ву (З календаря).

- 76.** Попрацюйте в парах. I. Спишіть текст, ставлячи дієприкметникові звороти перед означуваними словами. Доберіть до тексту заголовок.

Я змалку люблю ліс, його нетрі, сповнені сторожкої тиші. Наш хутір розкинувся над балкою, порослою столітнім пралісом. У тав-рійських степах, випалених суховіями, дерев мало. Тож цей прад-ліс, названий Степовою Дібровою, здається справжньою оазою. Скільки таємниць, сповнених мрійливої ніжності, напшептав мені він. На галявинах, порослих різнотрав'ям, мати збирала звіробій, ведмежі вушка, материнку. Ліс, сповнений сонця і пташиного співу, оберігає спокій землі (За Л. Тандюком).

II. Поясніть значення виділених слів, користуючись тлумачним словничком.

- 77.** Замініть виділені частини складних речень дієприкметниковими зворотами. Перероблені речення запишіть, вставляючи пропущені букви.

З р а з о к. Вербові кілки, що колись були густо повтикані в землю, стали високими вербами (І. Нечуй-Левицький). — Вербові кілки, колись густо повтикані в землю, стали високими вербами.

1. Села, які наче хтось бе..ладно ро..кидав на протилежних берегах, уже ледь бов..аніють між пологими горбами. 2. Обабіч шляху л..жали осін..і поля, що були перекраїні ву..лькими довгими нивами. 3. Рясно зацвів молоденський сад, який років п'ять..шість тому посадили вишукники. 4. Боляче було д..витися на поля, які геть понинцила ст..хія. 5. Бри..ки води, які вітер зірвав з хвиль, дощем ..падають на палубу. 6. Річка, яку освітлює місяць, на півсвіту сріблиться своїми ст..повими берегами (З тв. О. Гончара).

Не виділяється комами дієприкметниковий зворот,

— який він є?

що виступає присудком. Наприклад: *Мій перший вірш написаний в окопі* (Л. Костенко).

- 78. Попрацуйте самостійно.** Складіть і запишіть пари речень з поданими словосполученнями так, щоб в одному з них дієприкметник був означенням, а в іншому — присудком.

З р а з о к. Схвильований неутішними новинами. — Хлопець, схвильований неутішними новинами, крадъкома втирав слози. Батько схвильований неутішними новинами про раптові заморозки.

Скований кригою, посріблений памороззю, вкритий сухим листям.

- 79. Попрацуйте в парах.** Переробіть речення так, щоб присудки, виражені дієприкметниками, стали дієприкметниковими зворотами.

1. Дорога розмита дощами. 2. Трави складені в покоси. 3. Небо затянуто важкими дощовими хмарами. 4. Озеро вкрите вранішнім туманом. 5. Дзвінкоголосий соловейко зачарований весною. 6. Степова рослинність змочена безперестannimi дощами. 7. Дерева повалені буревіем.

- 80. Спишіть речення, підкресліть підмети і присудки. Виділіть дієприкметникові звороти, де треба, комами.**

1. Ніч загорнена в небо (Ю. Збанацький). 2. Напливала на річку ніч настояна на місячному сяйві і паходах верболозу (Ю. Мартич). 3. Сріблястий шлях прокладений місяцем простягся морем до самого берега (Д. Ткач). 4. Безлюдна дорога освітлена місяцем

(М. Стельмах). 5. Випереджає ранкові вогні світанок тихий тінями повитий (С. Плужник). 6. Маленька хатинка огорнута сутінками (Панас Мирний). 7. Обабіч стежки мерехтить самонцвітами вмита росою трава (В. Гжицький). 8. Небо вкрите важкими сірими хмарами (О. Гончар).

Завжди виділяються комами дієприкметникові звороти, які залежать від особових займенників. Наприклад: *Дніпро! Ти тихо в день ясний пливеш, заглиблений в минуле...* (Олександр Олесь). *Стомлені далекою дорогою, ми тільки на світанку добрели до села* (М. Стельмах).

81. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Из тучи, низко нависшій над землєй, резанул злой град. Крупные градины щёлкали по камням, рикошетили от обломанных ветром деревьев, оббивали перезревшую на солнце малину.

Сделалось бело. Природа побита ураганом. Застигнутая врасплох, она на некоторое время замерла. Потом посыпался невесёлый дождь. Белые шарики града, растопленные теплом земли, стали исчезать. Отовсюду поползли червяками тонкие ручейки, приближающиеся друг к другу. Они скатывались к потемневшей в непогоду реке (За В. Астаф'евим).

крупный — великий
застигнутый врасплобх —
захлопнений знепацька

перезреть — тут: перестягнути
отовсюду — звідусіль
щёлкать — тут: ласкати

82. Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Підкресліть дієприкметникові звороти.

1. Крихітні кленочки засіяні торік із летючого насіння почали з'являтися з-поміж невисокої трави. Їм щойно народженним досить було й першого весняного сонця (П. Загребельний).
2. У щілину виднілися нечітко вирізьблені гори запорошені дощем (П. Тичина).
3. Біля криниці похуділі за зиму горобці галасливим вінком кружляють навколо калиожі (М. Стельмах).
4. Заснув я міцно зморений з дороги (Т. Шевченко).
5. Я закоханий у красу життя (В. Підмогильний).
6. Пишні вітрила виткані з дорогої лебединого пуху змішаного зі сріблом (Г. Нечуй-Левицький).

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ПЕРЕКАЗ ІЗ ТВОРЧИМ ЗАВДАННЯМ

9. 1. Чим діловий опис зовнішності людини відрізняється від художнього?
2. Що є «відомим», а що «новим» у тексті опису зовнішності людини?
83. І. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок.

У 1843 році Тарас Шевченко вже був відомим художником. До цього прийшли успіх, слава, визнання. Він отримує вигідні пропозиції від багатьох аристократів. Але Тарас Григорович прагне одного — побувати в Україні. І ось мрія здійснилася. Одержанавши відпустку в Академії, художник виїжджає на батьківщину, за якою так скучив! «Мені здається, якби батьківщина моя була найбіднішою на землі, то й тоді вона здавалася б мені кращою Швейцарії чи й усіх Італій», — писав Шевченко.

Що ж перш за все привертася його увагу в Україні? Звичайно, життя народу, покріпаченого селянства. Шевченко чудово зізнав звичаї, побут, обряди українців. Одна з кращих картин побутового жанру — «Селянська родина».

Т. Шевченко. Селянська родина

На картині бачимо частину подвір'я, стареньку хату під солом'яною стріхою. Тут у затишку наприкінці довгого літнього

дня зібралася селянська родина — молоді батьки, їхня дитина, дід. Малюк, бешкетуючи, а може, ненароком, розбив горщика, який висів на тину і був неабиякою цінністю у селянській родині. Першим порухом батька було покарати хлопчика за вчинену шкоду. Але мати заступилася за сина, благаючи чоловіка простити малого. І той полагіднішав, заспокоївся, узяв люльку і, немов виба- чаючись перед дружиною, прагне приласкати сина.

За цією маленькою драмою уважно стежить дворовий пес. Трохи далі, на розі хати, сидить і гріється у променях призахідного сонця сивий дідусь.

Перед нами типова сцена з селянського побуту середини XIX століття. Убога хатина, маленькі віконця свідчать про бідне, злиднене життя. Неважко згадатися, як живуть селяни, працюючи на пана з раннього ранку до смеркання.

Тому-то розбитий горщик для них — драма (За Д. Степовиком).

ІІ. Уважно розгляньте репродукцію картини Т. Шевченка «Селянська родина» та опишіть її герой, використовуючи подані словосполучення.

Біла полотняна сорочка, картата плахта, червоний фартух, чорні чоботи, лагідний погляд; злякано тримається за фартух, боязко поглядає; опущені додолу очі, змарніле обличчя, довгі чорні вуса.

ІІІ. Підготуйте докладний письмовий переказ тексту за самостійно складеним планом. Уведіть у текст опис одного з геройів картини.

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

ПРАВИЛА ЗНАЙОМСТВА

84. І. Прочитайте текст мовчки. Визначте його тему й основну думку.

ЗНАЙОМСТВО З НОВИМИ ЛЮДЬМИ

Деякі люди, особливо молоді, відчувають нерішучість, навіть страх, знайомлячись із новими людьми. У товаристві незнайомих людей вони ніяковідуть, мовчат, не знають, про що говорити.

Таким людям треба рішуче подолати свою невпевненість, якщо вони не хочуть залишитися без дружньої підтримки.

Кожен із нас потрапляє у таку ситуацію: приходимо до своїх знайомих і бачимо там людину, якої не знаємо. Нас знайомлять, називаючи не тільки ім'я, а й коротко повідомляючи про спільні інтереси.

Під час знайомства не обмежуються лише оголошенням імен осіб, яких рекомендують одну одній: адже чим більше ви розкажете про своїх товаришів, тим легше їм буде спілкуватися між собою.

На жаль, не всі завжди пам'ятають про це правило. Водночас не слід повідомляти про особисте, про те, що не обов'язково знати всім присутнім, бо можна поставити людей у незручне становище.

Тому мета перших фраз під час знайомства полягає в тому, щоб виявити спільні інтереси і справи тих, кого знайомлять. Тоді їхня розмова почне розвиватися сама собою.

Важливою прикметою людини, яка вміє налагоджувати контакти з іншими людьми, є дружнє до них ставлення. Під час розмови така людина доброзичливо усміхається. Вона не виявляє зверхності, уміє добре слухати.

До речі, майте на увазі: не слід говорити надто багато про себе, не даючи новому співрозмовнику висловитися. Недаремно ж у народі кажуть: «Говори мало, слухай багато, а думай ще більше» (За І. Томаном).

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Як правильно знайомити людей?
2. Яких порад треба дотримуватись під час налагодження контактів з іншими людьми?

III. Уважно розгляньте малюнок. Уявіть себе одним із учасників розмови: ви хочете познайомити свого однокласника (однокласницю) із другом (подругою), що мешкає з вами в одному будинку. Поміркуйте, що ви повідомили б їм одне про одного під час знайомства. Скористайтеся порадами з прочитаного тексту.

§ 6. Активні й пасивні дієприкметники. Творення і вживання активних дієприкметників

Дієприкметники бувають активні і пасивні.

Активні (рос. активные) дієприкметники називають ознаку предмета за дією. Наприклад: *тремтячий голос* (голос, який тремтить), *принишклив малюк* (малюк, який принішклив).

Пасивні (рос. пассивные) дієприкметники називають ознаку предмета, зумовлену дією іншого предмета. Наприклад: *покинуте птахами гніздо* (птахи, які покинули гніздо).

85. **Хто швидше?** Запишіть подані словосполучення у два стовпчики: а) з активними дієприкметниками; б) з пасивними дієприкметниками.

Працюючий пенсіонер, зірвані яблука, приготовлений сніданок, сяючий ранок, достиглий абрикос, недожата нива, погашена іскра, згасле вогнище, замкнена шафа, посивілий дідусь, зів'ялі айстри, відремонтований автомобіль.

- Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв записаних іменників складеться початок прислів'я: «... за сонце, та й зі свічкою шукають».
86. **Попрактийте самостійно.** I. Спишіть спочатку речення, у яких є активні дієприкметники, а потім — пасивні. Розкрійте дужки і вставте пропущені букви.

1. Тр..мтіла ізумрудна травиця, покрита сріблясто(алмазно) росою (*Ю. Збанацький*). 2. Ліс повитий срібно(перим) димом, в синяві, у золоті, в іржі (*M. Рильський*). 3. Прохолодно(жореткуватий) вітер щось ш..пнув у пожовкій горіш..ні (*С. Гуцало*). 4. Гори стояли навкіл, укриті біло(сніжними) шапками (*С. Пушкін*). 5. Тим часом ..ходив повно(видий) місяць, не наче вир..нав з чорніючої хвилі (*I. Нечуй-Левицький*). 6. Незгасла іскра в темряві була схожа на вел..-тенського яскраво(золотистого) світлячка (*B. Комар*). 7. Баштан виплив ніби з туману на чудовому скелі, оперезаний зеленими лісо(смугами) (*I. Цюпа*). 8. Звісно, всіх захоплюючих історій про коней не переповісти (*B. Скуратівський*).

II. Зробіть морфологічний розбір виділеного слова.

87. I. Спишіть текст, підкресліть активні дієприкметники однією лінією, а пасивні — двома.

СОНЦЕПОКЛОННИКИ

Цвітуть соняшники. Озвучені бджолами, вони схожі на круглі кобзи, піднесені над землею на високих жовтих стеблах. Тіло кобзі пахуче, припорошене жовтим пилом, поросле пелюстками. Воно

щось промовляє своєю незгасаючою посмішкою. Всі соняшники веселі, усміхнені, але водночас по-доброму замислені. Кожен сповнений якоїсь нерозгаданої таємниці.

Коли заходить сонце, соняшники стають засмучені. Стоять вони в змовкаючому гудінні бджіл. У заглибленому думанні вони зовсім інші, ніби спохмурнілі (За Є. Гуцалом).

Поле соняшників

II. Уважно розгляньте фотоілюстрацію. Складіть словосполучення Іменники із дієприкметниками. Підкресліть активні дієприкметники.

III. Складіть невеликий усний твір-опис улюбленої квітки в художньому стилі, використовуючи дієприкметники.

88. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Підкресліть активні дієприкметники однією лінією, а пасивні дієприкметники — двома лініями.

КАРПАТЫ

Синеющие глухие тучи, которые проступают за оконцем, вовсе не тучи, а Карпатские горы... Местность эта прекрасна! Она закутана в светлый туман, который возникает над спящими холмами от первых трав, цветов, листьев. Маленькие радуги дрожат над спешащими водами горной реки. Холмы сменяют друг друга, бегут от горизонта до горизонта. С каждым вдохом втягиваешь целебный настой из сосновой коры и снега, еще не всюду растаявшего на вершинах гор (За К. Паустовским).

місця — місцевість
взникати — з'являтися
радуга — весілка

горизонт — обрій
целебний — цілющий
всюди — скрізь

- 89.** Запишіть у два стовпчики словосполучення з активними діеприкметниками: а) недоконаного виду; б) доконаного виду.

Мисляча людина, розквітлі півонії, опалий цвіт, тремтячий промінь, синюче небо, затихлий ліс, достигаючий абрикос, принижене дитя, достиглий плід, стихаючий сніг.

Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв записаних іменників складеться початок прислів'я: «... не лежать на місці».

Активні діеприкметники недоконаного виду творяться від основ неперехідних дієслів теперішнього часу за допомогою суфіксів -уч- (-юч-), -ач- (-яч-). Наприклад: працю**юти** → працю**ючий**, спл**ати** → спл**ячий**.

Активні діеприкметники доконаного виду творяться від основ неозначененої форми неперехідних дієслів за допомогою суфікса -л-. Наприклад: потемні**ти** → потемні**лій**. Якщо в основі неозначененої форми є суфікс -ну-, він випадає. Наприклад: засохн**ути** → засох**лій**.

- 90.** Прочитайте речення. Вишишіть активні діеприкметники, через риску запишіть діеслові, від яких вони утворилися. Позначте твірну основу.

Зразок. Перемага**ючий** ← перемага**юти**.

1. Ой чого ж ти, тополенько, не цвітеш, чом пожовклу головоньку хилиш-гнеш? (Олександр Олесь). 2. Страшні легенди, як догорячє багаття, ледь-ледь тліли іскорками в пам'яті нашадків (В. Чемерис). 3. Усе навколо затиха під владою чаруючої ночі (Леся Українка). 4. Теплий вітер доносить із степу запах квітучої гречки, легкий шелест доаріваючої пшениці (Ю. Смолич). 5. Напівпрозорі жовтючі та червонючі кетяги солодко дрімають серед лашатого листя (М. Коцюбинський). 6. Пізня осінь вчувається в шелесті опалого листя (Панає Мирний).

- 91.** **Хто швидше?** Від поданих дієслів утворіть і запишіть у два стовпчики діеприкметники: а) доконаного виду; б) недоконаного виду.

Обважніти, загадувати, бажати, блискати, засмагнути, завідувати, згіркнути, запліснявати, усвідомлювати, стихнути, думати, потемніти.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних діеприкметників складеться початок прислів'я: «... з нічого».

92. Попрацюйте в парах. Спишіть речення, вставляючи прогущені букви. Від поданих у дужках дієслів утворіть дієприкметники.

1. (Очманіти) від задушл..вого диму бджола впала на цупкий буряковий лист (*В. Яворівський*). 2. (Тр..мтіти) зграї голубів ч..ркають неба бер..ги. 3. Тріпоче осокір, сріблом (потемніти) здіймаються у во..ку далечінь. 4. Хто розказати краще може, як споряджали козаки на бурне море, в край ворожий свої (просмолити) чайки. 5. Прокотився грім з розгоном, грають бліскавок шаблі, пахне морем і озоном від (пр..тихнути) з..млі (*З тв. М. Рильського*). 6. Тихий вітер встилає (опадати) листям ст..жки старого саду (*І. Нечуй-Левицький*).

93. Розв'яжіть мовну задачу.

Семикласники складали словосполучення з активними дієприкметниками недоконаного виду. Учениця записала в зошиті такі сполучення слів: *летючий корабель, громуча змія, скрипучий підлога*. Якої помилки припустилася семикласниця? Утворіть дієприкметники від дієслів *літати, громіти, скріпіти*.

Активні дієприкметники недоконаного виду в українській мові вживаються рідко. Найчастіше російські звороти з активними дієприкметниками недоконаного виду замінюють складними реченнями з відносними займенниками *який*, що або описовими зворотами:

Російською
В кипящую воду старик добавил соли.

Українською
*У воду, що кипіла, старий добавав солі.
В окріп старий добавав солі.*

94. Перекладіть речення українською мовою і запишіть.

1. В бору так тихо, что бубенчик заблудившіся коровы слышані далеко, почти за километр. 2. Во время ветра лес шумит, вершины гнутся за летящими вдали облаками (*З тв. К. Паустовського*). 3. В память о той встрече остался этот увидший цветок (*І. Купрін*). 4. Последние дни бабьего лета, веселящие мне душу, вскоре смеются затяжными дождями (*М. Пришвін*). 5. Ветер разывал преждевременно поседевшие волосы матери (*М. Горький*).

*бубінчик — тут: дзвінчик
вскріре — невдбазі
затяжний — тривалий
преждевременно — передчасно*

95. Відредагуйте речення і запишіть.

1. Тремтівша з переляку пташка сховалася серед зеленого листя чагарників. 2. На поросших мохом старих колодах сиділа зграйка синичок. 3. Птахи, сумуючі за літнім теплом, збираються відлітати у вирій. 4. Дівчина, вразивши мене своїми словами, зніковіло почервоніла. 5. Почервоніше від швидкої ходи обличчя сестри враз якось змінилося. 6. Відпочиваючи на морському узбережжі туристи щодня вирушають у походи (З учнівських творів).

7. Творення пасивних дієприкметників

Пасивні дієприкметники утворюють від основи неозначененої форми перехідних дієслів за допомогою суфіксів *-н-*, *-ен-* (*-ені-*), *-т-*. Наприклад: написати → написаний, варити → варений, колоти → колотий.

У дієслівних основах, що закінчуються на *-и-*, *-л-*, прикінцеві суфікси випадають. Наприклад: загоїти → загоєний [загбійти — загбієний], смажити → смажений.

Від зворотних дієслів творяться пасивні дієприкметники. Наприклад: зачесатися → зачесаний.

96. Користуючись таблицею, розкажіть про зміни приголосних при творенні пасивних дієприкметників.

Кінцевий приголосний основи	Змінюється при творенні	Приклади
[r], [з]	[ж]	зберегти — збережений, вразити — вражений
[с]	[ш]	скосити — скoshений
[д]	[дж]	посадити — посаджений
[к], [т]	[ч]	спекти — спечений, затовкти — затовчений
[в]	[вл]	зловити — зловлений
[п]	[пл]	схопити — схоплений
[б]	[бл]	зробити — зроблений
[ф]	[фл]	розграфити — розграфлений
[м]	[мл]	зломити — зломлений

97. Прочитайте речення. Випишіть дієприкметники, поясніть, як вони утворилися. Позначте чергування приголосних звуків, що відбулося при творенні пасивних дієприкметників.

Зразок. Скрипдений ← скривдити ([д] // [дж]).

1. І от ростуть за нашої доби в добу колишню саджені дуби, розкрилюються вітами широко, лапатим листям юне тішать око (М. Рильський). 2. А в мене душа, як в негуду, тріпоче, — навік скламучені води ІІ (Олександр Олесь). 3. Струшене вітром яблуко лунко гущнуло в траву (Ю. Збанацький). 4. Розбуджений пташиним співом, ліс стрепенувся. 5. На галевину вибігає сарна і, вражена чудовим концертом, зупиняється (З тв. М. Коцюбинського). 6. В'їжджена возами дорога губиться на верхівці гори десь між крислатих дерев (І. Нечуй-Левицький). 7. І все-таки до тебе думка лине, мій занапашений, нещасний краю! (Леся Українка). 8. Коли роса лягла важкими краплями на траву й на хліб, стомлений Зінько повертається додому (Б. Грінченко). 9. Хлопець, захоплений новими ідеями, здається, нікого навколо не помічав (В. Підмогильний). 10. На нивах, як те військо побите, темніють незножені снопи (С. Васильченко).

98. **Хто швидше?** Запишіть подані дієприкметники у три стовпчики: а) активні недоконаного виду; б) активні доконаного виду; в) пасивні. Позначте суфікси, за допомогою яких вони утворилися.

Скаженіючий, зчорнілий, зв'язаний, перегорілий, тримаючий, осиротілий, змалькований, бажаючий, зніяковілий, вщухаючий, переможений, перемагаючий, привезений, стертий, посивілий, вивезений.

- Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних дієприкметників складеться початок прислів'я: «..., ніж нечесно жити».

 У суфіках дієприкметників завжди пишуться букви -е-, -е-.
Наприклад: *зображеній, стомлений*.

99. I. Спишіть прислів'я і приказки, вставляючи пропущені букви.

1. Гірко заробл..ний сухар солодко їТЬся. 2. Заробл..на копійка краща від крад..ного карбованця. 3. Пташка створ..на для польоту, а чоловік — для роботи. 4. Тільки сир відклад..ний добрий, а відклад..на робота — ні. 5. Матер..ною працею не проживеш. 6. Не хвалися незакінч..ною роботою. 7. Швидка робота хвал..ною не буває. 8. Навіть бджілч..на праця важлива (*Нар. творчість*).

II. Якою спільною темою об'єднані прислів'я і приказки? Поясніть, як ви їх розумієте.

100. Хто швидше? Запишіть у два стовпчики подані словосполучення: а) зі вставленими буквами *и*, *ї* у прикметниках; б) зі вставленими буквами *е*, *є* в дієсловах.

Емм..на подруга, плет..ний із лози, нагородж..ний грамотою, бабус..ні казки, усміхн..ний юнак, змі..в хвіст, скле..ні уламки, листонош..на помилка, княгин..ні коштовності, занес..ний у комо..ру, мачуш..на донька.

 Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних прикметників і дієприкметників складеться початок прислів'я: «... як сонце».

101. І. Спишіть текст, вставляючи пропущені букви. Утворіть від дієслів, що в дужках, пасивні дієприкметники. Доберіть до тексту заголовок.

Дуже часто народні пр..кмети (пов'язати) з рослинами. Нині вже незап..речно (довести) той факт, що понад чотириста пр..дставників флори по-своєму реагують на зміну погоди. Вони так і (назвати) вченими — «рослини-барометри». Візьмемо для прикладу зв..чайну папороть. Якщо І листя (скрутитися) донизу — сподівається на сонячний день. Коли ж л..сточки (випростатися) — не забудь захопити з собою дощов..ка. Бути негоді, коли побач..ш (опуститися) долі й (стулитися) листочки конюшини. Дощ провіщають також (згорнутися) суцвіття кульбаби, (сплющити) п..люстки пан..чів. Якщо побач..ш (не розпуститися) бутончики шипшини, невдовзі наступе темна хмара (За В. Скуратівським).

ІІ. Розкажіть, які народні прикмети, пов'язані з природою, ви знаєте.

 102. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Мы лежим у громадного камня, оторвавшегося от родной горы. Этот осколок, поросший мхом, кажется печальным и хмурым. На его бок, обращённый к морю, волны набрасали тины, водорослей. Обвшанный ими камень кажется привязанным к узкой песчаной полоске, отделяющей море от гор. Пламя нашего костра освещает его со стороны, обращённой к горе. По старому камню, покрытому глубокими трещинами, бегают тени (За Максимом Горким).

громáдный — величéнський
оскóлок — улáмок
тýна — баговáння
водоросль — вáдорость

полбска — смýжка
костёр — багáття, вóгнище
освещáть — освítлювати
обращéнnyй — тут: повéрнутий

§ 8. Букви **-и-** у дієприкметниках та **-ин-** у прикметниках

103. Прочитайте текст. Випишіть дієприкметники, розберіть їх за будовою. Зробіть висновок про правопис дієприкметників суфіксів.

УКРАЇНСЬКА МОВА

Вона вся з гомону полів, лісів і морів отчої землі, мережана сходом і заходом сонця, галтована сяйвом місяця, зірок і переткана калиною, барвінком і вишневим цвітом. Кожна її ниточка вимочена в Дунаї, криницях і струмках людської звитяги. Вона з голосу тура, мисливських сурев, скрипу дерев'яного рала, крику погонича, стону вола в борозні, рокоту комбайна — уся з колосся, осмаленого війнами. Вона сповнена дзвону козацької шаблі і пlesкоту весла невольницицького човна, що чалить у бурях на тихі води. Така українська мова. Ніжна й тендітна, а міцніша броньованої броні, бо єднає дух і тіло, бо в її основі — непорочність і чистота (За Б. Харчуком).

У суфіксах дієприкметників завжди пишеться одна буква **-и-**.
Наприклад: *упольований, вигаданий*.

104. I. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви.

1. Рухались сизі осінні хмари, тіні дерев трепетали, немов чиєсь заворожні душі (Л. Павленко). 2. Сполоханні горобці та голуби вилітали з соломи та стіжків, піднімалися вгору (І. Нечуй-Левицький). 3. Нова хата, біла, чепурна, привітно виглядала з-за оголеніх лихую осінньою негодою круч (Панас Мирний). 4. Стомленні за дені..у пору бджоли вели якусь тиху, таємну пораду між собою (М. Гаченко). 5. Довго, довго чув я, полонений сном, солов'янні..у пісню за моїм вікном (В. Сосюра). 6. Страшенній вітер погнав неприв'язаного човна від берега, а через хвилину вже кидав ним, як трісочкою (М. Коцюбинський).

II. Доберіть до виділених слів синоніми.

Від дієприслівників слід відрізняти прикметники з наголошеними суфіксами **-инн-** (-янн-), **-ени-** (-єнн-). Ці прикметники виражают збільшену міру ознаки чи якості. У наголошених прикметників суфіксах **-инн-** (-янн-), **-ени-** (-єнн-) пишеться буквосполучення **-ин-**. Наприклад: *некічений, незрівняний, невблаганий*.

105. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви. У виділених словах поставте наголос. Усно прокоментуйте орфограму «Букви **-и-** у дієприкметниках та **-ин-** у прикметниках».

1. Диких орд іезлічені навали ро..трошили пращури мої (В. Сосюра). 2. Огні іезлічені, мов стрічки огненні, до моря ..пускаються з міста (Леся Українка). 3. На ..хилі гори залишилася іезрівняна ділянка землі (І. Нечуй-Левицький). 4. Народ буде вічне і величне, щось іезрівнянне і потужно гарне (Леся Українка). 5. Багато слів написано пером, не..казане лишилось не..казаним (Л. Костенко). 6. Порвалася не..кінчена розмова, тремтить вона, як порвана струна в моєму серці (Леся Українка). 7. Не..кінчені дощі ро..мили степову дорогу, вода не..тримним потоком ..бігала до річки (А. Головко).

106. Хто швидше? Запишіть подані словосполучення у два стовпчики: а) із прикметниками з -нн-; б) із дієприкметниками з -н-.

Широчен..а прірва, остан..я посмішка, здійсенен..ий політ, числён..і звернення, переможен..ий у бою, виставлен..ий у саду, засипан..ий піском, нездолан..і народи, виплакан..і слози, у ран..ьому віці, викраден..ий доказ, несказан..а премудрість, винайден..ий греками.

 Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв іменників складеться продовження вислову Б. Олійника: «Вірю в пам'ять ...».

107. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Скворец высунулся из своего домика, прикреплённого к вершине молодого дубка, выскоцил на ветку, взмахнул крыльями и начал передразнивать соловья. Но разве можно повторить непревзойдённую песню гениального певца? Самоуверенный пересмешник понял, что не может соревноваться с соловьём, выбрал другие мотивы. Сначала он проквакал лягушкой. Мастерски воспроизведённая голубиная воркотня сменилась протараторенной по-сорочьи фразой. Вдруг пробудились те, кому подражал скворец. Лягушка, голубь, соловей, удивлённые пением серой птицы, подали свои голоса (За М. Алексеевим).

скворéц — шпак
передрáзниват — передрáжнювати
ráзве — хіба
непревzойдённий — неперевéршений
соревновáться — змагáтися
воспроизведённый — відтворений
воркотнý — воркувáння
по-сорóчьи — по-сорóчому
подражáть — наслíдувати

Шпак

- 108.** І. Спишіть вірш Максима Рильського, вставляючи пропущені букви.

ДОЩ

Благодатний, довгождан..ий,
Дивним сяйвом осіян..ий,
Золотий вечірній гість
Впав бадьоро, свіжо, дзвінко
На закурені будинки
Зголоднілих передмістя.

M. Рильський

- ІІ. Розгляньте фотоілюстрацію. Напишіть твір-мініатюру «Мінорна музика дощу», використовуючи дієприкметники.

- 109.** Спишіть речення, вставляючи, де треба, пропущені букви.

1. В моєму серці стільки ще пісень, ще стільки слів несказан..их у серці (*В. Сосюра*). 2. Ліси мої, гаї мої священ..! Пребудьте нам вовікі незнищен..! (*Л. Костенко*). 3. Мабуть, немає нічого чарівн..шого за осін..й ліс, тихий, задумливий, сповнен..ий незбагнен..го таїнства матері-природи (*І. Цюпа*). 4. Історія — це свята святих народу, недоторкан..а для злодійських рук (*О. Довженко*). 5. А ми з тобою ходимо по місту в полоні mrій і вішлекан..их дум і геть женем і осінь цю імлисту, і сірий дощ, і невблаган..ий сум. 6. Над килимом прив'ялен..их левад кружило листя, мов жар-птиці пір'я, край хати тлів осін..й тихий сад багаттям золотого надвечір'я (*З тв. Д. Луценка*).

ДУХОВНІ СКАРБИ УКРАЇНИ

ХРИСТИЯНСТВО

- 110.** І. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Визначте тему й основну думку висловлювання.

До наших днів біля Севастополя на тлі зеленуватого моря і синього південного неба підносяться білі з голубуватими прожилками стрункі античні колони. Тут стояв Херсонес Таврійський — Корсунь, як його називає «Повість минулих літ».

Саме тут охрестився князь Володимир після того, як завоював це грецьке царство. Повернувшись до Києва, князь звелів зібрати на Дніпрі всіх жителів столичного граду, прийняти нову віру, а язичницькі ідоли повалити.

Введення християнства мало велике значення для Київської Русі. Це підняло роль князівської влади і зміцнило державу. Спільні релігія і мова стали могутніми чинниками, які зміцнювали

національну єдність. Грецька релігія прилучила русичів до древньої культури, дала правильне на той час пояснення світу, принесла нові форми й види мистецтва, сприяла поширенню писемності й початків освіти.

Не забаром після хрещення киян вгору Дніпром, проти течії, повільно попливли з Візантії каравани човнів із білим і ліловим мармуром та іншим каменем. Із Херсонеса везли готові колони, а із древлянського міста Овруча — красивий червоний камінь — шифер. У Києві виростали нові майстерні для випалювання цегли. Все це готувалося для будівництва першого кам'яного храму. І ось церкву завершено і названо Десятинною, бо князь Володимир віддав десяту частину своїх прибутків. Червонувато-рожевий, храм стояв, оточений князівськими палатами, золотоверхими теремами багатих дружинників, майстернями ремісників... Князь Володимир справді задумав перетворити свою столицю на другий Царгород (За О. Мукомелово).

Фреска Володимирського собору. Хрещення киян

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Де охрестився князь Володимир?
2. Яке значення мало запровадження християнства для розвитку Давньоруської держави?
3. Розкажіть про спорудження в Києві першого кам'яного храму.
4. З уроків історії пригадайте, яка доля спіткала Десятинну церкву.

III. Уважно розгляньте фотоілюстрацію. Складіть невелике усне оповідання «Хрещення Київської Руї».

9. *Не з дієприкметниками*

111. Прочитайте текст. Визначте, якими членами речення є дієприкметники і які із них мають залежні слова.

ФОТОГРАФІЯ

Над моїм письмовим столом висить надруковане на глянцевому папері зображення великої риби. Вона сфотографована збоку. Голова її невеличка, а тіло видовжене, з окресленою напівовалом спиною. Боки, посріблени лускою, аж світяться. Біля хвоста зігнутим кігтиком стирчить плавник (З журналу).

! Не з дієприкметниками пишеться разом, якщо дієприкметник не має при собі залежніх слів і виступає в реченні означенням. Наприклад: *Незасіяні поля чекають на хліборобів*.

Не з дієприкметниками пишеться окремо в таких випадках:

1. Дієприкметник має при собі залежні слова. Наприклад: *Не засіяна вчасно нива не дастъ доброго врожаю*.
2. Дієприкметник виступає присудком. Наприклад: *Нива не засіяна*.
3. є протиставлення: *Ми під'їжджали до не засіяного, але вже зораного поля*.

112. Прочитайте прислів'я і приказки, поясніть правопис *не* з дієприкметниками.

1. Незнаними шляхами блукати — вдома вчасно не бувати.
2. З необдуманих слів і кури сміються.
3. Лішче свій хліб недопечений, ніж чужий перепечений.
4. Де хата не метена, там дівка не плетена.
5. Живи не позиченим розумом, а власним.
6. Людина неучена — як сокира неточена.
7. Густенька каша, та не наша, а наш несолений куліш — як хочеш, так і єж (Нар. творчість).

113. І. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Переробіть речення так, щоб частка *не*, там де вона пишеться разом із дієприкметниками, писалася окремо, і навпаки.

Зразок. Хлопці йдуть до свого човна, веслюють до незатоплених горбочків та островців (Є. Гуцало). — Хлопці йдуть до свого човна, веслюють до не затоплених повінню горбочків та островців.

Сиджку на березі тихого озера, уважно спостерігаю за не зарослим лататтям плесом. Непофарбований поплавець моєї вудки, здається, застиг на одному місці. Уся моя увага прикута до нього, а він навіть не сколихнеться. На гілках верби галасують ніким не полохані горобці. На мить переводжу погляд на гомінку штапину зграйку, що влаштувала такий не запланований заздалегідь дивний концерт. А на не арушений із місця поплавець хотіла сісти чорна бабка з темно-синіми крильцями, але несподівано він сіпнувся і зник під водою. Я чимдуж рвонув вудку — і риба враз заблищає над ще не заспокоєною поверхнею. Карасик звинувся і ляскнув об воду. І ось він уже зник під листком латаття, біля якого гордо підносилася над водою ще не розкрита жовта квітка (З журналу).

ІІ. Складіть невелике усне продовження тексту, користуючись малюнком.

114. Попрацюйте в парах. Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. І руки ті, (не)учені до зброї, шукали тільки дружньої руки.
2. У руці у мене зброя (не)поламана зосталась, та порушити рукою не дають мені кайдани.
3. Саме озеро тиховоде, вкрите рясковою та лататтям, але з (не)зарослим плесом посередині.
4. Деесь, колись, в якійсь країні проживав поет нещасний, тільки мав талант до віршів (не)позичений, а власний.
5. Я поведу тебе в далекий край, інше (не)знаний край.
6. (Не) зламані своїм довговічним рабством, ми мріємо розірвати залишні пута і скинути ярмо з своєї шкії.
7. (Не) погашена іскра в темряві світить.
8. І слово співця (не)забуте (З тв. *Лесі Українки*).

115. Хто швидше? Запишіть у два стовпчики подані словосполучення з дієприкметниками: а) ті, що пишуться з *не* разом; б) ті, що пишуться з *не* окремо.

(Не)допитий холодний чай; (не)скошене, а зірване зілля; емаль (не)пошкоджена; (не)заросле чисте озеро; (не)розбавлена рідина; міст (не)збудований; (не)розібраний намет; (не)відремонтований автомобіль; (не)написаний мною лист; (не)зібрані ще яблука.

 Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв записаних іменників складеться початок прислів'я: «... білий хліб дає».

116. Спишіть речення, замінюючи виділені слова дієприкметниками з *не*. Поясніть їх правопис.

1. Учитель уважно слухав відповідь, не робив ніяких безпідставних зауважень (*О. Донченко*).
2. Не бувалі в таку пору заморозки наробили багато лиха: прибили цвіт аблунь, знищили ранні сходи (*О. Гончар*).
3. Голі ще поля струменіли маревом (*Ю. Яновський*).
4. Хлопчина цей своїм характером подібний до дикого тигра (*В. Нестайко*).
5. Сила слова таємнича (*І. Вихованець*).
6. Безперестаний дощ луніко гупає у вікна (*Панас Мирний*).
7. Стомлений цілодennим блуканням олень спрагло припав до чистого джерела (*І. Багряний*).
8. Мокра від дощу трава виблискувалася на сонці (*І. Чандей*).

Д о в і д к а. (Не)бачений, (не)обґрунтований, (не)розгаданий, (не)засіяній, (не)приборканий, (не)скalamучений, (не)вщухаючий, (не)висохлий.

117. Попрацюйте в парах. Складіть речення з поданими сполученнями слів.

(Не)дочитана книга; (не)вигадана, а справжня історія; грядка (не) прополота; (не)продумана добре відповідь; (не)полагоджений дідуsem тин; (не)скошена трава.

118. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Поясніть правопис дієприкметників.

РАССВЕТ

Горы, еще не освещенные солнцем, выделились на посветлевшем небе. На темном фоне гор, покрытых непроходимыми лесами, проносились клочья тумана, а внизу стояли сумерки.

Речка, не скованная льдом, мрачно катила воды. Несмолкающий ветер не прогнал остатки ночного тумана. Вдруг на вершине утёса вспыхнули и засветились еще не раздетые осенью лиственницы. Первый луч пока невидимого солнца коснулся утёса. Отгнивший круг показался над не покрытой деревьями частью горы. На единственное мгновение засветилась даже темная река, а затем дно долины опять стало холодным и синим (За І. Соколових-Микитович).

фон — тло

непроходимый — непрохідний

клочья — клáпти

сумерки — сутінки

утёс — бéскід

лиственница — жодрýна

ДУХОВНІ СКАРБИ УКРАЇНИ

ПРИСЛІВ'Я І ПРИКАЗКИ

119. І. Прочитайте текст.

НЕМЕРКНУЧІ ПЕРЛИНИ

Прислів'я і приказки — неоціненна скарбниця народної мудрості. Кожне покоління вносить у цю невичерпну скарбницю нові коштовні перлини, що збагачують культуру народу. Як витвір народного генія, вони супроводжують людство від сивої давнини і до наших днів.

Сила, мудрість і поетична краса прислів'їв і приказок — це вияв народного розуму й гумору, влучності й дотепності народного слова.

Зміст прислів'їв і приказок невичерпний. У них відображені багатогранність життя, побуту, звичаїв народу, його історія,

мораль. «Багатовіковий досвід трудового люду, його творча снага, сила духу, страждання і мрії, — відзначав Олесь Гончар, — усе це зафіксовано в слові, в народній пісні, думі, прислів'ї».

Прислів'я і приказки побутували в давніх слов'ян із незапам'ятних часів. Поява писемності в Київській Русі застала цей жанр уже в розквіті.

Видатний учений-педагог Костянтин Ушинський писав, що в прислів'ях, як у дзеркалі, відтворені всі сторони життя народу — домашня, родинна, польова, лісова, громадська, його потреби, звички, його погляди на природу і людей, на значення всіх явищ життя.

Народ не тільки користується готовими зразками прислів'їв, які одержав у спадщину від попередніх поколінь, а й рясно творить нові.

Прислів'я, як і народ, бессмертні. Це коштовні немеркнучі перлини. У них живе і дихає, сумує і радіє жива душа народу, органічно поєднуються його історія і сучасність (За М. Пазяком).

ІІ. Дайте відповіді на запитання.

- Чому прислів'я і приказки називають неоціненою скарбницею народної мудрості?
- Чи можна точно визначити, коли виникли прислів'я і приказки?
- Що говорив про прислів'я і приказки видатний педагог Костянтин Ушинський?
- Наведіть приклади прислів'їв і приказок, у яких висміюються такі людські вади, як лінощі, неуцтво.
- Скажіть, як ви розумісте зміст приказки: «Народ скаже, як зав'яже».

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

ТОЧНІСТЬ І ДОРЕЧНІСТЬ МОВЛЕННЯ

120. І. Прочитайте текст мовчки, зазначивши витрачений на це час.

НА ЩО ЗВЕРТАТИ УВАГУ, ВИВИРАЮЧИ СЛОВА?

Якщо ви хочете навчитися гарно говорити, то мусите приділяти належну увагу вибору слів. Мовлення буває одноманітним не лише тому, що людина користується невеликою кількістю слів, а й тому, що деякі слова вживає надто часто. Говорачі, намагайтесь зауважити, чи притаманні вам якісь часто вживані слова, або попросіть

когось із знайомих простежити за вашим мовленням. Якщо ви переконалися, що деякі слова вживаєте надто часто, намагайтесь позбутися такої небажаної звички. Деякі з цих слів можна вилучити без шкоди для мовлення або замінити їх іншими словами чи виразами.

С люди, які надто часто вживають у розмові іншомовні слова, у той час як більшість надає перевагу словам рідної мови. Бажаючи справити враження на інших своєю «вченістю», деякі невправні мовці не тільки забувають, що ці слова не всім зрозумілі, а й неправильно їх вимовляють або недоречно використовують.

Той, хто вживає іншомовні слова або професійні терміни, безумовно, повинен сам добре знати їх значення та вимову, а також пам'ятати, що послуговуватися ними слід лише за певних обставин.

Мова постійно змінюється. У ній з'являються нові слова й мовні звороти, а стари, відживши своє, зникають. Влучні вислови, прислів'я і приказки, якщо їх доречно вживати, збагачують мову, роблять її яскравою, барвистою, цікавою. Мовлення людини, яка надто часто або не до ладу вживає прислів'я, приказки, афоризми, не завжди зрозуміле слухачам, утомлює їх.

Важливо вміти висловлюватися чітко, особливо під час відповідальних розмов, коли формулювання повинні бути винятково точними. З часів Стародавнього Риму існує професія, основний зміст якої полягає в тому, щоб точно формулювати й висловлювати думки під час переговорів сторін. Це професія юриста. Отже, основна мета точного формулювання — виключити можливість по-різному тлумачити зміст. Якщо, наприклад, вам повідомлять, що збори розпочинаються о 8.00, то можуть виникнути сумніви щодо того, коли саме вони розпочнуться: вранці чи ввечері. Тому, визначаючи час проведення масового заходу, необхідно пам'ятати про загальноприйнятий поділ доби на 24 години. Є й інші правила ведення ділових розмов.

Отже, висловлюватися треба доречно, точно і зрозуміло.

II. Дайте відповіді на запитання.

1. До якого стилю мовлення належить текст?
2. Чому мовлення людей буває одноманітним?
3. У чому причина надмірного вживання іншомовних слів і професійних термінів?
4. Для чого в мовленні використовують прислів'я, приказки, афоризми?
5. Чому висловлюватися треба точно і зрозуміло?

МОВНИЙ РОЗБІР

РОЗБІР ДІЕПРИКМЕТНИКА ЯК ОСОБЛИВОЇ ФОРМИ ДІЕСЛОВА

Послідовність розбору

1. Особлива форма діеслова.
2. Початкова форма (діеприкметник у називному відмінку чоловічого роду однини).
3. Постійні ознаки: а) активний чи пасивний; б) вид (доконаний чи недоконаний); в) час (теперішній чи минулий).
4. Змінні ознаки: а) число; б) рід (в однині); в) відмінок.
5. Синтаксична роль.

Як небо зорями, той жмин хліб обсипаний був зернятками тмину (Д. Павличко).

Зразок усного розбору

Обсипаний — особлива форма діеслова — діеприкметник, ужитий у початковій формі; пасивний, доконаний вид, минулий час; одніна, чоловічий рід, називний відмінок; у реченні виступає присудком.

Зразок письмового розбору

Обсипаний — діеприким., п. ф. — *обсипаний*; пасивний, док. вид, мин. ч.; одн., ч. р., Н. в.; присудок.

- 121.** Спишіть текст, вставляючи пропущені букви. Виконайте розбір діеприкметників як особливої форми діеслова (письмово).

Перед очима на тлі ще синього, але т..міючого неба вимальовувалися застиглі хвилі гір. Були вони або зовсім голі, або вкриті чорними плямами лісів. У н..зинах у кам'яній непорушеності під..рвали небо гостроверхі к..париси, а між ними куч..рвалися садки, з яких виз..рвали хатини в ч..рвоних ч..репичних шапках (За Д. Ткачеч).

- **122. I.** Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Виконайте розбір діеприкметників як особливої форми діеслова.

Где-то на луге, затопленном водой, кричали журавли. Перед восходом солнца крик их был настолько гулок, что казалось, будто птицы кружатся над домом. Их клич, подхваченный лесным эхом, усиливается во много раз. Его слышали и во все озера, расположенного за лесом. Журавлинный крик уносит меня в мир забытых сказок детства (За С. Носовим).

гучний — гучний
клич — тут: півклик

подхвачений — підхоблений
бхо — луна

II. Розгляніть фотоілюстрацію. Складіть за нею невелике усне продовження тексту, використовуючи дієприкметники.

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ТВІР-ОПИС ЗОВНІШНОСТІ ЛЮДИНИ ЗА ВЛАСНИМ СПОСТЕРЕЖЕННЯМ

1. Які особливості художнього опису зовнішності людини?

2. Яка роль епітетів, порівнянь, пестливих слів у художньому описі зовнішності людини?

123. Перекладіть словосполучення українською мовою і запишіть. Складіть із ними три речення.

Выразительное одухотворённое лицо, мягкие черты лица, тёмные задорные глаза, едва заметные брови, проникновенный взгляд, посматривает исподлобья, вздёрнутый нос, поджатые губы, выющиеся чёрные волосы, прядь седых волос, аккуратная прическа.

вздёрнутый — тут: кирпáтцій
едва заметный — лéдве помітний
проникновённый — пронíклівий

задбрные — тут запалъні
прядь — пásмо
исподлобъя — спідлобба

124. І. Прочитайте твір-опис зовнішності людини, написаний семикласницею.

ДОРОГА МЕНІ ЛЮДИНА

На літніх канікулах я вирушила до бабусі в село. Автобус висадив пасажирів у центрі села і попрямував назад до Києва. А я, кваплячись, пішла до знайомої хати в кінці вулиці.

Бабусі вдома не було. Залишивши речі на подвір'ї, я пішла на город. Тут усе дбайливо впорядковане невтомними працьовитими руками. Бабуся Оксана, одягнена в синю кофту й чорну спідницю, зосереджено працювала. Я не побігла, а наче на крилах полетіла до рідної людини.

Пильно вдивляюсь у довгасти зморшкувате обличчя. Жовта хустка зсунулася на високе чоло. Волосся з пасмами сивини, зібране на потилиці. Тільки зараз я зрозуміла, що саме цей вітер та гаряче сонячне проміння висушили смагливу шкіру бабусі. Яскі зелені очі з любов'ю і ніжністю дивляться на мене. Спокійний, мудрий погляд проникає в душу. На вустах квітне радісна усмішка.

«Нарешті дочекалася помічниці! Ходімо, Оленко, до хати», — каже бабуся й лагідно кладе мені на плече свою пошерхлу від праці руку. Обнявши, ми неквапливо йдемо стежкою. А на душі в мене спокійно і затишно.

ІІ. Розгляньте пам'ятку. Поміркуйте, чи відповідає твір усім зазначеним вимогам.

Як писати твір-опис за власним спостереженням

1. Добре продумайте тему й основну думку твору.
2. Складаючи опис, зверніть увагу на риси зовнішності, деталі одягу, які допомагають розкрити особливості характеру.
3. Дотримуйтесь послідовності викладу матеріалу.
4. Уживайте художні засоби, але, добираючи епітети, метафори, порівняння, будьте коректними, щоб не образити людину, зовнішність якої описуєте.
5. Поєднуйте у творі опис і розповідь.

125. Користуючись пам'яткою, письмово опишіть когось із ваших знайомих за власним спостереженням.

§ 10. Безособові форми на -но, -то

126. Прочитайте уривок з поезії Ліни Костенко і дайте відповіді на запитання.

Хай буде все небачене побачено.
Хай буде все пробачене пробачено.
Єдине, що від нас їще залежить, —
Принаймні вік прожити як належить.

1. На які питання відповідають виділені слова?
2. Яким членом речення вони виступають?

В українській мові доволі часто використовуються незмінні дієслівні форми на -но, -то. Вони підкреслюють не саму дію, а ІІ результат, і тому не пов'ягаються безпосередньо з певною особою.

У реченні безособові форми на -но, -то виступають присудками. Наприклад: *Скільки складено пісень, легенд, переказів про рідну батьківську хату!* (В. Скуратівський).

Безособові форми на -но, -то творяться від пасивних дієприкметників із суфіксами -ен-, -т- за допомогою суфікса -о. Наприклад: створен^ий → створен^об, розвит^ий → розвит^об.

127. Від поданих дієслів утворіть пасивні дієприкметники, а від них — безособові форми на -но, -то.

Зразок. Спекти → спечений → спечено.

Вивчити, закінчiti, нагріти, скривдити, запровадити, налагодити, запросити, виростити, скосити, спорудити.

128. Попрактийте самостійно. Прочитайте речення, випишіть безособові дієслівні форми на -но, -то, розберіть їх за будовою.

1. Жили рабами в тяжкій чужій роботі заворожені в неволю люди. Світ Ім було зам'язано, говорити — заказано, ходили німі... (С. Васильченко). 2. Шаблю було вибито з рук, але з серця не вибито духу волі й жданої краси (Леся Українка). 3. Хилилася у гетьмана старого голова, на вістрі шаблі сховано всі вольності й права (Л. Костенко). 4. На луках скошено оставу, і буйне літо в береги ввійшло (А. Малишко). 5. На заході раннє небо мов кров'ю полито. Прийшли вісті до милої, що милого вбито (Нар. творчість). 6. Мою печаль розвіяно вітрами, мою тривогу замели сніги (П. Сердюк).

129. I. Спишіть текст, замінюючи виділені дієслова безособовими формами на *-но*, *-то*. Цифри запишіть словами.

Перший пам'ятник Тарасові Шевченку відкрили в 1861 році на півострові Мангішлак, що в Казахстані. В Україні вперше пам'ять про поета увічнили в монументі, спорудженному 1899 року в Харкові за сприяння Христини Алчевської. Мармурове погруддя роботи скульптора Володимира Беклемішева встановили в садибі меценатки (З календаря).

II. Доберіть синоніми до слів *монумент*, *меценатка*.

 В українській мові немає коротких форм дієприкметників. При перекладі цих форм українською мовою часто використовують безособові форми на *-но*, *-то*.

Російською
оглашена повестка дня
проход запрещён
открыто уголовное дело

Українською
оголошено порядок денний
прохід заборонено
порушено кримінальну справу

130. Попрацюйте в парах. Перекладіть словосполучення українською мовою і запишіть. Поміркуйте, у якому стилі мовлення вживаються подані словосполучення.

Вопрос снят с рассмотрения, комиссия избрана, приказ подписан директором, справка выдана, действие закона приостановлено, работа признана удовлетворительной, список утверждён, протокол составлен своевременно, заявление оформлено правильно, подготовлен отчёт о проделанной работе.

	рассмотрение — <i>роздгляд</i> удовлетворительный — <i>задовільний</i> справка — <i>дбвідка</i> своевременно — <i>своєчасно</i> отчёт — <i>звіт</i> проделанный — <i>викопаний</i>
--	---

 131. I. Спишіть прислів'я і приказки, утворюючи від дієслів, поданих у дужках, безособові форми на *-но*, *-то*.

1. Що (написати) на роду, того не обідеш і на льоду. 2. Хоч і (скати) на глум, а ти бери на ум. 3. (Посіяти) жито в пору — (зібрати) зерна гору. 4. За моє жито мене ж і (побити). 5. (Поставити) капусту стерегти. 6. Хоч погано (покраяти), та міцно (пошити). 7. Гарне вбраниння: вітром (шідбити), морозом (пошити). 8. У ледаря хату небом (покрити). 9. (Сказати) — (зробити) (*Нар. творчість*).

II. Виконайте розбір виділених слів як частини мови.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Яка форма дієслова називається дієприкметником?
  2. Називте граматичні ознаки дієприкметника, спільні з прикметником.
  3. Називте граматичні ознаки дієприкметника, спільні з дієсловом.
  4. У чому різниця між активними і пасивними дієприкметниками?
  5. Розкажіть про творення і вживання активних дієприкметників.
  6. Як творяться пасивні дієприкметники?
  7. Коли в прикметниках пишемо *-н-*, а коли *-ни-*? Розкажіть про особливості правопису дієприкметникових суфіксів.
  8. Як виділяються в усному мовленні та на письмі дієприкметникові звороти? Наведіть приклади.
  9. Як відмінюються дієприкметники?
  10. Коли пишемо *не* з дієприкметниками разом, а коли — окремо?
  11. Запишіть подані словосполучення з дієприкметниками у два стовпчики: а) ті, що пишуться з *не* окремо; б) ті, що пишуться з *не* разом.
(Не)зарослим бур'янами полем; (не)згаяний час; (не)дописаний останній розділ; вікно (не) зачинене; (не)пофарбований, а побілений паркан; (не)погашені вогні; (не)закінчений поетом вірш; питання (не)з'ясоване; (не)зварених сиріх овочів.
- Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх слів складеться продовження прислів'я: «Більше діла — ...».
12. Виконайте розбір дієприкметників як особливої форми дієслова.
    1. Гордий Київ шумить надзалитим вогнями Дніпром (*В. Сосюра*).
    2. З-поміж трав визирало синє чаруюче око волошки (*І. Франко*).
    3. Дим погаслих вогнів стелиться від гори до гори синіми смугами (*М. Коцюбинський*).
  13. Розкажіть про особливості творення і вживання безособових форм на *-но*, *-то*.
  14. Спишіть речення, ставлячи потрібні розділові знаки.
    1. На берегах Дніпра крутих весь помережаний садами стойть у сяйві днів нових наш рідний Київ перед нами (*М. Рильський*).
    2. Погожий вітер іще не погасив самородків золота розкиданих над обрієм, а вже небо розливалося (*М. Стельмах*). 3. За деревами ще спало закутане в туман озеро (*Є. Гуцало*).

Дієприслівник

§ 11. Дієприслівник як особлива форма дієслова

132. Прочитайте речення. Поставте до виділених дієприслівників питання. З'ясуйте, яку дію — основну чи додаткову — вони виражают.

Чорнокорій київський каштан тихо охкає, **похитуючи** гілками. Він ніби хоче ударити руками об полі, почувши щось у тривожному шепоті вітру (*I. Багряний*).

! **Дієприслівник** (рос. деепричастие) — це особлива форма дієслова, що виражає додаткову дію і відповідає на питання що роблячи? що зробивши? Наприклад: *кажучи, зазначивши*.

133. Підготуйте з'язну розповідь про дієприслівник як особливу форму дієслова, використовуючи таблицю. Зробіть висновок.

Ознаки дієслова	Ознаки прислівника
1. Вид недоконаний (живучи) і доконаний (проживши) 2. Перехідність: перехідні (лобачивши вчителя, не прочитавши книги, випивши соху) і неперехідні (лобачившись із товаришем, подякувавши господарям) 3. Час теперішній (кажучи) і минулий (сказавши) 4. Може мати залежні слова (іменники, займенники, прислівники): спланувавши вчасно роботу	1. Не змінюється (умиваючи, умивши, умившись) 2. У реченні виступає обставиною: Дощ, витрусивши безліч краплин, посунув свої хмари далі (<i>B. Винниченко</i>)

! Дієприслівник поєднує ознаки дієслова і прислівника.

134. **Хто швидше?** Запишіть у два стовпчики подані дієприслівники: а) доконаного виду; б) недоконаного виду.

Запровадивши, злітаючи, порівнявши, слухаючи, вивчаючи, проголошуючи, збагатившись, радячи, повідомивши, подарувавши, арадівши, звітуючи.

Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв записаних дієприслівників складеться початок прислів'я: «... не тоне, і вогні не горить».

- 135. Хто швидше?** Запишіть у два стовпчики подані словосполучення з дієприслівниками: а) перехідними; б) неперехідними.

Складаючи речі, змарнівши від переживань, не знайшовши відповіді, вишвишши каві, повернувшись у місто, вживаючи ліки, звертаючись до однокласників, не сказавши правди, очікуючи на зміни, написавши роман, уклонившись гостям, виблискуючи на сонці.

- Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних дієприслівників складеться початок прислів'я: «... все розкаже».

- 136. Попрацуйте в парах.** Доберіть до поданих дієслів дієприслівники або словосполучення з дієприслівниками, які допомогли б краще уявити дію, виражену діесловом.

Зразок. *Мовчачи* — насупившись, винувато кліпаючи очима, пильно прислухаючись, боячись наполохати птаха.

Сидіти, дивитися, бігати, думати.

- 137.** Спишіть речення, вставляючи, де треба, пропущені букви. Підкресліть підмети, присудки та обставини, виражені дієприслівниками із залежними словами.

1. І сонце падало за тъм..яним морем трав, на землю маки кинувши червоні (*В. Сосюра*). 2. Птахи затихли, згорнувшись натомлені за ден.. крил..ця (*Г. Тютюнник*). 3. І травен.. дощами пролил..ся над краєм, всю землю вкриваючи рястом і маєм (*Л. Первомайський*). 4. Стоять спокійно дерева безлисті, виріз..блюючи чорні силуети на синім тлі спустошених небес (*П. Филипович*). 5. Еліскавиці шматували чорне небо, розколюючи темні олов..яни хмари (*Г. Цюпа*).

- 138.** Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Всё притихло, как будто ожидая чего-то небывалого. Куда девались птицы, которые, резво порхая, пели на солнышке? Где насекомые, что так разноголосо журчали в траве? Деревья перестали покачиваться, касаясь друг друга ветками. Они изредка наклонялись верхушками, предупреждая себя шёпотом о близкой опасности. Туча обложила горизонт, образовав свинцовый свод. Вот от леса пронёсся свежий ветерок, подняв пыль на улице. Упали первые крупные капли дождя. Вдруг блеснула молния, расколола небо. Через мгновение грянул гром (За *I. Гончаровим*).

как будто — нібито
резво — жваво
насекомое — комаха
 журчать — дзвижчати

касатися — торкатися
горизонт — обрій
свод — склепіння
пыль — курява

139. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Спишіть, вставляючи пропущені букви. Визначте вид, час і перехідність дієприслівників.

М..сливці, забравши впользованих лисицю та зайця, з гамором подалися до дороги. Сп..р..чаючись про те, хто влучив у лисицю, а хто — в зайця, вони не могли дійти до спільноЗгоди. Вийшовши на дорогу, м..сливець, котрий ніс у руках зайця, зн..нацька зуп..нинеся. Довговухий, звинуввшись, вирвався, упав на дорогу. Іще ніхто не встиг отям..тися, як він уже курів через поле, зак..нувши ноги на плечі. Усі м..сливці зуп..нилися, зд..вовано перез..раючись між собою. Виявляється, заець обдурив їх, пр..кинувшись мертвим (За С. Гуцалом).

ДУХОВНІ СКАРБИ УКРАЇНИ

ГЕРБ УКРАЇНИ

140. I. Прочитайте текст.

Одним із найдавніших знаків-символів, які дійшли до наших днів і широко використовуються й сьогодні, є тризуб. Важко точно визначити, коли його придумали на наших землях. Адже ще на початку минулого століття біля дніпрового острова Шанця було знайдено кам'яну застібку часів трипільської культури (5–3 тисячі років до нашої ери) із цим знаком.

У Київській Русі тризуб був великоруським знаком. Його зображували на печатах багатьох давньоруських володарів. Згодом тризуб карбувався і на срібних монетах князя Володимира Святославовича. Цей символ можна побачити й на цеглі підмурків Десятинної церкви в Києві, і на плитах Успенської церкви у Володимири-Волинському, збудованої у другій половині XI століття.

Існує багато версій, що пояснюють походження тризуба.

Декілі историки вважають, що у тризубі — глибокий філософський смисл, який символізує триедність і тривимірність світу, що пізніше християнством трактовано як єдність Бога — Отця, Бога — Сина, Бога — Святого Духа.

Походження тризуба можна пов'язати з матеріальною життєдіяльністю людини. Очевидно, на певному етапі свого розвитку люди почали користуватися знаряддям, яке нагадувало знаний нами трузуб. Воно допомагало їй успішно полювати на звірів, обробляти землю, навіть оборонятися. Тож людина почала схилятися перед ним, обожнювати його.

Популярною є версія походження тризуба як уособлення трьох природних стихій — повітря, води і землі, зображення атакуючого сокола.

Тризуб як знак князівської влади широко використовувався в державному житті Київської Русі. Він зображувався на печатках, якими скріплювали міжнародні договори, на князівських товарах, що відправлялися на продаж за кордон. Крім того, виконані в бронзі чи сріблі тризуби прикрашали пояси дружинників князівського війська, зброю і знамена (*За В. Сергійчуком*).

ІІ. Розгляньте малюнок і дайте відповіді на запитання.

1. Які факти свідчать, що тризуб — один із найдавніших знаків-символів?

2. Які версії щодо походження тризуба вам відомі? Яке пояснення видаетесь найвірогіднішим? Яку версію зображену на малюнку?

§ 12. Не з дієприслівниками

141. Прочитайте речення. Пригадайте правила написання не з дієсловами. Поясніть правопис виділених слів.

1. Ночі, ночі на Україні, ночі тихі, чарівні, де б не був я на чужині — не забуť мені (*І. Манжура*). 2. Незчуєшся, як змайне ніч, відлипше зорями, відбагряні загравами на Дніпрі (*О. Гончар*). 3. Сидіть, мамо, біля вікна. Ви старенькі, недобачаєте, а мені всюди видко (*Г. Кейтка-Основ'яненко*). 4. Хоч і уважно я перевірю написане, та все ж однієї помилки не добачив (*Д. Ткач*). 5. Нездужас Катерина, ледве-ледве дишіше (*Т. Шевченко*). 6. Рук не здужаю підняті, бо не йла й не пила (*П. Тичина*).

 Не з дієприслівниками пишеться окремо. Наприклад: Не приціливши́сь, не ві́чиши (Нар. творчість).

Не з дієприслівниками пишеться разом:

1) якщо дієприслівник не вживається без *не*. Наприклад: *Непавидячи порожні балачки, дідусь і хвилини не міг пробути без роботи* (О. Іваненко);

2) у префіксі *недо-*, який указує на неповноту дії. Наприклад: *Недобачаючи (погано бачачи) в темряві, хлопець обережно наза-кував шлях палицею* (В. Кава).

З чотирма дієприслівниками *не* може писатися разом або окремо залежно від значення:

нездужаючи (хворіючи) — *не здужавши* (не змігши),
непокоячись (хвилюючись) — *не покоячись* (не спочиваючи),
нестяжавши (втрачаючи самовладання) — *не стяжавши* (не прийшовши до тями),
неславлячи (ганьблячи) — *не славлячи* (не прославляючи).

Наприклад: *Птахи, ще дужче непокоячись (хвилюючись), зрива-лися в небо* (М. Коцюбинський). *Не покоячись (не спочиваючи) на перині, а трудячись у поті чола, людина здобуде щастя* (Б. Лепкий).

Орфограма *Не з дієприслівниками*

142. Прочитайте речення. Поясніть правопис *не* з дієприслівниками.

1. Високі нескошені хліба, не дочекавшись хлібороба, виблискували на сонці (І. Цюпа). 2. Дівчина схилилася на невисоке бильце канапи й заснула, незчувшись і коли (М. Коцюбинський). 3. До тих стежок, не думаючи, йди і клич мене в своїй надії добрій (А. Малишко). 4. Не покоячись у рідній землі, Володимир Винниченко тільки зараз повертається в Україну, продовжує життя у невмирущих творах. 5. Непокоячись про долю народу, письменник завжди ставав на бік скривдженіх (З тв. М. Жулинського). 6. Хлопець ішов, нікуди не дивлячись, нікого не бачачи (М. Хвильовий). 7. Нехтуючи забороною писати і малювати, Тарас Григорович створює близько двохсот поезій, робить багато замальо-вок (Є. Кирилюк).

143. Попрацюйте в парах. Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Краже зробити (не)обіцяючи, ніж пообіцяти і не зробити. 2. (Не)зазнавши печалі, не зазнаеш і радості. 3. (Не)дослухавши до кінця, не поспішай відповідати. 4. (Не)дооцінивши противника, програєш бій. 5. (Не)посіявші, не пожнеш. 6. Добрий собака гав-кає, та не кусає, а злій кусає (не)гавкаючи. 7. (Не)взявші в руки сокири, хати не збудуеш (Нар. творчість).

144. Хто швидше? Запишіть подані словосполучення з дієприкметниками у два стовпчики: а) ті, що пишуться з *не* окремо; б) ті, що пишуться з *не* разом.

(Не)прочитавши книгу, (не)повернувшись у село, (не)почувши дзюрчання, (не)дооцінюючи можливості, (не)розламавши кригу, (не)стямлячись від обурення, (не)дослухаючись до порад, (не)дolюблюючи брехунів, (не)доївші яблука, (не)волячи сусідів, (не)зловивши риби, (не)покоючись про ячмінь, (не)вганаючи ні на хвилину, (не)помітивши ошуканства, (не)навидячи базік, (не)підрахувавши витрат.

 Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних іменників складеться початок прислів'я: «..., за діжку *не* берись».

145. Складіть і запишіть речення з поданими словосполученнями.

(Не)сказавши і слова, (не)дочувавши останніх слів, (не)дочувавочи від голосяного шуму, (не)хтуючи пересторогою, (не)славлячи ганебні вчинки, (не)доївші обіду.

146. Перекладіть речення українською мовою і запишіть.

1. Затаив дыхание, не дрогнув и не спуская глаз с пруда, смотрел парубок на неподвижные воды. 2. Как птица, не останавливаясь, летела Катерина, размахивая руками. 3. Девушка, не закончив рассказ, засмеялась (З тв. М. Гоголя). 4. Большой ёж идёт не спеша по мышиному следу, чёркая иглистой спиной по сухим бурьяном (М. Шолохов). 5. Из другой комнаты вышла молодая женщина, поклонилась и исчезла, не валянув на гостьюю (Максим Горький).

*не спускати глаз — не зводити очей
неподвижный — непорушний
пруд — ставбк
поклониться — вклонитися
иглистый — тут: голчастий
исчезнуть — знікнути*

 147. Прочитайте байку, доберіть до неї заголовок, визначте її тему й основну думку. Спишіть текст, розкриваючи дужки.

Чорно працював Віл, (не)доїдаючи, (не)допиваючи, із плуга у віз перепрягаючись. І все тягнув лямку з останніх сил, навіть хвилини (не)спочиваючи.

Зустрівся якось із ним благородний Олень та й питав:

— Заради чого жили надриваєш, (не)волячи себе повсякчас?

— Як заради чого? Для дітей стараюся, (не)покоюся про їхнє майбутнє!

— А я, (не)гаю часу даремно, учу своїх оленят самостійно харч добувати, щоб (не)росли трутнями (За І. Власенком).

§ 13. Дієприслівниковий зворот

148. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Випишіть із тексту дієприслівники із залежними словами.

Насторожено вслухаючись у тиші, осінній ліс тамував свої щедрі пахощі. Дуби, стоячи у глибокій задумі, не поспішали розлучатися з дозрілими жолудями. Вітер, жартуючи з березами, розкидав дорогоцінні монетки віджилого листя.

Вранці стояв густий туман. Він, плинучи з болота, осідав дрібною росою на кетягах перестиглих плодів бузини, мастив переозрілі шапки грибів, що блицали, мов свічки у ранковій сутіні (За Ю. Збащацьким).

Дієприслівник із залежними словами називають дієприслівниковим зворотом (рос. деепричастным оборотом).

Дієприслівникові звороти на письмі завжди виділяються комами. Наприклад: *Вітер, розбивши чорні хмари, ліг біля моря відпочить* (Т. Шевченко).

Виділяються здебільшого комами й одиничні дієприслівники. Наприклад: *I я, заплакавши, назад поїхав знову на чужину* (Т. Шевченко).

Не виділяються комами одиничні дієприслівники, які стоять одразу ж після присудка або в кінці речення і вказують на спосіб виконання дії. Наприклад:

↑ и? ↓
А я стою похиливши, думаю, гадаю (Т. Шевченко).

Пунктограма Кома при дієприслівниковому звороті та одиничному дієприслівнику

149. Прочитайте речення. Поясніть уживання розділових знаків при дієприслівникових зворотах.

1. Вітер, скотившись із гір у долину, ховався в темних ярах і щось глухо бубонів високим скелям та глибоким ярам... 2. Уже сонце сідало, граючи своїм червоним світлом, прискаючи на всі боки яскравими стрілами. 3. Степ, струснувши з себе росу та зігнавши непримітні тіні, горить рівним жовто-зеленим кольором. 4. Цілу ніч не переставав хлюкати дощ, розливаючи річки-озера по землі. 5. Блимаючи, помчали темні хмари далі. 6. Старий стояв зігнувшись, пильно вдвідляючись у морок ночі. 7. На деяких возах сиділи або, обпершись, лежали чумаки. 8. Повіяв легенький вітерець, струщуючи з листя ще не просохлі дощові краплини (З тв. Панаса Мирного).

150. Попрацюйте в парах. Спишіть прислів'я, вставлячи з довідки потрібні одиничні дієприслівники або дієприслівникові звороти. Поставте розділові знаки.

1. ... не дістанеш зернятка.
2. ... не лізь у воду.
3. ... і себе побачиш.
4. Говорити ... що стріляти ....
5. Обличчя не вмисиш ....
6. Краще справу не починати, ніж ... не завершити.
7. Ледачий і єсть ....
8. На роботу плентаеться ..., а на танці біжить ... (*Нар. творчість*).

Д о в і д к а: лежачи, не розбивши горішка, на людей дивлячись, не думаючи, не цілячись, рук не замочивши, почавши, не знаючи броду, плачуши, скачучи.

151. Попрацюйте в парах. Переробіть складні речення на прості з дієприслівниковими зворотами. Усно поясніть правопис *не* з дієприслівниками.

З р а з о к. **Якщо не дав оброку**, не бий коня по боку (*Нар. творчість*). — *Не давши оброку, не бий коня по боку.*

1. Якщо не обміркував усього до дрібниць, не розпочинай справи.
2. Все, що можна, зроби сьогодні, не відкладай на завтра.
3. Якщо не втримався за гриву, за хвіст не вдержишся.
4. Не берись об'їзджати коня, коли не знаєш його повадок.
5. Коли не думати про страх, не злякаєшся.
6. Якщо не дав слова, держкись, а якщо дав, кріпись.
7. Життя — стерниста пива: не пройдеш по ній, щоб ніг не поколоти (*Нар. творчість*).

152. Попрацюйте самостійно. Спишіть речення, ставлячи розділові знаки.

1. На тину півень горланить розчепіривши дзьоба ножицями.
2. Зачувши людину дятел почав цюкати.
3. У бур'янах вовтузилися горобці скльовуючи реп'яшачі кім'яхи.
4. Хлопець біжить не озираючись.
5. Оглянувшись Василько побачив чудернацького штака.
6. Стежкою поволі брався на кручу рибалка спираючись однею рукою на горіхове вудлице.
7. Набігавшись за день собака лягає біля багаття кладе голову на передні лапи і не кліпаючи дивиться на вогонь (*З тв. Григора Тютюнника*).

153. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Визначте тему й основну думку висловлювання. Спишіть, ставлячи потрібні розділові знаки.

Повертаючись після перемоги над печенігами князь Святослав Іхав на чолі дружини понад Дніпром. Кияни побачивши уславленого воївника вийшли вітати його. Бажаючи вшанувати князя кожен віс подарунок: хто власноруч зроблений меч, хто чобітки прикрашені срібними візерунками, хто глечик меду. Одному сіромі не було чого дарувати. Старий підбігши до Славути набрав у пригорщі води і простягнув Святославові: «Прийми, великий князю! Се вода дніпровська».

Князь насунивши густі брови над голубими, як небо, очима поглянув на старого кияніна. Усі навколо завмерли дивлячись на Святослава.

«Вода дніпрова — свящenna!» — промовив князь, звелівши подати золоту чашу і прийняти дорогоцінний подарунок (За М. Янком).

154. Спишіть текст, замінюючи виділені дієслова дієприслівниками. Поставте потрібні розділові знаки.

А в собаки Кузьки робота. Він стереже молоді пагони, ганяє нахабне гайвороння. Собака ховається за деревами, підкрадається до найбільшого гурту і з лютим гарчанням кидается на першого-лішнього птаха. Налякане гайвороння злітає вгору і сваритьса на Кузьку: «Кр... Кр-р!»

Але одного разу трапилася несподіванка. Собака налетів вихором на зграю, прогнав птахів. Тільки один не злетів. Він тягнув по землі крило, одбіг трохи й зупинився, наставив на Кузьку хижі блискучі оченята.

Собака ошкірила зуби і в два стрибки опинився коло гайворона. Той каркнув, випростався на ногах і стукнув Кузьку в лоб. Собака заточився і заскімлив. А гайворон поволік своє вивихнуте крило далі, усе озирався і погрозливо каркав. Кузька спостерігав за птахом і не моргав. Нападти вдруге не хотілося. Собака подумав трохи і поплентався до сторожки. Одне його вухо звисало вниз, ображено теліпалося (За Григором Тютюнником).

Дієприслівник означає додаткову дію щодо основної, вираженої дієсловом-присудком, і стосується того самого предмета. Наприклад: *Хмара сповзла за річку і зупинилася там, розгорнувшись над лісом велетенськікрила* (Г. Тютюнник) — хмара сповзла, зупинилася, розгорнула крила. Не можна сказати: *Виходячи з вагона, у моєї валізи відірвалася ручка* (бо дія стосується різних предметів).

155. **Попрацюйте в парах.** Переробіть, де це можливо, складні речення на прості з дієприслівниковими зворотами і запишіть їх.

1. Коли горобці ганялися один за одним, вони оббивали листя (Григорій Тютюнник). 2. Коли невеличкі гурти гайвороння перелітали з місця на місце, вони тривожили тишу (М. Гавченко). 3. Лейтенант

прибув на річковий вокзал за годину до відходу теплохода, бо боявся спізнатися (*П. Загребельний*). 4. Коли ми повернулися додому, була вже ніч (*Ю. Мушкетик*). 5. Коли пташка почула наші кроки, вона повернула голівку, вчайлася (*М. Стельмах*). 6. Хоч Володя отримав завдання найпізніше, він виконав його одним із найперших (*О. Донченко*). 7. Ніхто ж не знав, коли випаде перший сніг (*Остап Бішня*).

156. Попрацюйте самостійно. Прочитайте. Знайдіть помилки в побудові речень із дієприслівниковими зворотами. Відредаговані речення запишіть.

1. Почувши слов'їний щебет, душа сповнилася радості.
2. Відправившись на прогуллянку, з нами трапилася пригода.
3. Піднявшись на гору, перед туристами відкрилися мальовничі краєвиди.
4. Прочитавши книгу, вона була дуже цікава.
5. Відпочиваючи на березі річки, настав вечір.
6. Ураганий вітер мчав над лісом і звалиючи дерева (З *учнівських творів*).

157. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Підкресліть дієприслівникові звороти.

Свежий ветер, налетая внезапно, волнует море. Сапун-гора стоит в лёгкой дымке, маня к себе моё сердце. В небе висят жаворонки, заливаясь, как колокольчики. Ветер колышет маки, стряхивая с них росу. Цветы, пробуждаясь, раскрывают свои лепестки. Кажется, маки моргают, щуряясь на солнце (З *календаря*).

внезáпно — ráлтом
ст्रáхивати — стрúшувати
дýмка — тумáн
лепестк — лéжостка

Вітер хитає маки

158. Спишіть речення, замінюючи виділені дієслова дієприкметниками або дієприслівниками. Поставте потрібні розділові знаки.

1. Сиджу в затишку на осоні й спостерігаю за пташками.
2. Грак вмостився на осиці, пробує співати.
3. Зацвірічали горобці, яких розбудила гракова пісня.
4. У небі тріпочуть крильцями й невтомно дзвенять жайворонки.
5. З лісу раз у раз долинають рипливі голоси чапель, які зайнялися ремонтом гнізд.
6. Сховались у вже високих хлібах і тріщать деркачі.
7. Довкола, немов маленькі сонечка, світяться горицвіти, що їх напоїв теплий дощ (З *журналу*).

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ НАУКОВОГО СТИЛЮ

1. Які стилі мовлення вам відомі?
2. Назвіть особливості наукового стилю.

159. Прочитайте. Скажіть, до якого стилю належить кожен із текстів. Свою думку обґрунтуйте.

I. У далекій перспективі відкривався чарівний світ. У глибоких долинах, зелених від винограду і повних сизої імлі, тіснилися кам'яні громади, рожеві од вечірнього сонця або синючі густим бором. Круглі лисогори, моз велетенські шатра, кидали од себе чорну тінь, а далекі сизо-блакитні пшилі здавалися зубцями застиглих хмар. Сонце часом спускало з-за хмари імлу на дно долини скіні пасма золотих ниток. Вони перетинали рожеві скелі, сині ліси, чорні ваккі шатра та засвічували вогні на гострих пшилях (М. Коцюбинський).

II. Вулканічний масив Кара-даг розташований між Коктебельською й Отузькою долинами і складається зі Святої гори та Берегового хребта. Свята гора займає центральну частину масиву, піднімаючись майже на шістсот метрів над рівнем моря. Здалеку вона має вигляд склепіння з двома вершинами. Зближка м'які обриси розпливаються, гора набуває вигляду хребта, утвореного з вулканічної породи — трасу. Схили гори вкриті низькорослим дубово-ясеновим гаєм (Із довідника).

160. I. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Доведіть, що текст належить до наукового стилю.

КОЗАК-БАДУРИСТ

Традиційно «мамаями» (або «Козак Мамай», «Козак-бандурист») називали народні, інколи професійні картини, що на них зображені козака з бандурою, який сидить, підібгавши ноги по-східному. Ця назва стала загальновживаною.

Жоден інший сюжет не мав у мистецтві такої популярності. На всій її території та за межами, де проживали етнічні українці, мало не в кожній селянській хаті та й у маєтках заможних українців був Мамай, намальований на полотні чи просто на стіні, скрині, віконниці, серед розмальованих пічних птахів, навіть на вуликах і чумацьких возах.

Найближчі сусіди України, окрім слов'янських народів, не знали подібних сюжетів. Аналогії знаходимо в мистецтві давніх кочівників (турків, монголів, скіфів), а також мистецтві Індії, Ірану, Тибету.

Про тісні зв'язки українського козацтва зі сходом нагадує й незвичне ім'я — Мамай, яке дало назву всім подібним творам.

У народі давня «мамаями» називали кам'яні стели на курганах у степу, як і загалом увесь кочівницький люд. Пізніше, за часів Гайдамаччини, у Правобережній Україні був відомий реальний запорожець Мамай, якого схопили і закатували поляки в 1750 році. Згодом під цим ім'ям з'явився ще один ватажок — Андрій Харченко, який теж загинув на палі. Народна пам'ять зробила безсмертним героя. Поступово він увібрал у себе й риси давніх кочівників-воїнів, реальних історичних постатей і численних легендарних та напівлегендарних персонажів.

З часом образ козака Мамая в народних картинках став збірним, узагальнюючим і неповторним. Адже в ньому знайшла своє художнє втілення героїчна доба, пов'язана з боротьбою українського народу за утвердження державності. Особливої популярності образ козака-запорожця, козака-воїна набув після доби Богдана Хмельницького в піснях, думах і творах образотворчого мистецтва XVIII і XIX століть (За О. Харченко).

Невідомий художник. Козак Мамай

II. Складіть план тексту у формі питальних речень і підготуйте докладний усний переказ.

III. Уважно розгляньте репродукцію картини невідомого художника «Козак Мамай» і опишіть її.

§ 14. Творення дієприслівників недоконаного і доконаного виду

161. **Хто швидше?** Запишіть у два стовпчики подані дієслова: а) недоконаного виду; б) доконаного виду.

Поневірятися, подумати, звеличувати, помилятися, втратити, змагатися, згубити, вигадати, об'єднувати, згадати.

- Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв записаних іменників складеться початок вислову І. Франка: «... понад мудрість».

Дієприслівники недоконаного виду (рос. несовершенного вида) вказують на таку додаткову дію, що відбувається одночасно з основою, яку називає спосібове дієслово. Наприклад: *На дні рівчака палало сонячне проміння, відбиваючись від жовтих його стін* (В. Підмогильний).

Дієприслівники недоконаного виду утворюються від основи дієслова теперішнього часу за допомогою суфіксів *-учи*, *-ючи* (для дієслів першої дієвідміни), *-ачи*, *-ячи* (для дієслів другої дієвідміни). Наприклад: *везутъ* → *везучи*, *знаютъ* → *знаючи*, *лежать* → *лежачи*, *возятъ* → *возячи*.

Дієприслівники доконаного виду (рос. совершенного вида) вказують на таку додаткову дію, що відбувалася раніше, від основою, яку називає спосібове дієслово. Наприклад: *Не зустрівши на вулиці* никого з товаришів, Ваня швиденько побіг на гору (В. Підмогильний).

Дієприслівники доконаного виду утворюються від основи неозначененої форми дієслова за допомогою суфіксів *-ши* (якщо основа закінчується на приголосний), *-вши* (якщо основа закінчується на голосний). Наприклад: *привезти* → *привезши*, *сказати* → *сказавши*.

162. I. Прочитайте текст. Випишіть дієприслівники. Поясніть, як вони утворені.

Зразок. *Пишучи* ← *пишутъ*.

Яке ж може бути українське небо, як не синє, чисте. Здається, аж душа, відчуваючи його, у радощах розплівається. Сонце, те невиспуще джерело всього життя, простирає на ньому своє панування, огріваючи блискучим промінням усю землю, наповнюючи радощами все живе — від людини до малисінької комашки. Висячі під самим небом, жайворонок виспівує одноголосітну, але таку гарну пісеньку. А над ним височіє орел, кружляючи великими крильми, мов човен по морю пливе. Здалеку чути крукання журавлів. Попереду летить найсильніший птах, могутніми крильми розбиваючи повітря. За ним — двоє побратимів, а за кожним із них два шнурочки, мов ластівчин хвіст (За А. Чайковським).

ІІ. Доберіть до тексту заголовок. Визначте тему та основну думку поданого уривка із твору Андрія Чайковського.

163. Попрацюйте в парах. Спишіть речення, утворюючи від поданих у дужках дієслів дієприслівники недоконаного виду.

1. Поруч дзюркотів ясний струмок, (стрибати) по зеленім, оброслим мохом камінню. 2. (Перекочовувати) в ущелинах між горами, ми щоразу зривалися в якісь прірви. 3. Хлопчик іде берегом, (перескакувати) з каменя на камінь. Часом зупиняється, (вглядатися) у біло-зелене спінене безмежжя стихії. 4. Одні спогади веселять Лукію, інші присмучують, (наливати) душу хвилюванням. 5. Море скажені, щодалі (темніти), немовби (важчати). Воно й справді стає чорним, (збурювати) гори-хвилі (З тв. О. Гончара).

164. Хто швидше? Від поданих дієслів утворіть дієприслівники недоконаного виду і запишіть у два стовпчики: а) із суфіксами -учи, -ючи; б) із суфіксами -ачи, -ячи.

Згасати, світити, відпочивати, здобувати, стояти, знати, просити, вітати, вабити, освітлювати, стелитися, чистити, створювати, смалити, ловити, тъюхкати.

 Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних дієприслівників складеться початок прислів'я: «... — все втратимо».

165. Розв'яжіть мовну задачу.

Семикласники отримали завдання утворити від дієслова *гуркоти* дієпредівник і скласти з ним речення. Оленка записала в зошиті: «Віз Іхав нерівною дорогою, голосно гуркочучи, неначе хотів розвалитися». Сашко склав таке речення: «Раптом гора страшенно затріщала, і величезний уламок, гуркотячи, полетів в ущелину». Хто з учнів правильно виконав завдання? Свою думку доведіть.

У кінці дієпредівників після *ч*, *ш* завжди пишеться *и*: *бажаючи, сказавши*.

Дієпредівники не слід плутати з дієприкметниками в називному відмінку множини.

Порівняйте:

Вируючі, буйні води летять униз, із гуркотом спадають на дно долини (О. Гончар).

Слово *вируючі* відповідає на питання які? і виражає ознаку предмета за дією. Це дієприкметник.

Вируючи і шаленіючи, море розгойдувало човни, намагаючись його потопити (О. Гончар).

Слово *вируючи* відповідає на питання що роблячи? і позначає додаткову дію. Це дієпредівник.

166. Прочитайте пари словосполучень. Скажіть, якою дієслівною формою є кожне з виділених слів, поясніть їх правопис. Із двома парами словосполучень складіть речення.

1. Палаючи від сорому, палаючі очі.
2. Падаючі крашкини, падаючі додолу.
3. Маршируючі колони, пройшли маршируючі.
4. Тремтячі голоси, тремтячи від холоду.
5. Затихаючі акорди, несподівано затихаючі.

167. Попрацуйте в парах. Спишіть фразеологізми, утворюючи від поданих у дужках дієслів дієприслівники доконаного виду. Доберіть із довідки до поданих фразеологізмів потрібні синоніми.

З р а з о к. Води в рот набравши — мовчки.

(Прикусити) язика, (скласти) руки, (повісити) носа, (задерти) кирпу, із зубів (видерти), об землю журбою (вдарити), (надати) ходу, (поникнути) духом, клепку (згубити).

Д о в і д к а: безглуздо, мовчки, бездіяльно, зажурено, швидко, насуплено, гордовито, весело, нахабно.

168. Хто швидше? Від поданих дієслів утворіть дієприслівники й запишіть у два стовпчики: а) недоконаного виду; б) доконаного виду.

Ховати, оздоблювати, зробити, знаходитися, допомогти, ознайомлювати, намагатися, гукнути, складати, шанувати, змалювати, рушити.

 Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних дієприслівників складеться закінчення прислів'я: «Нічому не дивуватися — ...».

 169. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Бывает поздней осенью, даже и после заморозка, лето, ненадолго вернувшись, зацепит осень огненным хвостиком. И осень, отступив ненадолго, притихнет. Лес, пробуждаясь, запахнет прощальным ароматом палой листвы, рубиновыми плодами боярышника и янтарём барбариса, терпким и острым белым грибом.

В такие дни кажется, что всё ушло, всё в прошлом. Будто осень, засыпая, видит сон о лете. (За Г. Троєпольським).

пáлый — опáлый
бóйрышник — глáд
пробуждáться — прокидáтися
торжéственный — урочéстий

Рубінові плоди

МОВНИЙ РОЗБІР

РОЗБІР ДІЕПРИСЛІВНИКА ЯК ОСОБЛИВОЇ ФОРМИ ДІЕСЛОВА

Послідовність розбору

1. Особлива форма діеслова.
2. Граматичні ознаки: а) вид; б) час; в) перехідність.
3. Синтаксична роль.

Віллій лимок, хвилюючись, здіймається догори понад чумачким табором (М. Коцюбинський).

Зразок усного розбору

Хвилюючись — особлива форма діеслова — діеприслівник, недоконаний вид, теперішній час, неперехідний; у реченні виступає обставиною.

Зразок письмового розбору

Хвилюючись — діепрісл., недок. вид, тепер. час, неперех., обстав.

170. Спишить текст, ставлячи розділові знаки. Виконайте розбір діеприслівників як особливої форми діеслова.

Матері... Усе життя дивляться вони нам услід вирядивши в люди. Так і стоять на початку всіх наших доріг. Стоять і дивляться бажаючи нам добра і щастя. Сподіваються від своїх дітей найвищих духовних злетів, бо й в останню хвилину думають про те, щоб нашадки творячи добро на своїй землі гідно жили серед людей (За О. Сизоненком).

171. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Зробіть морфологічний розбір трьох діеприслівників (на вибір).

Огромные камни, преградив реку, пропускают струйки воды. Торопясь, спускаемся с холма.

И вот уже, прыгая с камня на камень, мы, не отставая друг от друга, пробираемся к передним порогам. Ещё одно усилие — и мы на огромном плоском камне. Мимо нас несётся вода, взбивая пену.

Кажется, лежал бы здесь весь день, слушая шум реки. Но, утолив жажду зелищ, осторожно возвращаемся на берег (За И. Куприным).

холм — пагорб
стрійка — тут: цівка
плоский — пласкай

утоліть — втамувати
жажда — жажа
зрілище — видобвище

ДУХОВНІ СКАРБИ УКРАЇНИ

ПРАПОР

172. І. Прочитайте текст мовчки. Підготуйте докладний усний переказ.

Прапор як засіб сигналізації відомий ще з античних часів. Перші давньоруські знамена, як і прапори інших народів у давнину, — це прості довгі жердини, до вершин яких прикріплювали гілля дерев, жмутики трави, кінські хвости.

Древні стяги дуже поважали на Русі за часів язичництва, а після введення християнства їх освячували образом животворного хреста. З цього часу значення стягів як святыні зросло: без прапора військо не виrushало в похід, не вступало в бій. Змінилися й самі знамена. Це вже були великі відрізаки клиноподібної матерії яскравого кольору, прикріплені до жердин.

О. Бубнов. Ранок на Куликовому полі (фрагмент)

Стяги брали в похід, піднімали перед боєм. Ставили прапор на підвищенню місці, щоб було видно кожному ратникові. Збити ана-

мено непріятеля вважалося рівнозначним перемозі в битві. Тож за стяговиків визначали справжніх богатирів, які мали постійно підтримувати прапор над полем бою й охороняти його. Значення прапора під час бою було надзвичайно велике. Якщо він стояв нерухомо, розійшись над головами воїнів, то битва точилася успішно. Коли ж прапор зникав з-над голів ратників, то це означало тільки одне: супротивник здолав військо (*За В. Сергійчуком*).

ІІ. Розгляньте репродукцію картини Олександра Бубнова «Ранок на Куликовому полі». Розіграйте діалог, уявивши себе персонажем цієї картини.

- 173.** Прочитайте поезію Павла Дубова «Прапор України». Поясніть, що символізують кольори Державного Прапора України.

Україна — це небо блакитне,
А в тім небі — зірки золоті,
Сяють нам з високості привітно
Ці два кольори, віжні й прості.

Україна — це жовта пшениця
І блакитні волошки у ній.
Гей, як любо кругом — подивися! —
В тій країні коханій мої!

Угорі — небозівд оксамитний,
А внизу — колосисті поля,
Край вітчизняний, край наш привітний —
Рідне небо і рідна земля.

П. Дубів

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Яка особлива форма діеслова називається дієприслівником?
2. Які ознаки діеслова має дієприслівник?
3. Наведіть приклади дієприслівників недоконаного і доконаного виду.
4. Випишіть переходні дієприслівники.

Пишаючись здобутками, не змайструвавши човна, повертаючи надію, повернувшись зі школи, ховаючись у чагарниках, святкуючи перемогу, надаючи допомогу, мріючи про подорож, оцінюючи шанси, поскладавши у валізу, перегорнувши сторінку.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних дієприслівників складеться початок давньогрецького вислову: «... теж батьківщина».

5. Розкажіть про творення дієприслівників недоконаного і доконаного виду.

6. Від поданих дієслів утворіть дієприслівники і запишіть у два стовпчики: а) доконаного виду; б) недоконаного виду.

Оздобити, ускладнювати, боротися, зняти, запитати, складати, створити, використати, допомагати, плавати, забороняти.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних дієприслівників складеться початок приказки: «... по польоту».

7. Сформулюйте пунктограму «Розділові знаки при дієприслівникових зворотах та однічних дієприслівниках».

8. У яких випадках *не* з дієприслівниками пишеться разом? Наведіть приклади.

9. Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Виконайте розбір дієприслівників як особливої форми дієслова.

1. Розгортаючись вогонь спалює і сухе і мокре. 2. Ледар живе не тужачи. 3. Втративши здоров'я дізнаєшся його ціну (*Нар. творчість*). 4. Порохливий заєць причаївшись під кущем пригинає вуха витріщає очі й немов поринає в море лісових звуків. 5. Бліде сонце показавшись на мить висипало з-за хмар своє останнє багатство.

6. Козак певний час мовчав насупившись а потім важко зітхнувші затягнув старовинну пісню (З тв. М. Коцюбинського).

10. Запишіть дієприслівники у два стовпчики: а) ті, що пишуться з *не* окремо; б) ті, що пишуться з *не* разом.

(Не)навидячи, (не)навчившись, (не)хтуючи, (не)апплодуючи, (не) обминаючи, (не)дбаючи, (не)наївшись, (не)волячи, (не)ізоловавши, (не)маршируючи, (не)малюючи, (не)інтригуючи, (не)сходячи, (не)зчувшись, (не)рвуючи, (не)цінуючи, (не)іскрячись.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв записаних дієприслівників, що пишуться з *не* окремо, складеться початок прислів'я: «... і камінь мохом обростає».

Прислівник

§ 15. Прислівник як частина мови. Розряди прислівників за значенням

174. Прочитайте вірш Олександра Олеся. Знайдіть прислівники. Скажіть, за якими ознаками ви їх розпізнали.

ЛІС ВОСЕННІ

Давно вже скосені лани,
Стоять степи похило,
А в лісі, в лісі восени
Так любо ще, так мило.
Тут в росах квіти лісові,
Там струмені прозорі,
Ось кущ біліє на траві,
Як шум на синім морі.
Он ледве чутно ходить ліс.
То зникає між травою,
То вгору дивиться кудись
І крутить головою.
А вколо листя золоте
Тріпочче понад нами,
Неначе вдруге ліс цвіте
Осінніми квітками.

Олександр Олесь

Прислівник (рос. наречие) — це незмінівана самостійна частина мови, що виражає ознаку дії, ознаку іншої ознаки, ознаку предмета. Наприклад: *Старою дорогою легко ходити* (ознака дії). *Одинокому дорога дуже довга* (ознака іншої ознаки). *Дорога додому — найкраща з доріг* (ознака предмета) (*Нар. творчість*).

175. Попрактикуйте в парах. Спишіть прислів'я. Визначте, якими членами речення виступають прислівники.

1. Ледачий двічі робить, а скупий двічі платить. 2. Вередливому всюди погано. 3. Ходить тихенько, та думає лихенько (*Нар. творчість*).

У реченнях прислівники можуть виступати присудками й обставинами. Наприклад: *Мудрій людині всюди і завжди добре* (Г. Сковорода).

176. Хто швидше? Запишіть подані словосполучення із прислівниками у два стовпчики: а) ті, які виражают ознаку предмета; б) ті, які виражают ознаку дії; в) ті, які виражают ознаку іншої ознаки.

Ліс восени, порадив по-дружньому, поміркований надзвичайно, вчора повернувшись, визнають здавна, кава по-турецьки, стараний дуже, звучить без упину, стіна ліворуч, найбільш стримано, чай по-англійськи, замолоду вчився.

 Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв перших записаних слів складеться початок прислів'я: «..., але мудрих людей питай».

177. Розгляніть таблицю, підготуйте усну розповідь про розряди прислівників за значенням.

Розряди прислівників за значенням	Питання, на які відповідають прислівники	Приклади
Способ дії	як? у який спосіб?	<i>Тихо по морю човен гливе</i> <i>(Нар. творчість).</i>
Міра і ступінь	наскільки? якою мірою?	<i>Менше говори – більше</i> <i>почуєш</i> (Нар. творчість).
Місце дії	де? куди? звідки? яким шляхом?	<i>Далеко-далеко поліські лани</i> <i>(В. Юхимович).</i>
Час дії	коли? відколи? доки? як довго?	<i>Тоді на схилах напівголих</i> <i>ні деревця, ні жито не росло</i> <i>(В. Юхимович).</i>
Причина дії	чому? з якої причини?	<i>Спросоння нічого не можу</i> <i>зрозуміти</i> (М. Стельмах).
Мета дії	для чого? з якою метою?	<i>Упертий і безглуздий завжди</i> <i>все роблять наперекір</i> <i>(Г. Сковорода).</i>

178. Прочитайте прислів'я і приказки. Визначте розряди прислівників за значенням.

1. Справіку догори не пили, а калачі на дереві не росли. 2. Взимку літа не здоженеш. 3. Більше землю удобрай — будеш мати урожай. 4. Добре все вміти, та не все робити. 5. Праця ніколи не ганьбить людину. 6. Хто всім на зло робить, сам ніколи щасливим не буває. 7. З переляку душа в п'ятки пішла. 8. Де багато крику, там мало роботи (Нар. творчість).

179. Попрацюйте в парах. Доберіть до поданих фразеологізмів синонімічні прислівники з довідки і запишіть. Визначте розряди прислівників за значенням.

Зразок. Рукою подати — близько (місця).

За тридев'ять земель, у двох словах, ні світ ні зоря, ні з того ні з цього, у рот води набравши, з чистим серцем, вогнем і мечем, злякавшись власної тіні, як грім з ясного неба, крапля в морі.

Довідка: далеко, стисло, дуже рано, несподівано, безпричинно, мовчки, щиро, нещадно, з переляку, дуже мало.

180. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Підкресліть прислівники.

Хата у пана Данила, как и у простых казаков. В ней одна светлица, но места здесь достаточно. Вокруг стен вверху идут дубовые полки. Густо на них стоят горшки, миски для трапезы. Ниже висят дорогие мушкеты, сабли, пищали, копья. Волею и неволею перешли они от татар, турок и ляхов, немало и вызубрены. Глядя на них, пан Данило часто вспоминал свои схватки. Под стеною, внизу, дубовые, гладко вытесанные лавки. Во всей светлице пол гладко убитый и смазанный глиною (За М. Гоголем).

достаточно — доста́тньо
копъё — спис
блока — пола́ця

схватка — сúтичка
сабля — шáбля
пол — пíдлóга

181. Спишіть текст, вставляючи, де треба, пропущені букви. Визначте розряди за значенням прислівників.

ХЛІВ — НАЙВІЛЬША СВЯТИНЯ

В Україні одвічно існував звичай: у будні чи свята на столі, застеленому домотканою скатертиною, завше лежала паляниця, прокрита вишиванитим рушником. І якщо до оселі заходив подорожній — хати традиційно не замкалися, — він міг, не дочекавшись господаря, перекусити й узяти на дорогу окраєць хліба.

Коли на столі лежить паляниця, неодмінно буде продовження роду. Не впадково увійшла в ужиток прислівка: як вродиться жито, то й будемо жити.

Хліб завжди був важким. Справді-бо, на долю нашого народу випадали періоди, коли не вистачало хліба. Годилося б частіше згадувати слова Бориса Олійника: «Істинно, люди: жалюмо не хлібом єдиним. Істинно так, коли маємо хліб на столі» (За В. Скуратівським).

Теплий, пахучий
хліб

ОФІЦІЙНО-ДЛОВИЙ СТИЛЬ, ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ. ДЛОВІ ПАПЕРИ. РОЗПИСКА. ДОРУЧЕННЯ

1. Які ознаки притаманні офіційно-дловому стилю?
2. Що означає слово *документ*?
3. Які длові папери ви знаєте?

182. Прочитайте текст мовчки. Визначте тему й основну думку висловлювання. Підготуйте докладний усний переказ.

У неофіційному спілкуванні часто трапляються випадки, коли ми щось позичаємо одне одному: дасмо однокласників почитати цікаву книжку, беремо в товариша зошит. Буває, просимо передати комусь через знайомих якусь цінну реч. Зазвичай, ми навіть не просимо підтвердити обов'язковість повернення чи письмового зобов'язання про отримання речі. Така взаємодовіра визначає дух товариських стосунків і прикрашає наше життя. На жаль, ми не можемо перенести цей принцип у сферу длових стосунків, де змушені керуватися принципом «юридичної довіри». Згідно з ним передача й отримання матеріальних цінностей стверджується розпискою або квитанцією. Прохання одержати гроші чи цінні речі через іншу особу юридично засвідчується дорученням (З кл. «Як ми говоримо»).

Розписка — це документ, у якому особа підтверджує факт отримання чогось від іншої особи чи організації.

Пишуть розписку власноруч в одному примірнику. Обов'язково зазначають точне найменування матеріальних цінностей чи документів. Грошові суми записують не тільки цифрами, а й словами. У документі не повинно бути ніяких виправлень. Розписку завіряє підписом той, хто її склав.

Після повернення матеріальних цінностей розписку передають тому, хто її склав.

183. І. Прочитайте зразок розписки.

Розписка

Я, учень 7-А класу ліцею «Русанівський» Петрущенко Ігор Олексійович, отримав учителя фізкультури Глущенка Євгена Володимировича 5 (п'ять) футбольних м'ячів для проведення 10 квітня 2015 року спортивних змагань у підшефній школі першого ступеня «Лісові дзвіночки».

14.04.2015 р.

підпис

II. За поданим зразком складіть розписку про отримання в учителя біології мікроскопа та трьох пробірок для проведення дослідів у домашніх умовах терміном на два тижні.

 Доручення — документ, за яким організація чи окрема людина надає іншій особі право від її імені здійснювати якісь дії.

У дорученні обов'язково зазначають прізвище, ім'я та по батькові того, хто доручає, і такі ж відомості про того, кому доручається, точно вказуються доручені дії, зазначають терміни дійсності доручення і дату видачі. Підпис особи, яка видала доручення, завіряється печаткою державної чи громадської установи та підписом посадовця.

184. I. Прочитайте зразок доручення.

ДОРУЧЕННЯ

Я, Прохорова Олена Олегівна, староста групи У-13 філологічного факультету Київського міського педагогічного університету імені Б. Грінченка, доручаю отримати в касі університету стипендію на групу У-13 у сумі 2360 (два тисячі триста шістдесят) гривень за квітень 2015 року студентці названої групи Савченко Лесі Петрівні.

Доручення дійсне до 01.05.2015 р.

18.04.2015 р.

підпис

Власноручний підпис Прохорової О. О. засвідчує:

Декан філологічного факультету /підпис/ Караман С. О.

печатка

II. За поданим зразком складіть доручення, у якому Кривенко Олег Павлович дозволяє своїй доньці Катерині отримати в поштовому відділенні грошовий переказ, надісланий на його ім'я з редакції газети «Вісник Київщини».

§ 16. Ступені порівняння прислівників

1. Прикметники якої групи за значенням мають ступені порівняння?

2. Які форми має вищий ступінь порівняння прислівників? Як вони творяться? Наведіть приклади.

3. Які форми має найвищий ступінь порівняння прислівників? Як вони творяться? Наведіть приклади.

Прислівники з кінцевими суфіксами **-о**, **-е**, утворені від якісних притметників, мають **вищий і найвищий ступені порівняння**.

Вищий ступінь порівняння (рос. сравнительная степень) має дві форми — **просту і складену**.

Проста форма утворюється від основи прислівника за допомогою суфіксів **-ш-**, **-їш-**: *сміливо* — *сміливіше*, *голосно* — *голосніше*.

Складена форма має два різновиди. Один із них утворюється додаванням слів **більш**, **менш** до звичайного прислівника: **більш упевнено**, **менш уважно**. Другий різновид складеної форми твориться за допомогою слів (*на*)**багато**, **значно**, **куди**, **ще**, **трохи**, які додаються до прислівника простої форми вищого ступеня порівняння: **(на)багато глибше**, **значно міцніше**, **куди впевненіше**, **ще яскравіше**, **трохи голосніше**.

При творенні простої форми вищого ступеня порівняння суфікси **-к-**, **-ок-**, **-ек-** випадають: *швидко* — *швидше*, *широко* — *ширше*. Кінцеві приголосні [г], [ж], [з] із суфіксом **-ш-** змінюються на [жч]: *дорого* — *дорожче*, *вузько* — *вужче*, *важко* — *важче*. Кінцевий звук [с] із суфіксом **-ш-** чергується на [шч] (на письмі ѡ): *високо* — *вище*.

Вищий ступінь кількох прислівників твориться від інших основ: **гарно**, **добре** — **краще**, **ліпше**; **погано** — **гірше**; **багато** — **більше**, **мало** — **менше**.

- 185.** Прочитайте речення. Вишишіть прислівники вищого ступеня порівняння. Поясніть, як вони утворені.

- Сонце припікає сильніше, над машинами густіше здіймається рудий порох, він осідає на обличчя, руки комбайнерів (С. Носань).
- Твій зір мені ясніш за сонце світить (С. Маланюк).
- Краще правду раз переболіти, як неправду в пазусі ховати (І. Франко).
- Швидко біжать поїзди степами, швидше пливуть кораблі морями, ще швидше летять літаки під небесами, та найшвидше лине материне серце (Іван Багряний).
- Почувавочись більш упевнено, хлопець, розповідаючи далі, уже не плутався в словах (Д. Ткач).
- Все нижче сонце потойбіч дороги (Олег Ольжич).
- Гостра коса висвистує ще дужче — так не терпиться дідові докосити і нарешті спочити (В. Симоненко).

- 186. Попрацюйте в парах.** Спишишь прислів'я, утворюючи від поданих у дужках прислівників вищий ступінь порівняння. Позначте суфікси, усно поясніть їх правопис.

- (Легко) десятьом подарувати, ніж в одного попросити.
- (Добре) шукати і не знайти, ніж знайти і втратити.
- За морем (тепло), та вдома (мило).
- (Швидко) в курки молока випрошиш, як

у скупого копійку. 5. Хоч би й (погано), аби інше. 6. Добро довго загадують, а здо ще (довго). 7. Око бачить далеко, а розум ще (далеко). 8. Догана мудрого вартиє (багато), ніж похвала дурного (*Нар. творчість*).

Найвищий ступінь порівняння (рос. превосходная степень сравнения) має три форми — просту, складну і складену.

Проста форма найвищого ступеня порівняння утворюється додаванням префікса най- до простої форми вищого ступеня порівняння: щиріше — найщиріше, більше — найбільше.

Складна форма найвищого ступеня порівняння утворюється за допомогою префіксеів як-, що-, які додаються до простої форми найвищого ступеня порівняння: найщиріше — якнайщиріше, найбільше — щонайбільше.

Складена форма утворюється додаванням слів найбільш, найменш до звичайного прислівника: найбільш цікаво, найменш виразно.

187. Прочитайте речення. Випишіть прислівники найвищого ступеня порівняння. Позначте в них префікси і суфікси.

1. Найвище серце там злітає, де рух, де дія, де горіння, чуттів і мислей повнота (*M. Рильський*). 2. Усі притихли і якнайпильніше розглядали постать, що наблизкалася (*Григорій Тютюнник*). 3. Мені найкраще із тобою бrestи лісами наугад (*M. Стельмах*). 4. У сутінках світання найбільш виразно окреслились обриси собору (*O. Гончар*). 5. Найогидніші очі порожні, найгрізніше мовчить гроза... А на світі той наймудріший, хто найдужче любить життя (*B. Симоненко*). 6. Добра дружба цінується щонайдорожче (*G. Сковорода*).

188. Попрацуйте самостійно. Спишіть прислів'я, утворюючи від виділених прислівників просту форму найвищого ступеня порівняння. Позначте в утворених словах префікси і суфікси.

1. Хто багато говорить, той мало робить. 2. Скрипуче дерево стоятиме довго. 3. Непогано і за Доном, а добре вдома. 4. Хто погано робить, той гарно себе хвалить. 5. Тому спокійно жити, хто не має, за чим тужити. 6. Легко того бити, кого нікому боронити. 7. Діла говорять промовисто. 8. Втоптаною дорогою зручно йти (*Нар. творчість*).

189. Попрацуйте в парах. До поданих слів доберіть синоніми й утворіть від них прості форми вищого і найвищого ступенів порівняння.

Зразок. Некваліво-повільно, повільніше, найповільніше.

Безстрашно, рішуче, обачно, недалеко, настирно, відвerto.

190. Попрацюйте в парах. До поданих слів доберіть антоніми й утворіть від них усі форми найвищого ступеня порівняння.

З р а з о к. *Повільно — швидко, найшвидше, якнайшвидше, найбільш швидко.*

Голосно, недбало, боязно, легко, повільно, дорого.

191. Перекладіть текст українською мовою й запишіть.

Щенок скулил жалобно и безнадёжно. Мальш искал мать, но она не приходила. Щенок начинал плакать ещё жалобнее. Тогда хозяин как можно удобнее сажал его на колени и совал в рот соску с молоком.

Да и что оставалось делать месячному щенку? Тяжело, если ничего не понимаешь в жизни, а ещё хуже, что не приходит мама. Вот и пытался малыш в первые дни времена от времени устраивать грустные концерты. Хотя засыпал на руках хозяина в объятиях с бутылочкой молока.

Имени своего ещё не знал, но через неделю точно установил, что он — Бим (За Г. Троєпольським).

	щенік — щеній	бутылочка — пляшечка
	скулять — скавучати	устріювати — влаштювати
	объяття — обійти	неділя — тиждень

192. Попрацюйте самостійно. Відредагуйте текст і запишіть.

Сама витривала тварина — верблюд. Його найбільш частіше називають кораблем пустелі.

Найбільш швидкіше бігає гепард. Сама велика швидкість, яку може розвинути цей великий хижий кіт, сягає 112 кілометрів на годину. Це сприяє тому, що гепард найбільш вправніше може підсмаганням своєю здобич (З учицьких творів).

 193. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви. Визначте форми прислівників вищого і найвищого ступенів порівняння.

1. На світі той наймудріший, хто найду..ть люб..ть життя (В. Сиконенко).
2. Мені найкра..е із тобою бр..сти лісами наугад (М. Стельмах).
3. А сонце підбивається все ви..е і ви..е, пр..ікає все ду..е та ду..е (Панас Мирний).
4. Рідна мова в рідній школі! Що бр..нить нам чарівніш? Що нам бли..е, і миліш, і доро..е в час недолі? (Олександр Олесь).
5. Чим кра..е зваж..не слово, тим точніше воно влучає в ціль (М. Рудь).
6. Якнайр..ельніше пильний, щоб, об..раючи друзів, через недбалство не натрапив на щось підроб..не (Г. Сквороді).
7. Найбільш переконл..во робить той, хто виховує не словами, а вчинками (В. Сухомлинський).

17. Способи творення прислівників. Наголос у прислівниках

194. І. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Визначте тему й основну думку висловлювання.

«Ті гуцульські гори, барвіковий край!». Це поетично-барвисті слова Юрія Федъко-вича. Благословенним і чарівним вважається той край, де барвінок росте. А росте він у Карпатах, Лісостепу, Західному Поліссі переважно в дубових та дубово-грабових лісах. Та коли до уваги взяти те, що майже на всіх наших сільських квітниках стелиться вічнозелений чагарничок, то й цілу Україну можна назвати барвіковим краєм.

Прекрасна, осяйна ця рослина. Милує наше око синь її квітів. І до ґрунту барвінок незвичайний. Затінок барвінку не страшний. Мороз не зачіпає зелен-листву. Про цю рослину складено безліч загадок, наприклад: «Цвіте синьо, лист зелений, квітник прикрашає, хоч мороз усе побив — його не займає» (А. Кондратюк).

ІІ. Уважно розгляньте фотоілюстрацію. Складіть невеликий усний опис барвінку в художньому стилі.

III. Визначте спосіб словотворення виділених слів.

Прислівники утворюються такими способами:

195. Попрацюйте в парах. Прочитайте речення. Випишіть прислівники. Визначте, яким способом вони утворені.

1. Засвіт всталі козаченky в похід з полуночі (*Нар. творчість*).
  2. Кожен, очевидно, по-своєму розуміє, що таке щастя (*Ю. Зба*

Барвінок

нацький). 3. Життя кає неодмінно за кожен гріх, за кожен хибний крок (В. Черепков). 4. Старий схилився тихо — і нараз на вій чистій затримтів алмаз. 5. Так, знов душа замерзне, знов одвижне од радісного коливання трав (З тв. М. Рильського). 6. Мені більше жаль, ніж досадно, більше досадно, ніж страшно (П. Куліш). 7. Дзвенять по-рідному пташки, і степ по-рідному говорить (Олександр Олесь).

196. Хто швидше? Запишіть у три стовпчики подані словосполучення з прислівниками, утвореними: а) суфіксальним способом; б) префіксальним способом; в) префіксально-суфіксальним способом.

Звучить тихо, ніколи не здолають, переповів чимало, спілкувається по-французьки, переказав докладно, повідомлю зранку, цвітуть навесні, прийшли затемно, плаває глибоко, дивився мовччи, перепитав неголосно, ходили вп'яťох, плакала востаннє, скрикнула алякано, звикають назавжди, підійшов збоку, переконує рішуче, попередив завчасно.

 Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних дієслів складеться початок прислів'я: «... росте».

197. Попрацюйте самостійно. Утворіть від поданих слів і словосполучень прислівники, визначте спосіб їх творення.

З а з о к. Український → по-українськи — префіксально-суфіксальний спосіб творення.

Теплий, зустріч, гора, трое, обидва боки, початок, перший, гостинний, присядуть, пам'ять, тихий, звідки.

 198. Прочитайте речення. Поставте питання до виділених слів. Визначте, якими вони є частинами мови.

1. І дід, і баба у неділю на призьбі вдвох собі сиділи (Т. Шевченко). У двох великих кімнатах ми не побачили нікого (В. Козаченко). 2. З гори і сани біжать, а на гору і віз не йде. Хоч дивиться на людей згори, та мало побачить (Нар. творчість). 3. Ми бачились востаннє восени (Остап Бішня). Бійці зайшли в останнє перед кордоном село (О. Гончар).

 У прислівниках, утворених від прикметників за допомогою суфіксів *-o*, *-e*, наголос переходить на корінь: *важкий* — *важко*, *гарячий* — *гаряче*, *широкий* — *широко*.

У прислівниках префікс *ні-* буває наголошеним тоді, коли його можна замінити словом *немає*: *ніколи (немає коли)* — *нікби*.

199. Перекладіть речення українською мовою і запишіть. Поставте над прислівниками наголос.

1. Высоко в небе сияло солнце, а горы горячо дышали в небо, и бились волны внизу о камень. 2. Вот стало темно, и шелест травы зазвучал громче, испуганно. 3. Далеко за морем, на восход солнца, есть страна большой реки. 4. Мальчик упал на песок, широко раскинув руки. 5. Глубоко в степной дали вспыхивали маленькие голубые огоньки. 6. Мне было смешно и грустно смотреть на эту картину. 7. Костёр горел весело, тепло и спокойно становилось от огня, похожего на пылающий букет красных и жёлтых цветов (З тв. *Максима Горького*).

сиять — сяяти
испуганно — злякано
далъ — далеч, далечинъ

вспыхивать — спалахувати
пылающий — палаючий
грѣстно — сумно

200. Прочитайте і запам'ятайте, як наголошуються подані прислівники. З трьома з них складіть і запишіть речення.

Виразно, вініперек, до ладу, до невпізнання, допізна, завідна, завчасу, задбіго, зймолоду, запівдірма, засвітла, зділека, зніхота, зозла, зсередини, корисно, наївні, наїзирці, набапашки, набсліп, напохваті, напрочуд, нарбзхват, наскрізь, насухо, неподалік, нищівно, обіруч, підтющем, поблизу, позбочі, попереду, разом, урозділі.

201. Прочитайте і запам'ятайте прислівники, що мають подвійне наголошування. Складіть і запишіть із ними словосполучення.

Задірма — задарма, затишно — затишно, назавжди — назавжди, наріvnі — наріvnі, недірма — недарма.

202. Прочитайте. Поясніть особливості наголошування прислівників із префіксом *ні-*. Доберіть прислів'я, у яких би наголос у прислівниках змістився.

1. Від меча рана загоїться, а від слова — ніколи. 2. Ніде правди діти: слово найстаріше в світі (*Нар. творчість*).

203. I. Спишіть прислів'я і приказки, ставлячи наголос над прислівниками. Визначте розряди прислівників за значенням.

1. Не говори зопалу, не роби зоєліпу. 2. Бережи честь змолоду, а здоров'я під старість. 3. Всякий розумний по-своєму: один спершу, а другий потім. 4. До землі кланяйся низенько — до хліба будеш близенько. 5. Роби надворі — буде і в коморі. 6. Нова мітла по-новому мете (*Нар. творчість*).

II. Виконайте словотворчий розбір виділених прислівників.

ДУХОВНІ СКАРБИ УКРАЇНИ

ЛІТОПИСИ

204. Прочитайте текст мовчки, підготуйте докладний усний переказ за самостійно складеним планом.

Загадково тьмяні лампада, тихо потріскують свічі. Над пергаментом схилився сивобородий чоловік у чернечому вбрани, у мерехтливому мареві вогню спалахують усе нові й нові слова. Таємниче, схоже на чаклунство дійство цілком полонить ченця, уявя якого, долаючи товщу монастирських мурів, переносить Його, мов на крилах, у далеку сиву минувшину.

Невблаганий час поглинув наповнені героїчними діяннями предків роки і століття, та не стер пам'яті народної про них, бо впродовж віків її живила цілюща криниця народнопоетичної творчості. У піснях, легендах і переказах, що передавалися від покоління до покоління, зберігався живий гомін давнини. З виникненням писемності почали записувати найвизначніші події. Так з'явилися літописи.

Л. Тарасевич. Нестор Літописець

Літопис — це історичний твір, у якому найголовніші події записувалися за хронологією. Укладачі літописних текстів не були безсторонніми фіксаторами історичних фактів. Вони прагнули подати живу панораму подій, свідками чи сучасниками яких були самі.

Літописна спадщина, яка дійшла до нас, створювалася не одним поколінням книжників. Літописи не розглядалися нашими предками як закінчені твори. Вони складалися і розросталися разом із самою історією. Їх постійно доповнювали новими свідченнями, а деякі історичні події переосмислювалися й висвітлювалися по-іншому, на основі нових, не відомих раніше фактів (За В. Ричкою).

§ 18. Букви *-и-* *-и-и-* у прислівниках

1. Пригадайте, у яких випадках у прикметниках пишеться *-и-и-*.

2. Розкажіть про особливості правопису дієприкметникових суфіксів.

205. Хто швидше? Запишіть подані прикметники і дієприкметники у два стовпчики: а) з однією буквою *-и-*; б) із двома буквами *-и-и-*.

Освячен..ий, згін..ий, олов'ян..ий, корін..ий, тригран..ий, формен..ий, вогнен..ий, зварен..ий, обмін..ий, солов'їн..ий, знайден..ий, непримирен..ий, непримірен..ий, оцін..ий, сьогоден..ий.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних слів складеться початок прислів'я: «... : випустиши — не зловиш».

У прислівниках пишеться стільки букв *-и-*, скільки їх було в прикметниках та дієприкметниках, основи яких стали твірними для прислівників. Наприклад: *стривожено* ← *стривожений*, *старанно* ← *стараний*.

Буквосполучення *-и-и-* пишеться також у прислівниках *спросоння*, *зрання*, *навмання*, *попідтинню*, *попідвіконню*.

Орфограма Букви *-и-* *-и-и-* у прислівниках

206. Прочитайте речення. Поясніть написання букв *-и-* *-и-и-* у прислівниках.

1. Поезія — це діло совісне, не грайся нею без причинно (А. Малишко). 2. В день такий розцітає весна на землі і земля убирається зрання (В. Сосюра). 3. Тъмяно світяться вікна в маленькій хатинці (М. Коцюбинський). 4. Ілько і Галя тримали в руках вудочки і зосереджено, як заворожені, стежили за поплавцями (Є. Гуцало). 5. Ця ворона бездоганно вгадувала наближення дощу

чи грому ще при безхмарному небі (О. Довженко). 6. Дорослі давно вже повечеряли і сидять на порозі, розмовляючи тихо і стомлено (А. Дімаров). 7. Кінь старанно жував скошенну зранку траву (В. Дрозд).

- 207. Попрацуйте самостійно.** Від поданих прикметників І дієприкметників утворіть і запишіть прислівники, поставте наголос. Усно поясніть правопис букв -н- і -нн- у прислівниках.

Нескінчений, шалений, зелений, щохвилинний, врівноважений, сумлінний, впевнений, багряний, самовідданий, непримирений, стараний, здивований.

- 208. І.** Прочитайте текст, визначте тему та основну думку висловлювання. Спишіть, вставляючи, де треба, пропущені букви.

КРАСА І ВЕЛИЧ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

Слава про красу Софійського собору, спорудженого за часів Ярослава Мудрого, невпинно ширилася далеко за межами

Київ. Софія Київська

Давньоруської держави. Справді, неможливо не милуватися несказанною величчю храмом. Письменник Іларіон захоплено констатував: «Церква дивна і славна всім навколошнім країнам».

«Не знали, чи на небі, чи на землі ми... Не можемо забути краси тієї», — так прочани натхнені висловлювали враження, які спровалювали на них монументальне мистецтво в поєднанні з богослужбеним ритуалом.

Ярослав Мудрий гостинно приймав у соборі іноземних послів, прагнучи вразити пишністю церемоній. Тут зводили на київський «золотий стіл» великих князів, затверджували важливі рішення і державні акти.

У Софії Київській була заснована перша книгозбірня. При соборі, безсумнівно, велось літописання (За С. Висоцьким).

ІІ. Виконайте фонетичний розбір видленого слова.

ІІІ. Знайдіть речення зі вставними словами, поясніть розділові знаки.

209. Хто швидше? Запишіть у два стовпчики подані словосполучення із прислівниками: а) з подвоєною *н*; б) без подвоєної *н*.

Ідемо навма(н,нн)я, спітав невпевнене(н,нн)о, пригріває по-весня(н,нн)ому, вештається пошідти(н,нн)ю, зауважив дореч(н,нн)о, звернувся нежда(н,нн)о, знаєш бездога(н,нн)о, здійснив необдума(н,нн)о, переплутав спросо(н,нн)я, змінився невізнан(н,нн)о, кажу воста(н,нн)е, з'єднував стара(н,нн)о, сидів замріз(н,нн)о.

 Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних дієслів складеться продовження вислову П. Куліша: «Немає там добра, ...».

210. Попрактийте в парах. До поданих прислівників доберіть із довідки синоніми і запишіть, вставляючи, де треба, пропущені букви.

Незчислён..о, невблаган..о, удаван..о, збурен..о, незрівнан..о, безперестан..о, піднесен..о, старан..о, щоден..о, спантелічен..о, навман..я.

Довідка: невмолимо, прекрасно, багато, постійно, ненасправжки, роздратовано, ретельно, урочисто, надсліп, розгублено, повсякденъ.

 211. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Чтобы уверенно чувствовать себя, выступая перед аудиторией, нужно усердно готовиться. Запомнить текст, несколько раз его повторить. Необходимо также старательно поупражняться в чтении текста перед зеркалом, чтобы проследить за своей жестикуляцией. При этом голову нужно держать прямо и сосредоточенно смотреть на воображаемых слушателей. Когда необходимо посмотреть в рукопись, опускают только глаза, а голову не наклоняют.

Чтобы не чувствовать себя взволнованно, думайте, что слушатели встретят вас дружественно. А ещё вы старательно готовились и теперь сообщите информацию, которая обогатит слушателей. Вера в собственные силы, безусловно, поможет удачно выступить (З календаря).

усердно — ретельно
поупражняться — повправлятися наклонять — тут: склоняти
проследить — тут: простежити сообщати — повідбомити
сосредоточенно — зосереджено обогащать — збагачати

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

ВІДПОВІДЬ НА УРОЦІ

212. І. Прочитайте виразно текст у голос.

ЯК НАВЧИТИСЯ ВИРАЗНО І ЧІТКО ВІДПОВІДАТИ НА УРОЦІ

Відомо, що звуки людського голосу мають силу, висоту і забарвлення. Сила голосу залежить від того, як людина видихає повітря, від розвитку голосових зв'язок. Відповідаючи, пам'ятайте, що ви повинні мати таку силу голосу, щоб усім добре було вас чути. Врахуйте розмір приміщення, щоб не говорити надто голосно в невеликій кімнаті.

З того, як говорити людина, можна зробити висновок про її характер. Звичайно, необхідно умовою вашої успішної відповіді є готовність до уроку. Щоб не здаватися боязливим, невпевненим у собі, не говоріть занадто тихо, невиразно. Але й надмірна гучність голосу — така сама вада мовця, адже крикливи інтонації, зайвий шум дратують слухачів, перешкоджають сприйняттю змісту сказаного.

Кожен має власне забарвлення голосу. Завдяки цьому нас упізнають, навіть не бачачи. Немає двох людей з однаковим голосом. Добре, коли людина має приемне забарвлення голосу від природи. У веселої людини він, як правило, бадьорий і радісний, а в байдужої — монотонний, холодний. Тож голос може викликати симпатію або антипатію.

Голос можна тренувати й удосконалювати. Щоб люди слухали того, хто говорить, треба змінювати темп мовлення, інтонацію, робити паузи. Змінюючи висоту і силу голосу, ви зможете утримувати увагу слухачів. Голос підвищують тоді, коли ставлять запитання, висловлюють сумнів, сильні емоції. Якщо ж треба переконати чи відповісти, висоту голосу знижують. Говоріть не поспішаючи, чітко вимовляйте кожне слово. Пам'ятайте, що найефективніший спосіб тренування голосу — це читання вголос, під час якого постійно контролюється правильність вимови (З календаря).

II. Дайте відповіді на запитання.

- ?
1. Яке значення має слово *антиспатія*?
  2. Чому треба контролювати силу голосу?
  3. Яким чином пов'язані сила голосу і характер людини?
  4. Що є необхідною умовою успішної відповіді на уроці?
  5. Завдяки яким прийомам можна утримувати увагу слухачів?
  6. У який спосіб найкраще тренувати голос?

III. Сформулюйте і запишіть у вигляді пам'ятки правила успішної відповіді на уроці.

ДУХОВНІ СКАРБИ УКРАЇНИ

КІЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА

213. I. Прочитайте текст мовччи, зазначивши витрачений на це час. Якщо текст прочитано більш ніж за півтори хвилини, вам треба удосконалювати техніку читання.

ВИЗНАЧНА ПАМ'ЯТКА ІСТОРІЇ І КУЛЬТУРИ

Київ — один із найбільших православних центрів Східної Європи. Тут багато прекрасних древніх храмів, але головним місцем паломництва є Києво-Печерська лавра — найбільший монастир, що існує з початку XI століття. Назва Печерська лавра утворилася від слова печери. Печери були виріті в ґрунті, який називався піщаником. Вони сухі й порівняно теплі, температура тут завжди близько 12 градусів тепла.

1051 року в печерах оселилися монахи Антоній і Феодосій, потім до них приєдналося ще 12 ченців. Вони побудували келію, трапезну, церкву. Тут же померлих монахів і ховали. У Києво-Печерській лаврі зберігаються мощі легендарних людей руської історії, зокрема богатиря Іллі Муромця, героя численних билин і казок. Він жив у XII столітті, здійснив багато подвигів, а наприкінці життя постригся в ченці й закінчив свої дні у лаврі. У печерах поховані монахи-літописці Нестор, Никон, Феодосій Печерський.

Дзвіниця
Києво-Печерської лаври

Знаменитим лікарем Агапітом на початку XII століття в лаврі було відкрито перший шпиталь Київської Русі. Платні з людей лікар не брав, зацілював переважно травами.

Біля мощей Іллі Муромця люди просить сили богатирської, біля мощей святого Алімпія, живописця й цілителя, який в XI столітті створив першу іконописну школу, — майстерності та здоров'я. Відвідувачі Третяковської галереї в Москві довго затримуються біля ікон, що називається «Оранта». Алімпій написав її на замовлення Володимира Мономаха. Авторитетні мистецтвознавці стверджують: у світовому мистецтві є тільки одне полотно, яке за художньою силою можна порівняти з Алімпієвою «Орантою». Це — знаменита «Сикстинська мадонна» Рафаеля... Усього в печерах 118 гробниць.

Києво-Печерська лавра — не тільки печери. Це величезний храмовий архітектурний комплекс. Половину його території повернуто державою монастирю, а половину віддано музеям. Багато будівель лаври нині реставруються, zdobuvajut нове життя. Наново споруджений Успенський собор — головний храм монастиря, заснований ще в XI столітті. Історія його трагічна: простоявши майже дев'ять століть, він був знищений під час Великої Вітчизняної війни (Н. Перська).

ІІ. За самостійно складеним планом підготуйте докладний усний переказ тексту. Скористайтеся текстом та фотоілюстрацією.

§ 19. *Не, ні* з прислівниками

214. Пригадайте правила правопису *не* з іменниками та прикметниками. Спишіть прислів'я, розкриваючи дужки.

- Із (не)водом у ліс не ходять.
- Тобі забава, а мені (не)слава.
- Вовк козі (не)товариш.
- Дорогий (не)подарунок, а увага.
- Завжди винуватий (не)багатий, а бідний.
- Дружній череді і вовк (не)страшний.
- За (не)розумною головою і ногам горе.
- У (не)дбалого господаря руки не болять (*Нар. творчість*).

Не з прислівниками пишеться разом:

1) коли прислівник не вживається без *не*: *невдовзі*, *нешадно*, *ненароком*;

2) коли прислівник з *не-* можна замінити синонімом: *недалеко* (*ближко*), *неголосно* (*тихо*).

Не з прислівниками пишеться окремо:

1) якщо є протиставлення: *Останнім часом* ми бачилися *не часто*, а тільки *вряд*—*годи* (*М. Стельмах*);

2) якщо прислівник виступає присудком: *А воно їй ніяк не смішило* (*П. Тичина*).

Орфограма *Не* з прислівниками

215. Прочитайте речення. Поясніть особливості написання *не* з прислівниками.

1. Стоять київські гори непорушно, заглядають у синій Дніпро.
2. Дніпро синів недалеко за низиною, вкритою то сірим піском, то молодими густими кущами осокора.
3. У вузькій глибокій долині незабаром зазеленів перед нами Холодний яр.
4. Коли заходить сонце, тут зовсім не затишно.
5. Не голосно, а зовсім тихо подала голос якась ненароком розбуджена пташка.
6. Дзвін неспокійно дрижав над шпиллями (З тв. І. Нечуя-Левицького).

216. Попрацуйте в парах. I. Спишіть словосполучення, замінюючи подані прислівники синонімічними з префіксом *не-*.

Раптом припинився, вільно почуватися, купити дешево, повільно йти, вчинити необачно, знаходитися поблизу, тихо співають, легко згадатися, безутавно цвірінськата, випадково штовхнув, обов'язково виконаю, зрідка перемовлялися.

Д о в і д к а: невимушено, несподівано, недорого, неподалік, необдумано, неквапливо, ненароком, неважко, неголосно, нечасто, неодмінно, невпинно.

II. Із трьома словосполученнями складіть речення.

217. Попрацуйте самостійно. Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Але найбільше диво — це людина, що творить тут, шукає (*не*)настінно (М. Рильський).
2. (*Не*)мало ж, видно, здивувався і козак, зупинився над кручею (П. Куліш).
3. Хоч надворі морозно, вітер злієно жбурляє снігом у шибки, у кімнаті (*не*)холодно (В. Підмогильний).
4. Івась не помітив навіть, як (*не*)милосердно сонце пекло-палило (Панас Мирний).
5. (*Не*)голосно, а зовсім-зовсім тихо жебонить струмок за кущами (О. Гончар).
6. У льотчика серце несхитне й тверде, рука (*не*)ухильно машину веде (М. Бажан).
7. Від хвилювання думки плуталися, хлопець розповідав (*не*)чітко, а якось плутано (О. Донченко).

218. Хто швидше? Запишіть подані словосполучення з прислівниками у два стовпчики: а) ті, що пишуться із *не* разом; б) ті, що пишуться із *не* окремо.

Повернувшись (*не*)вдовзі, піде (*не*)видно, сказав (*не*)голосено; усміхався (*не*)щиро, а улесливо; просився (*не*)терпляче, запізнився (*не*)нароком; плив (*не*)повільно, а швидко; усміхнувся (*не*)щиро, надворі (*не*)холодно; запам'ятав (*не*)багато, світилося (*не*)тьмяно, а яскраво; надвечір (*не*)хмарно.

 Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв перших записаних слів прочитаєте продовження вислову В. Симоненка: «Праця людини — ...».

 Частка *ні*- з прислівниками завжди пишеться разом. Наприклад: *ніде*, *ніколи*, *ніяк*.

 Не треба плутати частку *ні* з повторюваним сполучником *ні...ні*, який пишеться окремо. Наприклад: *ні так, ні сяк*; *ні туди, ні сюди*.

Орфограма *Ні* з прислівниками

- 219. Попрацюйте самостійно.** Спишіть речення, розкриваючи дужки. Поставте у прислівниках наголос.

1. У мрії (не)має (ні)коли й (ні)де берегів (*М. Братунь*). 2. (Ні)де правди діти: того вечора мені (не)хотілося повернутися додому (*В. Нестайко*). 3. Такі часи настали, що (ні)коли й угору глянути (*Марко Вовчок*). 4. Вередливому (ні)сяк, (ні)так не догодиш (*Нар. творчість*). 5. Здається, (ні)хто в класі (ні)екілька (не)задивувався, що я добре відповідав урок (*Д. Ткач*). 6. Дорога й праця — сестри рідні і благовісниці живі. Кажу я речі очевидні і аж (ні)трохи (не) нові (*М. Рильський*). 7. Удень було (ні)холодно, (ні)жарко, тож у полі працювати було (не)важко (*Ю. Мушкетик*).

- **220. Розв'яжіть мовну задачу.**

Семикласники складали речення з прислівниками. Ярослав записав у зошиті: «Дівчина нізащо не хотіла розкривати своєї таємниці». Ірина склала таке речення: «Парубок цілий день вештався без діла, ні за що й не думав братися». Хто правильно виконав завдання? Свою думку обґрунтуйте.

- 221. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.**

Мама, мама!.. Я помню руки твої. Я вспоминаю, как ты неторопливо шла за водой, положив спереди на коромысле маленькую руку...

Помню, как незаметно могли твои руки вытянуть колечку из пальца сына, как они вмиг затягивали нитку в иголку, когда ты шила и негромко пела. Нет ничего в мире, чего бы не смогли руки твои, что было бы им не под силу.

Но никогда не забуду я то, как нежно гладили они, твои руки, мои волосы.

Я целую чистые, святые руки твои! (За О. Фадеевим).

вспоминать — згадувати
неторопливо — некваліво
вмиг — ужий

за водой — по вбду
незаметно — непомітно
волосы — волосся

222. I. Спишіть текст, розкриваючи дужки.

РУШНИК НА КІЛОЧКУ — ХАТА У ВІНОЧКУ

Я (не)рідко буваю в оселі нашої сусідки Ганни Петрівни. Одного разу мою уяву (не)сподівало пр..вернув рушник, що в..сить над вікном. На (не)потемнілій від часу тканині — (не)зрівнян..о гарний малионок. Барвисто палахкотять квіти півонії, ро..ташовані (не)далеко одна від одної. (Не)можливо відвести очей від них. Я прошу бабусю показати ще кілька рушників, ро..казати про них. Ганна Петрівна (не)поспіхом дістасе зі скрині рушники і (не)голосно, а майже пошепки поч..нає ро..повідати.

Із (не)запам'ятних часів у радості й (не)щасті рушник і пісня супроводжували людину все життя. (Не)було в Україні оселі, де б не полум'яніло різанобарв'я рушників. Ними вишановували появу (не)мовляти в родині, виряджали в дорогу батька й сина, чоловіка й коханого, зустрічали рідних і гостей. Ці традиції (не)zmін..о передавалися з покоління в покоління.

Рушник міг (не)мало ро..повісти про смаки, вправність, працьовитість дівчини чи жінки. Якщо в дівчини (не)було рушників, то вона й (не)з..ралася заміж. А мати (не)втомно повчала свою доночку: «Тр..май хату, як у віночку. І рушничок на кілочку».

II. Визначте тип мовлення тексту.

ДУХОВНІ СКАРБИ УКРАЇНИ

ВИШИВКА

223. I. Прочитайте текст.

«І на тім рушничкові оживе все знайоме до болю...»

Вишивка здавна виконувала роль своєрідного оберега. Це давня традиція протистояти злу красою. Саме це спонукало жінок довгими зимовими вечорами вишивати, гантувати одяг собі і дорогим своїм рідним, коханим, вкладаючи у вишиті узори найціріші, найпотаємніші мрії і почуття.

На превеликий жаль, утрачено багато старовинних орнаментів, які з роду в рід передавалися як магічні захисні обереги. Кружки, зубці, ромби, зиг'заги давніх орнаментів сприймаються нами як абстрактні лінії. Проте наші пращури не тільки зображали їх, але й уміли пояснити. Це була складна знакова система, яка давала змогу пізнавати навколошню дійсність. Ці знаки символізували зображення землі, води, людей і тварин, птахів і рослин. Наприклад, ромбічні узори були символом родючості. Ромб із крапкою посеред-

нні позначав засіяне поле. Круг — зображення сонця. Дерево з численними гілками — життя, продовження роду. Рушники вважалися святими, ніхто не міг їх зневажати.

Ідея родючості полів, плодючості тварин, продовження людського роду народи закарбувалася в орнаментах і передавалася від покоління до покоління. Тож чи маємо ми право забути заповіт наших далеких і близьких предків, переданий нам у такій своєрідній мистецькій формі?

Дуже тісно пов'язані поетичні образи народної пісні та вишивки, бо все, міле й любе народові, завжди знайде своє втілення в мистецтві. Дуже часто на рушниках розцітають квіти й виспівують птахи. Соловей і зозуля полюбляють дівочі рушники. Вони сумують, якщо їх вишили непарно, але все ще попереду, бо, як співають у пісні, «соловей щебече, собі пару кличе».

То хай ніколи не перерветься та золота нитка життя, якою вишивали наші бабусі свою і нашу долю на рушниках! (За Г. Лозко).

ІІ. Уважно розгляньте фотолюстрацію. Скажіть, що, на вашу думку, символізує вишивка на рушниках.

Вишиті рушники

III. Дайте відповіді на запитання.

- 1. До якого стилю мовлення належить текст?
- 2. Поміркуйте, що відображає заголовок — тему чи головну думку.
- 3. Чому рушники виконували роль своєрідних оберегів?
- 4. Про які символічні образи візерунків ви дізналися?
- 5. Випишіть виділені прислівники, поясніть їх правопис.

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ОСОБЛИВОСТІ ОПИСУ ПРОЦЕСУ ПРАЦІ. ДОКЛАДНИЙ УСНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ, ЩО МІСТИТЬ ОПИС ПРОЦЕСУ ПРАЦІ

224. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Вкус труда... Как это понимать? Хлеб, молоко, яблоко — это, понятно, имеет вкус. А чтобы работать...

Мне бы хотелось думать, что каждому из вас знакомо это чувство, каждый из вас радовался результату своего труда.

Труд... Будем помнить, что самого человека сделал человеком труд. И всё, что нас окружает в повседневной жизни, — вещи, дома, машины, — буквально всё создано человеческим трудом, трудом крестьян, рабочих, учёных, художников (За Д. Лихачовым).

окружать — отбачувати

повседні́вний — повсаждённий

Опис трудового процесу потребує особливої уваги і спостережливості, уваги до праці людини, послідовності дій.

Опис процесу праці буває науковий і художній.

Мета наукового опису — точно повідомити про характер і послідовність виконання певної роботи.

Основне завдання художнього опису трудового процесу — схаректазувати людину, що працює, показати її ставлення до роботи. У художньому описі процесу праці часто використовують інші описи — описи предмета, людини, природи, приміщення.

225. I. Прочитайте тексти. Визначте, до яких стилів мовлення вони належать. Свою думку аргументуйте.

1. Овочівникам необхідно знати механічний склад ґрунту. Як його визначити, не звертаючись до лабораторії? Візьміть пригорщу ґрунту і спробуйте скатати кульку. Якщо вона розсипається, ґрунт піщаний; якщо ґрунт супішаний, кулька скатується, але з неї не можна зробити будь-яку іншу фігурку. Якщо ж із кульки землі

вийде циліндр, значить, ґрунт глинистий. Спробуйте зігнути циліндр. Якщо він потріскається, перед вами суглинок. Візьміть землі більше, змочіть її і спробуйте виліпіти з неї кільце, джгут. Якщо вони легко зберігають форму і не тріскаються, ґрунт на вашій ділянці важкий, багатий на глину. Тому він потребує особливої уваги для покращення, застосування спеціальних добрив (З довідника).

2. Учора вранці Лукаш майстрував собі скрипичку. З якою любов'ю він вистругував дощечки, склеював їх, натягував струни! Яка чудова скрипичка вийшла! Лукаш пофарбував її, і вона вся була зелена, як коник-стрибунець, помережена по краях червоними півниками, вся — як малионок. Ще тільки треба зробити маленький смичок (*О. Донченко*).

II. Визначте тему й основну думку висловлювань.

226. I. Виразно прочитайте текст.

ЯК ОЖИЛО ДЖЕРЕЛЬЦЕ

Сьогодні Ігор устав раненько, зирк у вікно — дідусь під повіткою нарубані дрова на зиму складає.

— Дідуся! — відчинив Ігор вікно. — Ходімо до кринички, пора джерельце розчищати.

— Давно б требал — погодився дідусь, уявив лопату, посміхнувшись й мовив: — Ходімо на леваду!

Непширокою стежкою, обсадженою смородиною і квасолею, ішли вони вниз. Ось і береги. Город від лук відділений вербами. Уже на Ігоревій пам'яті, як дідусь настромляв кілків, а вони пустили коріння й вруніяться зараз кучерявими кронами. За вербами кущі: калина, бузина, порічки, верболіз. По ньому в'ється ожина. Цвітуть і трави на леваді.

Дідусь присів над заглибинкою, де колись була криниця. Біля неї молода вербиченька віти розпустила.

— Гарна була криниченька, — мовив старий. — З діда-прадіда з неї брали воду. Така щедра була: скільки не бери — повна! Ну, онуку, спрбуймо порятувати її!

Потер долоні, зняв лопатою шматок дерну, обережно поклав землею дотори. Копав далі. Як заглибився на штик лопати, щось стукнуло. Дідусь обережно вийняв західку.

— Кухлик! Та це ж той кухлик, що бабуся для людей ставила воду пити! — зрадів Ігор. Дідусь почав копати далі, обличчя в нього пашіло, очі блицали молодо і завято.

— Дідуся, давайте я попрацюю! — попросив хлопець.

— Копай! — дав йому лопату старий. Через кілька хвилин лопата знову об щось ударила, але вже глухо, мов об дерево.

— Дитинець! — сказав дідусь. — Так називають зруб у криниці. Він забрав у Ігоря лопату й почав вибирати трухляві цамрини, аж сорочка на спині потемніла від поту.

Старий зробив канавку, якою вода стікатиме до річки. Земля в нього під ногами стала вологою, з'вилися сирі цамрини. Дідусь виліз із ями.

— Житиме, онучку, джерельце!

Старий згори підрівновав лопатою стінки кринички, а тоді викидав опаду землю, розчищаючи дно.

— Тепер нам треба новий дитинець зробити, щоб джерельце не засипало землею. Сплетемо лісу.

Наламали з густих верб довгих лозин. Дідусь складаним ножем загострив кілки, забив їх у землю і почав плести напівкруглу лісу. Ігор дивився, як дідові міцні, жилаві пальці гнути лозу, як старанно приспособують її одна до одної, так що й сліду не лишається.

Дідусь нарешті закінчив роботу, обережно витяг із землі кілочки, уставив лісу в криничку. Минуло кілька хвилин, вода знову зробилася чистою-пречистою. Дно просвічувалось, як крізь скло. Вода весело струмочком бігла у луки...

Дідусь уявив кухлик, вимив його у струмку, а потім наповнив ущерть криничною водою, подав Ігорю: «Пробуй!». Хлопчина пив смачну воду й радів, що криничка знову ожила. Дідусь і собі набрав води, випив і усміхнувся: «А тепер — снідати. Мабуть, бабуся зачекалася» (За А. Давидовим).

ІІ. Уважно розгляніть малюнок на с. 113. Скажіть, якому епізоду з оповідання він відповідає.

ІІІ. Підготуйте докладний усний переказ за самостійно складеним планом.

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

МОЄ УЛЮБЛЕНЕ ЗАНЯТТЯ

227. І. Прочитайте діалог за особами.

— Оксано! Які гарні квіти у вазі! Ніяк не доберу — вони живі чи штучні?

— Це штучні квіти. Їх виготовляють учні під керівництвом Наталії Іванівни на заняттях гуртка «Соняшник».

— Невже це ви самі зробили? Як цікаво! Це, напевно, дуже складна робота.

— Я теж спочатку думала, що ніколи не впораюсь із такою справою, але насправді нічого надто складного тут немає. Спочатку загостреним олівцем наносимо на добре накрохмалену тканину контури квітки, а вже потім обережно вирізаємо, щоб не було видно позначки олівцем.

— А як же зробити так, щоб пелюстки стали схожі на справжні?

— Щоб вдало вигнути пелюстки, потрібен спеціальний інструмент.

— А з чого виготовляють стебельце?

— Придивись уважно: це дріт, охайно обмотаний зеленим папером.

— Надзвичайно цікава справа. А чи багато часу потрібно, щоб виготовити таку квітку?

— За роботою й не помітиш, як спливає час.

ІІ. Складіть і запишіть діалог про ваше улюблене заняття.

20. Букви *и*, *і* в кінці прислівників

228. Пригадайте орфограму «Букви *и*, *і* після *ж*, *ч*, *ш*, *щ* та *г*, *к*, *х* в абсолютному кінці слова». Спишіть речення, вставляючи пропущені букви.

1. Дивуються парубк..., запорізьк... козак... . 2. По діброзві вітер віє, гуляє по полю, край дорог.. гне тополю до самого долу. 3. Садок вишневий коло хати, хруш.. над вишнями гудуть. 4. Ой три шлях.. широкій докупи зійшлися. 5. Розкаж.., як за горою сонечко сідає. 6. Сич.. в гаю перекликались та ясен раз у раз скрипів (З тв. Т. Шевченка).

Буква *и* в кінці прислівників пишеться:

- 1) після букв *г*, *к*, *х*, наприклад: *навкруги*, *самотужки*, *трохи*;
- 2) у прислівниках із префіксом *по-*, що пишеться через дефіс, наприклад: *по-українськи*, *по-заячи*, *по-ведмежи*. Виняток: *по-латині*. У решті прислівників після *ж* і *ч* пишеться буква *і*, наприклад: *вночі*, *дівчі*.

У кінці інших прислівників букви *и* та *і* пишуться так само, як у подібних відмінкових формах іменників, наприклад: *вгорі*, *згори*. **Винятки:** *почасти*, *безвісти*, *весени*.

Орфограма Букви *и*, *і* в кінці прислівників

229. Прочитайте речення. Обґрунтуйте написання букв *и*, *і* в кінці прислівників.

1. Уже сонце зайшло, уже дрімота розлилася навкруги.
2. Джеря мовчки вийшов із хати, пройшов двір, опинився в садку.
3. Увечері подорожні прийшли до містечка з двома муріваними церквами.
4. Жінка не взяла свічку, ішла навпомаць до дверей.
5. Надворі поночі, як у погребі.
6. Про Миколу ніяких чуток не доходило, наче пропав безвісти.
7. Без щастя-долі й по-вовчи завиєш (З тв. I. Нечуя-Левицького).

230. Попрацюйте в парах. Спишіть прислів'я, вставляючи пропущені букви.

1. Між воронами й сорока по-вороняч.. кряче.
2. Поноч.. всі коти чорні.
3. Восен.. й горобець багатий.
4. З однієї липки двіч.. лико не деруть.
5. Брехня верх.. Іде, а правда пішк.. шкандинбає.
6. Хвали день увечер..
7. Ходить мовчк.., а кусає по-вовч..
8. Не лінуйся заран.. ветати — буде достаток у хаті (Нар. творчість).

231. Спишіть байку, вставляючи пропущені букви. Скажіть, який її повчальний зміст.

МУДРА СОВА

Стара Сова, знай, все своє веде:

— Й-богу, світ навиворіт іде:

Вноч.. всі сплять, а вдень спішать робити...

І не набридне їм навпомац.. ходити!

B. Симоненко

232. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Весной по мокрым улицам городка между льдинками журчали торопливые ручьи. Цвета одежд и звуки говора людей стали ярки. В садиках за заборами набухали почки деревьев, ветви их чуть слышно покачивались от свежего ветра. Везде лились и капали свежие капли... Воробы не складно чирикали и порхали на своих

маленьких крильях. На сонечній стороні, на заборах, домах і дерев'яних всіх двигалось і блестело. Радостно, молодо було і на небі, і на землі, і в сердці человека (За Л. Толстим).

льдінка — крижінка

нескладно — незадобжено

журчать — дзюркотати

чирикати — цвірінчачти

торопливий — квалівий

забор — паркан

пічка (на дереві) — брунька

двигатися — рухатися

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних дієслів складеться продовження прислів'я: «Не брудни криниці, бо ...».

233. **Хто швидше?** Подані словосполучення з прислівниками запишіть у два стовпчики: а) з буквою и наприкінці; б) з буквою і наприкінці.

Усміхнувся мовчк.., цвіте вноч.., сховав навпомацк.., поставили на сторож.., пострібав по-заяч.., вчить по-батьківськ.., іду наїзирц.., переконав почаст.., вирушили опівноч.., оцінив нарешт.., ошукав по-зрадницьк.., відповідав трич.. .

234. I. Прочитайте і відгадайте загадки. Спишіть, вставляючи пропущені букви.

1. Хоч я без ніг, а біжу прудко, не сплю ні вдень, ні вноч.., хоч ніколи з ліжка не встаю. 2. Навесн.. веселить, влітку холодить, восен.. годує, взимку гріє. 3. Уноч.. не куняє, мишей здоганяє; удень дрімає, згорнувшись клубком, спочиває. 4. Які ноги заввишки.., такий ніс завдовжк.., хату на хаті має, жабам рахунок знає. 5. Виріє ліс, білій увесь: пішк.. в нього не вийдеш, на коні не в'їдеш.

В і д г а д к и.

II. Зробіть морфологічний розбір виділених слів.

ДУХОВНІ СКАРБИ УКРАЇНИ

КНИГОДРУКУВАННЯ

235. I. Прочитайте текст.

Історичний злам у розвитку літератури, науки, всієї культури спричинило виникнення книгодрукування. Перша друкарня в Україні була заснована у Львові в 1640 році. Тут видавалися богослужебні книги латинським шрифтом. Із часом львівська друкарня занепала. Занедбане друкування книг відновив Іван Федоров, який прибув до Львова з Москви.

Іван Федоров був одним із найосвіченіших людей свого часу. Він багато зізнав і вмів, володів кількома іноземними мовами, розумівся на військовій техніці — створив дослідний зразок розбірної багатствольної гармати, винайшов новий тип мушкета.

Друкар прибув до Львова у зрілому віці. Тут 15 лютого 1574 року Іван Федоров видав «Апостол». Цього ж року вийшов і його «Буквар» — перший вітчизняний підручник.

Зі Львова друкар переїхав на Волинь, до Острога, де видав «Новий Завіт» і повторно «Буквар». Тут вийшла «Біблія» — найбільша за обсягом і найдосконаліша за поліграфічним рівнем його робота.

В Україні Іван Федоров уперше застосував невідомий ще в Європі спосіб друкування двома фарбами.

Іван Федоров обезсмертив своє ім'я не тільки тим, що розвинув справу книгодрукування. Своєю діяльністю він підбив підсумок тогочасному розвитку інших ремесел: монетної справи, ливарництва, різьби по дереву, друкування на тканинах (За О. Розумом).

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Поміркуйте, чому виникнення книгодрукування спричинило розвиток усієї культури загалом.

2. Як Іван Федоров впливнув на розвиток книгодрукування на українських землях?

3. Який внесок зробив друкар у розвиток тогочасних ремесел?

Сторінка з «Апостола»

§ 21. Дефіс у прислівниках

Через дефіс пишуться прислівники:

1) утворені від прикметників та займенників за допомогою префікса *по-* та суфіксів *-ому*, *-emu*, *-и*: *по-українськи*, *по-нашому*, *по-моєму*;

2) утворені від порядкових числівників за допомогою префікса *по-* та суфіксів *-е*, *-є*: *по-перше*, *по-третє*;

3) із префіксами *казна-*, *бозна-*, *хтозна-*, *будь-* та суфіксом *-небудь*: *казна-як*, *хтозна-куди*, *будь-коли*, *як-небудь*;

4) утворені повторенням тих самих, синонімічних або антонімічних сполучок: *тихо-тихо*, *часто-густо*, *туди-сюди*.

236. Прочитайте речення. Поясніть правопис прислівників через дефіс.

- Люди, як і квіти, розкриваються не одразу і кожен по-своєму.
- Віля нас спросоння коли-не-коли схлипувала річечка, а над усім світом протікала зоряна імла.
- Роса і колос пощипують мої ноги, а тато ледь-ледь курликає пісню.
- По-старосвітськи навхрест зав'язана молодиця зараз трохи схожа на лицаря в шоломі.
- Ось і доведеться зараз ховатися казна-де, щоб не потрапити татові на очі.
- «Зайдеш на вітряк, привітайся по-людськи», — повчає мене мама.
- Зроду-віку передавалося це ремесло (З тв. М. Стельмаха).

237. Попрацуйте самостійно. Від поданих прикметників і займенників утворіть і запишіть прислівники.

Зразок. *Дружній* → *по-дружньому*.

Братерський, змовницький, літній, новий, щирий, твій, мій.

У прислівниках із префіксом *по-* зберігається прикметниковий наголос: *по новому шляху, працюють по-новому*; займенниковий наголос переходить на корінь: *по моєму зошиту, по-жбему вийшло*.

238. Попрацуйте в парах. Спишіть текст. Вставте, де треба, пропущені букви й доберіть із довідки потрібні за змістом прислівники. Усно поясніть правопис прислівників.

У бору мало снігу. ... проглядає трава з пр..мералими до землі зеленими чубчи..ками. ... навкруги. Тільки ... шелес..не по гіллі вальок снігу, струш..ний вітром з верховіття. А ось ... здаля чути: цюк-циук-циук. То дятел ... пораєт..ся.

Зачувши людину, птах пер..став цюкати, повів гартованим дзьобом ... і націлив його на хлюща. «Чого тобі тутечки?» — наче запи..тував ... дятел. Здригнувся, хльоснув кр..лом по корі та й полетів ..., залишивши у вузькому дуплі шишку (За Г. Тютюнником).

Д о в і д к а: там-сям, тихо-тихо, коли-не-коли, хтозна-звідки, по-своєму, туди-сюди, бозна-куди, по-пташиному.

239. Спишіть прислів'я, розкриваючи дужки.

- (Так)сяк, навкосяк, аби не (по)людськи.
- Як(небудь) зробили й самі себе похвалили.
- Кожен вітер (по)своєму дме.
- Добрий баранчик, та (по)вовчи вис.
- Скільки сніг не лежатиме, та все ж коли(небудь) розтане.
- До Ікі (по)ведмежи, а до роботи (по)залячи.
- Ворона (туди)сюди весь вік літала, а розуму так і не набрала.
- У ледачого завжди так: (косо)криво, аби живо.
- Хто рано(вранці) встає, тому Бог дає (Нар. творчість).

! Не слід спутувати прислівники й однозвучні прикметники, числівники і займенники, вжиті з прийменником *по*.

Прислівники вказують на ознаку дії, відповідають на питання як? і залежать від дієслова. Прикметники, числівники, займенники, вжиті з прийменником *по*, вказують на різні ознаки предметів, віповідають на питання по якому? по чи йому? по котре? і залежать від іменників:

працюємо (як?) *по-старому* — прислівник;

розуміє (як?) *по-нашому* — прислівник;

(як?) *по-перше*, прочитай, (як?) *по-друге*, перекажи — прислівники.

(по якому?) *по старому шляху* — прикметник;

(по чи йому?) *по нашому городу* — займенник;

конкурс триватиме (по котре?) *по друге березня* — числівник.

- 240. Попрацюйте в парах.** Спишіть, розкриваючи дужки. Із двома парами словосполучень складіть речення.

(По)осінньому прохолодно, (по)осінньому лісу; (по)казахському степу, (по)казахському говорити; зробити (по)своєму, (по)своєму двору; пройти (по)батьківському подвір'ю, ставитися (по)батьківському; (по)святковому одяглась, (по)святковому одягу; розповів, (по)перше, про результати конкурсу, (по)друге, про цікаві призи; (по)трете листопада.

- 241.** Складіть речення з поданими словами так, щоб в одному випадку вони були прислівниками, а в другому — іншими частинами мови.

(По)хіньому, (по)справжньому, (по)перше.

Прислівники, утворені від іменників, прикметників, числівників, займенників у різних відмінках, пишуться окремо. Наприклад: час від часу, сам на сам, одним одна.

Прислівники, утворені повторенням різних незмінних слів, здебільшого пишуться через дефіс. Наприклад: зранку-раненько, давнім-давно.

- 242.** До поданих слів доберіть із довідки синоніми і запишіть. Запам'ятайте правопис прислівників.

Назавжди, спрадавна, наодинці, врешті-решт, день у день, тишком-нишком, плечем до плеча.

Довідка: навіки-віків, тет-а-тет, з давніх-давен, на віki вічні, повік-віків, віч-на-віч, один на один, сам на сам, на самоті, кінець кінцем, пліч-о-пліч, стиха-помаленьку, повсякчасно, повсякдень, день при дні, з діда-прадіда.

243. Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Чому, сказати, й сам не знаю, живе у серці стільки літ ота степжина в ріднім краї (одним)одна біля воріт (А. Малишко). 2. (Довго) довго, не один десяток років буде проводжати мене мати, дивлячись крізь слези на дорогу (О. Довженко). 3. Обабіч шляху де(не)де мріють у степу хутори, як зелені острови (по)синьому морю (Григорій Тютюнник). 4. Я на голос батьків з (діда)прадіда йду, розділяючи з ними і славу, й біду (М. Сингайський). 5. Отак мені привиділось, немов ви (сам)один з романівського поля... до мене в гості вийшли (А. Малишко). 6. (Давним)давно одкорчилась війна, лишивши обелісків цілі роти (В. Юхимович). 7. Щоб шуміло врожаями поле, стали ми пліч(о)пліч назавжди (В. Симоненко).

Через два дефіси пишуться прислівники *пліч-о-пліч, віч-на-віч, всього-на-всього, будь-що-будь, хоч-не-хоч, як-не-як, коли-не-коли, де-не-де*.

244. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

ГОЛОДНАЯ ЛИСА

Лиса вылезла из норы, мечтая где-нибудь найти добычу. В непогоду все куда-то спрятались. Лиса направилась к болоту. Тут был родник, который замерзал только изредка. Давным-давно поселились на этой проруби дикие утки.

Вот лисица подполола близко-близко, настороженно подняла голову и глянула на воду. Там плавали туда-сюда семь уток.

Нежданно-негаданно пролетала сорока. Увидев лису, длиннохвостая сплетница крутилась в воздухе и упала чуть ли не на голову охотнице.

— Спасайтесь, глупые! Сейчас вам конец!

Утки мигом упали в воду, а оттуда поднялись в воздух. Лиса прыгнула в уже пустой след. Сорока ещё немного посмеялась над лисой и полетела дальше в поисках приключений (За В. Бланкі).

родник — джерело
пробурб — ополіника
сплетница — пліткарка
чуть ли не — ледве не
мігом — миттю
пойс — пішук

- 245.** Запишіть подані словосполучення у два стовпчики: а) ті, що пишуться через дефіс; б) ті, що пишуться окремо.

(По)дідівськи мудрував, (по)геройському шляху, (трохи)трохи засмутився, (по)молодечому змагалися, звезли з(усіх)усюд, (із) роду(в)рід передавали, (ароду)віку росте, стояли плечем(до)плеча, (легко)легко згадатися, (стиха)помаленьку почали, поїде (одним) одна, (більш)менш старанно, повертається час(від)часу.

- Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв записаних словосполучень складеться початок вислову М. Рильського: «... повік-віків нє зарос-те тропа».

22. Написання прислівників разом і окремо

Разом пишуть прислівники:

- 1) утворені за допомогою префіксів прийменникового походження без суфіксів, наприклад: *вниз, услід, віддалік;*
- 2) утворені за допомогою префіксів прийменникового походження та суфіксів *-и, -и, -а, -я, -у, -ю, -ки*, наприклад: *потроху, спересердя, нагорі, попідгиню, вперше, засвітла;*
- 3) утворені способом складання основ, наприклад: *обіруч ← обома руками, босоніж ← босими ногами;*
- 4) із префіксами *де-, аби-*, що- та суфіксом *-сь*, наприклад: *деколи, аби як, щодня, колись.*

Окремо пишуть прислівники:

- 1) утворені з прийменника та іменника, який зберігає своє конкретне значення (особливо коли між прийменником та іменником можна вставити означення), наприклад: *з розгону, на щастя, в обмін;*
- 2) утворені сполученням прийменника з прикметником, наприклад: *в основному, в цілому, в середньому;*
- 3) утворені поєднанням збірного числівника та прийменника *по:* *по двое, по п'ятеро;*
- 4) утворені поєднанням іменників, прикметників, числівників та займенників у різних відмінках, наприклад: *з ранку доночі, одним одна, сама самою.*

Орфограма Написання прислівників разом і окремо

- 246.** Прочитайте речення. Поясніть правопис прислівників.

1. Цілу ніч надворі вис хуга, плаче, деренчить віконнім склі (І. Драч).
2. Удень сніг танув на сонці, яке часом пробивалося крізь

запону хмар (Д. Ткач). 3. Земля на шляху порепалася, трава обабіч нього вигоріла (Григорій Тютюнник). 4. І хліб, і першу радість, і сльозу ми порівну, по-братньому ділили (Д. Луценко). 5. Розкажу тобі думку таємну, дивний згад в мене обік: ти залишишся в серці моєму на сьогодні, на завтра, навіс (Л. Костенко). 6. До цієї невеликої кімнати туристи заходили по двоє (П. Загребельний). 7. Я бреду неквапливо, час від часу спиняюсь (К. Тищенко). 8. Говорити аби-як — значить і думати аби-як: неточно, недолого, хибно (О. Гончар).

247. Спишіть прислівники, розкриваючи дужки. Усно поясніть їх правопис.

(Аби)як, (як)небудь, (де)коли, де(не)де, де(небудь), (будь)коли, будь(що)будь, куди(сь), (що)дня, коли(сь), коли(не)коли, хто(зна) куди, (казна)як, як(не)як, (як)раз, день(при)дні, день(у)день, (давнім)давно, (давні)давно, (сама)самотою.

248. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Усно поясніть правопис прислівників.

1. А льон цвіте (синьо)синьо, а мати жде (до)дому сина (В. Юхимович). 2. Я дістану зірку з неба, посаджу (попід)віконню (К. Тищенко). 3. Тут з(діда)прадіда, (із)віку (в)вік збирали мед, з беріз точили сік (І. Нехода). 4. (З)ранку на траві самоцвітами виблискує роса (І. Цюпа). 5. (З)ранку (до)ночі кипіла робота (О. Гончар). 6. Димок не танув і не падав (на)бік, як то буває при вітрові, а лише погойдувався (ледь)ледь у ранковому супокої. 7. (Над)вечір хмари опустилися нижче, а тополі над селом ще вище виструнчилися, набрали воявничого вигляду (З тв. Григорія Тютюнника).

249. Спишіть текст, розкриваючи дужки. Вставте, де треба, пропущені букви. Усно поясніть правопис прислівників.

У ТАЙЗІ

Маленький смугастий звірок с..дів (на)вочіпки на повал..ній кедрині проти сон..чка і пильно розглядав торішній гр..бок, тр..маючи його передніми лапками. У нетрях (тихо) тихо, як у дивному храмі. Лише рябок, засв..стівши, пролетів з однієї височен..ої кедрини на іншу і завмер на гілці, мов сучок, (не)рухомо опустивши чубату голівку (в)низ.

Смугастий звірок-бурундучок почав бав..тися з сонячними зайч..камі. Пр..сідав і заглядав (до)долу. Під

Тікати чи сковатися?

кедріною вилася доріжка, утоптан..а за тисячоліття. Їх (не)мало, таких стеж..чок. А серед них де(сь) і такі, на яких (од)віку не ступала нога людська.

Бурундучок зіскочив на стеж..чу, пройшовся (сюди)туди і, (в)раз тр..вожно цикнувши, стрім(голов) вискочив на кедрину, а звідти на дубок. Він почув, як щось важко, (по)малу йшло крутую стежкою. Що це? Може, від цього (не)відомого треба тікати (чим) дуж, а може, просто сховатися? (За І. Багряним).

Слід розрізняти однозвучні прислівники й іменники з прийменниками. Іменники називають конкретні предмети або явища, а прислівники вказують на узагальнені обставини. Між прийменником та іменником можна вставити означення, а між частинами прислівника цього зробити неможливо. Окрім того, прислівник можна замінити синонімом.

Порівняйте:

з відки?

Сонце всім згори однаково сяє (Нар. творчість).

прислівник

Сонце всім зверху однаково сяє.

з чого?

З гори і сани йдуть, а на гору і віз не хоче (Нар. творчість).

іменник

З високої гори і сани йдуть...

250. Спишіть, розкриваючи дужки. Із двома парами словосполучень складіть речення.

Читати (в)голос, вслухатися (в)голос; звернув (у)бік, прямував (у)бік річки; (на)дворі холодно, (на)дворі комбінату; (на)зустріч випускників, вийшли (на)зустріч; поговоримо (в)день, (в)день народження; поклав (з)боку, повертається (з)боку(на)бік.

251. Спишіть прислів'я, добираючи з дужок потрібні слова.

1. ... вскач, а на гору хоч плач. Хто на всіх дивиться ..., той далі свого носа не бачить (з гори, згори). 2. Такий мудрий, що навіть імені свого ... не знає. Дурень завжди скаржиться ..., але ніколи на rozум (на пам'ять, напам'ять). 3. Покладайся не ..., а на rozум. ... наша вівця вовка побила (на силу, насилу). 4. Велике дерево ... росте. ... плачу доволі (по волі, поволі) (Нар. творчість).

- 252.** Знайдіть і запишіть парами прислівники-синоніми, запам'ятайте їх правопис.

Без угáву, до вподоби, до останку, до ладу, на гáмуз, з розбíгу, без ушíну, до смаку, до ре́шти, до путтý, вдрíзки, з розгну.

- 253.** I. Прочитайте прислівники, поясніть їх правопис.

Все одно, до лица, до болю, з переляку, на вибір, на видноті, на вíку, на диво, на жаль, на зло, на око, на прощання, на слово, на сміх, на щастя, не в змозі, по правді, по силі, по совісті, по суті, у стократ, як слід, як треба.

II. З п'ятьма прислівниками складіть речення.

- **254.** Розв'яжіть мовну задачу.

Семикласники складали речення з прислівниками. Олеся записав у зошиті: «На слово правди не ображайся». Дарина склала таке речення: «Я не звикла вірити на слово». Хто правильно виконав завдання? Свою думку обґрунтуйте.

- 255.** I. Спишіть речення, ставлячи наголос над прислівниками.

1. Порвано навіки ланцюги століть (*M. Рильський*). 2. Хай живе братерська єдність від сьогодні й навіки (*П. Тичина*). 3. «Ой, ти мене на смерть перелякав», — закашлявши, промовив дід (*В. Нестайко*). 4. Бійці стояли насмерть, до останнього патрона (*О. Гончар*). 5. Як не квапились, та повернутися засвітла не встигли (*О. Донченко*). 6. Виходили в поле до схід сонця, та за світла ще й не повертались (*T. Бордуляк*).

II. Розберіть за будовою виділені слова.

- 256.** Запишіть подані словосполучення з прислівниками у три стовпчики: а) ті, що пишуться разом; б) ті, що пишуться окремо; в) ті, що пишуться через дефіс.

Зустрітися (за)раз, очікував (на)самоті, знайду не сьогодні (завтра), написали (по)французьки, зраділи (по)спражньому, скривдили (мимо)хіть, розповів (з)переляку, боролися пліч(о)пліч, зловив (у)трете, злякався (все)одно, пошматував (на)гамуз, відчіню (на)втіж, здивувався (хтозна)як, зміцнів (у)стократ, зник (без)вісти, шукатиму (де)небудь.

- Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних дієслів складеться початок вислову Олександра Олеся: «..., що рідну мову нам зберіг».

- 257.** Спишіть текст, розкриваючи дужки і вставляючи пропущені букви.

Українська мова д..ве і захоплює. На(сам)перед вражає її синонімічне багатство, (по)справжньому бе..межна різноманітність. Вона звучить ясно й (повно)голосно.

Українська мова — це бездон..е море, (на)стільки багатоманітне й (не)вичерпне, що (ні)коли йому не встановити межі. Вона може звучати багато(гран..о): (по)простому й найвишуканіше (За В. Шевчуком).

258. Правильно розташуйте частини слів і запишіть. Усно поясніть правопис прислівників.

В + світа + до, хідь + мимо, де + де + не, що + не + давно, віч + віч + на, сам + на + сам, а + тет + тет, один + один + на, на + всього + всього, ні + що + за, чисто + геть, по + час + всяк, давно + давним.

 259. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Я не знаю, видели ли вы когда-нибудь украинскую лиру. Сейчас, должно быть, её можно найти только в музеях. Но давным-давно не только на базарах в маленьких городках, но и на улицах самого Киева часто встречались слепцы-лирники.

Они шли неторопливо, держась за плечо босоногого мальчика-поварыря. Лирики почти никогда не пели. Они говорили певучим речитативом свои думы. Потом замолкали, долго-долго слушая, как жужжит-затихает лира.

Представление о лирниках навсегда связалось у меня с памятью об украинских базарах — ранних базарах, когда ещё роса блестит на траве, а холодные тени лежат поперёк пыльных дорог (За К. Паустовським).

Українська ліра

должно быть — *ймовірно*
встречались — тут: *траплялися*
певучий — *співучий*
представления — *уявлення*

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ТВІР-ОПИС ПРОЦЕСУ ПРАЦІ ЗА ВЛАСНИМ СПОСТЕРЕЖЕННЯМ

1. Яка мета наукового опису процесу праці?
2. Яке головне завдання художнього опису процесу праці?

260. І. Прочитайте твір-опис процесу праці, написаний семикласником.

ШПАКІВНЯ

Люблю весну, коли все навколо починає вбиратися в яскраві барви, коли повертаються з вирію в рідні краї наші веселі співуни. «Птахи із-за моря з собою весну приносять», — часто повторює дідусь. Він у мене добрий і чуйний. Колись працював теслею, а зараз на пенсії. Дідусь Микола навчив мене робити з дерева багато речей, першою була шпаківня. А було це ось як.

Коли мені було шість років, одного разу ранньої весни я побачив, як старші хлопці причепили до гілки берези невеличку хатинку. Мені теж захотілося зробити таку саму. Я попросив дідуся допомогти, той без вагань дістав із сараю інструменти, лише, ховаючи усмішку у вусах, запитав: «Що, шпаківні не відізнаєш, козаче?»

От і взялися ми до роботи. Дідусь накреслив олівцем місце, де потрібно пиляти, потім дав мені в руки інструмент, якою дуже серйозно сказав: «Допоможи-но, соколе!» Я працював так старанно, що аж упрів. Дід допоміг зробити основу, збивши дошки цвяхами. Дашок виготовляв уже я сам. Робив його, наче втулку: верхня дошка була більша від нижньої, а нижня така, як дно шпаківні. Дідусь допоміг випилити отвір, у який будуть залітати птахи, — і шпаківня готова. Я пофарбував її коричневою фарбою, щоб коти не помітили, а тато повісив на високому яворі.

Наступного дня у штапиному будиночку поселилася шпачина сім'я. Я радів, що шпаківня краща від інших. Недарма ж пернаті її одразу помітили!

ІІ. Прочитайте пам'ятку. Поміркуйте, чи відповідає твір семикласника всім зазначенним вимогам.

Як писати твір-опис процесу праці за власним спостереженням

1. Добре продумайте тему й основну думку твору. Виберіть для опису трудовий процес, який ви добре знаєте.
2. Виділіть основні етапи процесу праці, послідовно опишіть їх.
3. Уживайте слова на позначення послідовності дій: *спочатку, передовсім; потім, згодом, після того, після цього; тепер, зараз; нарешті, у кінці, насамкінець.*
4. Описуючи трудовий процес, намагайтесь розкрити характер людини.
5. Використовуйте у творі інші види описів — опис предмета, людини, природи, інтер'єру.

- 261.** Напишіть твір-опис процесу праці за власним спостереженням на одну з тем: «На уроці праці», «Бабусині пироги», «Як ми садили деревце».

МОВНИЙ РОЗБІР

РОЗБІР ПРИСЛІВНИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Граматичні ознаки: а) розряд за значенням; б) ступінь порівняння (якщо є).
3. Синтаксична роль.

Zорі яскравіше засяяли вгорі (М. Коцюбинський).

Зразок усного розбору

Яскравіше — прислівник, вказує на міру і ступінь дії, проста форма вищого ступеня порівняння, у реченні виступає обставиною.

Вгорі — прислівник, вказує на місце дії, ступеня порівняння не має, у реченні виступає обставиною.

Зразок письмового розбору

Яскравіше — присл., міра і супінь дії, пр. ф. вищого ст. порівн.; обстав.

Вгорі — присл., місце дії, обстав.

- 262.** I. Спишіть текст, розкриваючи дужки. Виконайте розбір виділених прислівників як частини мови.

Посеред села — річка, береги якої (густо)густо поросли очертом. Луги стеляться широкі, по лугах де(не)де стоять стіжки сіна. Луги великі, по них, крім річки, більші й менші озера, на(в)коло яких ростуть верби і берези. А саме село розляглось (у)горі, на узвишшях, довкола річки, озер і лутів. (На)весні тут розливается вода, зеленіють, розвиваючись, дерева, прилітає птаство, зацвітають квіти в лугах, зацвітають садки. Не знайдеш (ні)де, либо ні, благословенішого краю. У ріці та в озерах сила(силенна) риби, в'юнів, раків. Не тільки за сільською околицею, а й (по)всюди в самому селі можна побачити диких качок. Дикі гуси (де)коли пролітають над селом, прямуючи до лісу. Заповідний куточек, та й годі! (За С. Гуцалом).

II. Доберіть до тексту заголовок. Визначте тип мовлення висловлювання.

263. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Дорога пошла вниз по оврагу. В конце его был слышен настойчивый шум воды.

Гребля открылась внезапно за поворотом. Вода легко неслась, зажатая гранитными скалами. В этом месте река Рось прорывалась, беснуясь, через Авратынские горы. Вода шла через каменную плотину прозрачным валом, с грохотом падала вниз и моросила холодной пылью.

За рекой, по ту сторону гребли, как бы взлетали к небу огромные тополя и белел маленький дом. Я узнал усадьбу на острове, где жил в раннем детстве. Вот левады и плетни, коромысла колодцев-журавлей и скалы у берега. Тут мы когда-то с отцом ловили усатых пескарей (За К. Паустовским).

*овраг — яр
настойчивый — наполегливий
плотина — гребля
гребот — гуркіт*

*усадьба — садиба
плетень — тин
колбдец — колбдязь
скала — скеля*

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Яка частина мови називається прислівником?
2. Розкажіть про розряди прислівників за значенням. Наведіть приклади.
3. Якими членами речення можуть виступати прислівники? Наведіть приклади.
4. Розкажіть про способи творення прислівників. Наведіть приклади.
5. Запишіть подані прислівники у три стовпчики: а) утворені префіксальним способом; б) утворені суфіксальним способом; в) утворені префіксально-суфіксальним способом.
- Запросто, вигіднінько, уп'яте, по-київськи, просторо, десь, нерідко, по-козацьки, ретельно, поодинці, засвітла, неабияк, повік, порядно, задовго, неадекватно, зранку, правильно.
- Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв записаних прислівників складеться прислів'я.
6. У яких прислівниках пишеться одна буква *-н-*, а в яких — дві *-ни-*?
7. Які прислівники можуть мати ступіні порівняння? Які форми має вищий ступінь порівняння прислівників? Як вони творяться? Які форми має найвищий ступінь порівняння прислівників? Як вони творяться? Наведіть приклади.

Ступені порівняння прислівників				
Вищий		Найвищий		
Проста форма	Складена форма	Проста форма	Складна форма	Складена форма
тонко — тоншо, голосно — голосніше	більш упевнено, менш вдало, куди впевніше, ще управніше	тонше — найтонше, впевненіше — найвпевненіше	найтонше — якнайтонше, впевненіше — щонайвпевненіше	найбільш охайно, найменш спрітно

8. Запишіть подані прислівники у два стовпчики: а) з двома буквами *-ні-*; б) із однією буквою *-н-*.

Змін..о, здивован..о, віддален..о, злякан..о, навман..я, повільн..о, злиден..о, скривджен..о, незбагнён..о, знамен..о, сьогоден..о, приречен..о, уклін..о, шален..о, незрівнян..о, ущільнен..о, неперевершн..о.

 Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних прислівників складеться початок прислів'я: «... за велике безділля».

9. Які прислівники пишуть через дефіс? Наведіть приклади.

10. Запишіть подані прислівники у два стовпчики: а) ті, що пишуться через дефіс; б) ті, що пишуться окремо.

Загорнути (по)своєму, випустив (по)своєму городу, вирушили (по)білому снігу, співали (по)козацьки, знайти (по)вовчому сліду, (по)різному сприймали; лукаво, а не (по)дружньому глянув; зацікавлено (по)новому проспекту йде, (по)яскравому супутті, (по)англійськи нітрохи не розумів.

 Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв записаних словосполучень складеться початок прислів'я: «... — солодкий спочинок».

11. Коли прислівники пишуться разом, а коли — окремо?

12. Сформулуйте орфограму «Букви *и*, *ї* в кінці прислівників». Наведіть приклади.

13. Виконайте розбір прислівників як частини мови.

Якщо ви якнайкраще хочете зрозуміти душу народу, вдумливо слухайте його пісні (М. Гоголь).

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ

Прийменник

§ 23. Прийменник як частина мови

- Чим службові частини мови відрізняються від самостійних?
- Розгляньте таблицю-коло «Службові частини мови» на першому форзаці підручника, розкажіть про прийменник, сполучник і частку як частини мови.

Прийменник (рос. предлог) — це службова частина мови, що виражає залежність іменника, числівника і займенника від інших слів у словосполученні й реченні. Наприклад: *зупинився біля музею, завітайте до нас, зустріч о першій*.

264. I. Прочитайте текст. Поставте питання до виділених іменників та займенників із прийменниками. З'ясуйте, на що вказують прийменники.

Любо опинитися серед такого роздолля... Це той степ, де людина з гирлогою ще недавно була як цар, де елеватор, що видніє на обрії, здається зовсім близько, хоч до нього два дні ходьби. Це край рівнин неосяжних, де природа розмахнулася широко, щедро, з океанським безмежжям... Зелені вали посадок. Темні далекі скирти, що, мов голови кітів, виринатимуть з океану марева. Чабани з отарою на смузі неба... А далі на північ — хлібá й хлібá, смагляві й густі пшениці, що око радують своїм повноколоссям (О. Гончар).

В. Черватюк. Пора сінокосу

II. Розгляніть репродукцію картини Володимира Черватюка «Пора сіно-косу». Складіть за нею невелике усне продовження тексту.

Прийменники можуть вказувати на такі відношення:

- 1) просторові (*вітер з півночі, повернувся в село*);
- 2) часові (*забарився до вечора, прийде в неділю*);
- 3) причинові (*помилувся через утому, заплакав від образі*);
- 4) мети (*пішов по воду, прийшов на допомогу*);
- 5) способу дії, міри (*вітали від усієї душі, вилив до останньої краплі*);
- 6) міжпредметні (*ваза для квітів, ключ від квартири*).

265. Попрацуйте в парах. І. Спишіть текст, вставляючи, де треба, пропущені букви. Визначте, на які відношення вказують прийменники.

Біля гирла безімен..ої ст..пової річки сиділи сторожові козаки. Вони з вечора назб..рали сухого бур'яну, тепер розв..ли вогн..ще і варили куліш. Перший звільна помішував у казані, а другий пішов по воду. Пов..рнувшись, він ліг і пр..пав ухом до з..млі. І миттю ро..плющилися його очі з под..ву. Степ гув від тисяч кінських копит.

Одним махом козак відер з вогн..ща жмут запал..ного бур'яну і м..тнувся до сторожового сигналу. За н'ять хв..лин ..палахнуло в..личезне багаття. Сигнал помітили. За коротку мить друга така ж фігура ..палахнула на північному заході, за нею — третя, ледве помітна на обрії, наче чорна хмаринка (За З. Тулуб).

ІІ. Розгляніть репродукцію картини С. Васильківського «Козачий пікет». Пригадайте з уроків історії про набіги турків і татар на Україну.

266. Хто швидше? Запишіть підряд подані словосполучення із прийменниками, що вказують на такі відношення: а) просторові; б) часові; в) причинові; г) мети; і) способу дії і міри; д) міжпредметні.

Світить над гаем, вибіг через хвилину, скривився від болю, кликав на допомогу, утішав від широго серця, книга без палітурки, юдин за місто, змайструю після вечері, зупинився через утому, пішов по гриби, написав без помилок, серветка з квіточками.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних словосполучень складеться початок прислів'я: «... здоженеш».

Сергій Васильківський.
Козачий пікет

267. Попрацюйте в парах. Накресліть і заповніть таблицю «Вживання прийменників». Випишіть із поданих словосполучень тільки прийменники залежно від того, з якими відмінками їх ужито.

Родовий відмінок	Давальний відмінок	Знахідний відмінок	Орудний відмінок	Місцевий відмінок

У нас, у село, у вагоні, з кімнати, з десяток, з усіма, за Ярослава Мудрого, за кордон, за парканом, на мене, на небі, над хмарі, над горою, під Різдво, під вікном, між трав, між деревами, по вуха, по дорозі, без прикроців, до канікул, крізь хмарі, через рік, при дітях, усупереч сподіванням, наперекір долі.

268. Попрацюйте в парах. Запишіть подані фразеологізми, добираючи до них синоніми з довідки. Визначте, з якими відмінками вони вжиті.

Зняти з душі камінь; носиться, як кіт з оселедцем; за словом до кишені не лізти, за царя Гороха; ломитися у відчинені двері; шукати кістку в молоці; вивести на чисту воду.

Довідка: бути дотепним, заспокоїти, приділяти надмірну увагу, доводити загальновідоме, дуже давно, безпідставно присікнути, викрити.

269. Прочитайте і скажіть, на які різновиди просторових відношень вказують прийменники. Складіть і запишіть словосполучення з поданими словами.

У гору, у горі, на горі, над горою, поза горою, з гори, під горою, з-під гори, перед горою, за горою, із-за гори, через гору, при горі, від гори.

270. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Кругом белым-бело. Лишь в вышине чернеют обдутые ветром макушки рослых берёз. Трошинка обогнула куст орешника, и лес сразу же раздался в стороны. Посеред поляны в белых сверкающих одеждах, огромный и величественный, стоял дуб. Его нижние ветви шаром раскинулись над поляной. Снег набился в глубокие морщины коры. Толстый, в два обхвата, ствол казался прошитым серебряными нитями. Листва, усохнув по осени, почти не облетела. Дуб до самой вершины был покрыт листьями в снежных чехольчиках (За Ю. Нагібліним).

вышина — височина
макушка — тут: верхівка
тропінка — стежінка
поляна — галівина

сверкаючий — мерехтливий
морщина — зміршка
ствол — стеблбур
чехольчик — чахольчик

271. Спишіть прислів'я і приказки, добираючи з довідки потрібні за змістом прийменники. Визначте, на які відношення вказують прийменники та з якими відмінками вони вживаються.

1. Не женися ... двома зайцями, бо жодного не впіймаєш.
2. Ідеши ... день, а хліба бери ... тиждень.
3. ... роботи не чекай доброти.
4. Пташка створена ... польоту, а чоловік — ... роботи.
5. Голова ... разуму як ліхтар ... свічки.
6. Осла пізнати ... вухах, вола — ... рогах, а дурня — ... словах.
7. Хто ... темряву дивиться, той ... світла кривиться (*Нар. творчість*).

Д о в і д к а: за, на (двічі), без (двічі), по (тричі), для (двічі), в, від (двічі).

§ 24. Непохідні й похідні прийменники. Групи прийменників за будовою

272. I. Прочитайте прислів'я.

1. Кожен край має свій звичай. 2. Край дороги хати не будують (*Нар. творчість*).

II. Дайте відповіді на запитання.

1. У якому реченні виділене слово має лексичне значення, а в якому — служить для зв'язку слів?

2. У якому реченні виділене слово можна замінити прийменником-синонімом *блля?*

III. Зробіть висновок, якою частиною мови є виділене слово в першому реченні, а якою — у другому реченні.

За походженням прийменники бувають **непохідні** й **похідні**.

Непохідні прийменники: *без, в (у), до, для, з (із, зі), за, о, об, від (од), на, над, під, по, при, про*.

Похідні прийменники — це прийменники, які утворилися поєднанням кількох непохідних прийменників (*поміж* ← *по+між*, *з-понад* ← *з+по+над*) або шляхом переходу слів з інших частин мови (*коло, вздовж, незважаючи на*).

273. Прочитайте речення. Скажіть, від яких частин мови утворилися виділені похідні прийменники.

1. Сидить батько кінець стола, на руки схилився (*Т. Шевченко*).
2. Бліде сонце, показавшись на мить, висипало з-за хмар своє останнє багатство (*М. Коцюбинський*).
3. Незважаючи на пізню годину, надворі було гамірно (*І. Микитенко*).
4. Понад ставом вітер віє, лози нагинає (*Т. Шевченко*).
5. Навколо півонії кружила меткий джміль (*О. Ткач*).
6. Завдяки цій несподіваній допомозі роботу закінчили раніше (*О. Донченко*).

274. Попрацюйте самостійно. Спишіть текст, вставляючи пропущені букви. Підкресліть похідні прийменники.

На небі, поміж хмарами, ще в..сів блідий ріжечок місяця. А на сході вже білла вузенька смуж..чка світанку.

Надворі світає й світає. На луках туман..ць при самій траві стел..ться. Лелеки вздовж болота походжають. Вони як матроси: у чорних штанях та білих-пр..білих сорочках. Походжають, походжають на своїх довгих та тонких ногах. Потім, д..вісь, ізнявся котрийсь і кружляє в повітрі.

На річці теж туман та такий густий, що й води з-проміж нього не видно (*За Г. Тютюнником*).

275. Хто швидше? Запишіть подані словосполучення у два стовпчики: а) з непохідними прийменниками; б) із похідними прийменниками.

Спитав про здоров'я, спинився навпроти дверей, повернувся о першій, відмовився від нагороди, присів коло мене, знайшов у кишенні, поїдомлювати наприкінці року, аж поблизу школи, ішли на змагання, виглядає з-за кущів, росте при дорозі, стояли обабіч шляху, сміються з нас, тъхкання з-над дерев, шукаю під яблунею.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв перших записаних слів складеться продовження вислову В. Симоненка: «*І миті жодної не можна повернути, щоб заново, ...*».

За будовою прийменники бувають прості, складні і складені.

До простих прийменників належать усі непохідні прийменники та похідні, що мають одну основу: *під, від, без, край, шляхом*.

Складні прийменники утворюються з кількох частин і пишуться разом або через дефіс: *попід, понад, з-попід, заради*.

Складені прийменники утворюються з кількох частин і пишуться окремо: *під час, згідно з, відповідно до*.

276. Попрацюйте в парах. Спишіть речення, вставляючи, де треба, пропущені букви. Прості прийменники підкресліть однією лінією, а складні — двома.

1. В чистім полі край дороги віт..р гне тополі... (*M. Птак*).
2. Дихнула весна з л..ману. Перший погляд Ї зуп..никся найперше на снігах — і осіли сніги. Навпроти сонця засокотіли з-під них золоті струмоч..ки (*M. Вінграновський*).
3. З-за лісу підіймалася хмарина, і сонце сіяло в долину жовту каламутть — мабуть, на дощ. А скрізь на обрії небо було чисте й голубе. Лиш де-не-де л..жали на ньому золотові хмарки, мов огребки соломи після жнив (*Григор Тютюнник*).

277. І. Спишіть речення, добираючи з довідки потрібні за змістом складені прийменники.

1. ... канікул було проведено екскурсію до Полтави.
2. Збори перенесено на 12 березня ... хворобою голови організації.
3. У жовтні поточного року проведено інвентаризацію ... обліку матеріальних цінностей.
4. ... річним планом роботи ліцею проведено ряд заходів до Міжнародного дня рідної мови.
5. ... минулорічних показників стан успішності учнів шостого класу покращився.
6. ... несприятливі погодні умови, жнива закінчили вчасно.

Д о в і д к а: під час, на відміну від, з метою, у зв'язку з, згідно з незважаючи на.

ІІ. Поміркуйте, до якого стилю мовлення належать подані висловлювання.

278. Хто швидше? Запишіть подані словосполучення у три стовпчики: а) із простими прийменниками; б) із складними прийменниками; в) із складеними прийменниками.

Краплі на листі, розпізнав з-поміж інших, летів у напрямку до лісу, опустився з-над хмар, озеро край лісу, блищить поміж трав, евакуюють у разі небезпеки, жив у шалаші, грали під час перерви, оповістили задля безпеки, написи без виправлень, керує відповідно до інструкції, тягнуться понад лісом, артисти з Києва, апробація згідно з розпорядженням, айстри попід вікнами.

 Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв записаних словосполучень складеться початок прислів'я: «..., коли й робити з охотою».

 279. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Підкресліть похідні прийменники.

Перед нашими глазами расстипалась широкая, бесконечная равнина, перехваченная цепью холмов. Выглядывая друг из-за друга, эти холмы сливаются в возвышенность. Едешь-едешь и никак не разберёшь, где она начинается и где кончается... Солнце уже выглянуло из-за города и без хлопот принялось за работу. Сначала, далеко впереди, во все ветряной мельницы, поползла широкая ярко-жёлтая полоса. Через минуту такая же полоса засветилась ближе, поползла вправо и охватила холмы. Вдруг вся широкая степь сбросила с себя утреннюю полутенъ, улыбнулась и засверкала росой (За А. Чеховим).

перехваченный — перехваний
цепь — тут: пасмо
возвышенность — височина
ветряная мельница — вітряк
приняться за работу —
взяться до роботи

охватить — охопити
холм — пагорб
вдруг — раптом
полоса — смуга
хлопоты — тут: турботи
полутень — напівтінь

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ПУБЛІСТИЧНИЙ СТИЛЬ, ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ. ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ ПУБЛІСТИЧНОГО СТИЛЮ

Які стилі мовлення вам відомі? Назвіть сфери вживання кожного з них.

Публістичний стиль мовлення використовується в суспільно-політичній сфері життя суспільства. Його мета — не тільки інформувати про події, але й сформувати певне ставлення до того, про що повідомляється, спонукати до дій.

У текстах публістичного стилю широко застосовують суспільно-політичну лексику, емоційно забарвлені слова.

- 280.** I. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Доведіть, що висловлювання належить до публістичного стилю.

Українці мають підстави пишатися тим, що Іхня Батьківщина не раз переживала дні сили і слави, мала справді легендарних героїв, мужньо переносила найважчі випробування. Ми можемо гордитися тим, що Україна ніколи не поневолювала інші народи, а лише захищала себе від ласих на чуже добро близьких і далеких сусідів.

На жаль, цілі сторіччя ворогам вдавалося панувати над Україною за допомогою грубого і кривавого насилиства, облудної брехні, розпалювання ненависті між різними частинами народу. Майже всі такі завойовники трубили на повний голос, що вони несуть українцям добро і щастя. Прикро, але дехто із наших співвітчизників ставав на службу до чужинецьких можновладців, щоб допомагати гнобити свій народ. Ніколи не йшли такою ганебною дорогою ті люди, які змалку пізнавали правду своїх предків. Для Батьківщини вони віддавали всі свої сили, здібності, навіть життя. Кожна людина розуміла, що Україна зможе стати господинею на власній землі, коли всі її сини і доньки будуть щоденно працювати для досягнення цієї великої, святої і справедливої мети. Пам'ятаймо про це! (За А. Лотоцьким).

II. Складіть усний роздум «Хто є справжнім сином своєї Батьківщини?»

- 281.** I. Прочитайте текст, визначте його тему й основну думку.

ПАМ'ЯТЬ РОДОВОДУ

Зроду-віку на українській землі батьки намагалися передати в спадок своїм дітям не тільки навички праці й поведінки, але й залишити пам'ять про самих себе. Добра пам'ять про батьків чи дідусів, матерів або бабусь переходила і на їхніх нащадків. Саме це

змушувало більшість людей дорожити своєю поведінкою, зразковим прикладом чи вчинком, щоб увічнитися в родоводі.

Очевидно, мало хто знає, що в давнину було обов'язковим знати поіменно своїх пращурів від п'ятого чи навіть сьомого коліна. Цифра ця досить солідна. Якщо, скажімо, в кожного з нас є два дідуся і їх стільки ж бабусь, то не важко підрахувати, скільки історичних пращурів пам'ятали нашадки. А за кожною такою особою стояли цікаві історії, реальні події. Тих же, хто нехтував історичною пам'яттю, називали людиною без роду-племені.

Старше покоління до цих духовних посвідок було дуже бережливим. Зрідка знайдеш у селі літню жінку, котра не приберегла б у скрині предмети традиційного одягу своєї мами чи бабусі. З якою шаною старші люди ставляться до пухких папок із родовідними метриками, яким, як кажуть, немає ціні.

Але чи ми, молодші, вміємо зберегти хоч би звичайнісінські листи від батька-матері? Неповага до листів певною мірою характеризує загальну культуру людини. Не вічні батьки, і прийде час, коли пам'ять про них залишиться тільки в речових спогадах — листах, фотографіях, інших пам'ятках. Уявімо собі, якби не дійшло до нашого часу листування Тараса Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка, наскільки б збідніла наша уява, наші знання про цих людей!

Чи знаємо ми своїх предків — ну, скажімо, діда ще можемо назвати по імені, а ось уже праінда?.. А це ж наша історія, наша жива пам'ять. Недарма Максим Рильський писав: «Мені, мабуть, ніколи не докучить нагадувати, що хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього». Що й казати, прекрасні слова!

Людина без роду-племені починається з найпростішого — забутого на підвіконні листа, припалого пиловою портрета найдорожчої людини чи занедбаної на околиці історичної пам'ятки (В. Скуратівський).

ІІ. Дайте відповіді на запитання.

- ?
- 1. Чому здавна батьки намагалися передати дітям у спадок пам'ять про самих себе?
- 2. Що мали знати діти про своїх пращурів?
- 3. Як називали тих, хто нехтував історичною пам'яттю?
- 4. Про що свідчить неповага до листів рідних?
- 5. Прокоментуйте вислів М. Рильського: «Хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього».
- 6. З чого починається людина без роду-племені?

ІІІ. За самостійно складеним планом підготуйте докладний письмовий переказ тексту.

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

ЯК УНИКНУТИ САМОТНОСТІ?

282. Попрацюйте в парах. I. Прочитайте текст мовччи, зазначивши витрачений на це час (він не повинен перевищувати п'ятіри хвилини).

Майже всі люди важко переносять самотність. Іноді людина сама винна в тому, що вона залишилася без підтримки близьких людей, але ж буває і так, що ніякої вини самотньої людини в тому немає.

Однак у більшості випадків провина за самотність деякою мірою лежить на нас самих.

Кожен, хто відчуває самотність або вважає, що люди його не люблять, повинен усвідомити: людські стосунки — це обмін цінностями. Навіть у стосунках між двома людьми необхідно, щоб кожен із них робив певний внесок для їх підтримування. З однією людиною ми спілкуємося тому, що вона вміє цікаво говорити, від другої ми дістаемо важливу інформацію, третя має приемну зовнішність і поведінку, четверта — оптиміст і вміє підбадьорити людину, п'ята — завжди готова дати необхідну пораду.

Проте є люди, які нічого не роблять для покращення стосунків, а лише вимагають уваги до себе. Зрозуміло, що мало хто поважатиме таких людей, а намагатиметься звесті до мінімуму зв'язки з ними.

Деяких людей не поважають через те, що їх не цікавлять інші. Такі особи весь час говорять тільки про себе, а якщо хтось захоче висловитися, вони його не слухають, перебивають, знову заводячи мову про себе.

Чи не вимагаємо ми від інших більше, ніж даемо їм? Чи допомагаємо людям, коли вони того потребують? Чи даемо ми оточуючим цікаву інформацію, добру пораду?

Пригадую одного інваліда, який не мав ані якогось особливого становища в суспільстві, ані досить грошей, проте люди тягнулися саме до нього, тому що він завжди вмів цікаво розповідати, підняти дух людини, вселити впевненість у своїх силах, уважно вислухати, дати корисну пораду (За І. Томаном).

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Яке значення має слово *оптиміст*?
2. Хто винен у тому, що людина відчуває себе самотньою?
3. Як ви розумієте видлене висловлювання в тексті?
4. Що потрібно робити для того, щоб не відчувати самотності?

III. Перекажіть текст усно, доповнивши його власними міркуваннями про те, як уникнути самотності.

ДУХОВНІ СКАРБИ УКРАЇНИ

БРАТСЬКІ ШКОЛИ

283. І. Прочитайте текст мовчки, зазначивши витрачений на це час (він не повинен перевищувати півтори хвилини).

У відгуках багатьох подорожників, які в різні часи бували в Україні, читаемо про те, що їх дуже вразив рівень освіти тутешнього люду. Вони пишуть про школи й монастири, де навчаються діти, про жіночі і дівчачаток, які вміють читати й писати. Знаменитий арабський мандрівник Павло Халебський даці побував в Україні в ін'ятдесятих роках XVII століття. У його книзі про подорож говориться: «У землі козаків усі вміють читати, навіть сироти».

Ще задовго до того часу, про який оповідав арабський мандрівник, в Україні повсюдно виникли братства. Це були організації, до складу яких входили ремісники, купці, духовенство, козацька старшина. Вони були осередком політичного і культурного життя, вели активну боротьбу проти спольщення й покатоличення українського народу. Найдавніше таке братство — Львівське — виникло ще в 1439 році. Згодом братства були майже в кожному українському місті. Багато з них мали свої друкарні, де виходили церковні й світські книги, а також підручники для шкіл.

У 1615 році братство організувалося в Києві. Воно підтримувало зв'язки з групою вчених, які жили в Києво-Печерській лаврі. Київ став науковим центром України. Сталося це після того, як гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний записався до братства «з усім військом Запорозьким». Тобто під захистом Січі перебувала вся діяльність братства.

Тоді ж у Києві відбулася ще одна важлива для братства подія. Українська шляхтянка Єлизавета Гулевичівна, яка славилася своєю освіченістю й піклуванням про організацію просвіти рідного краю, передала у володіння братства свою землю на Подолі. Гулевичівна поставила умову, щоб на цій землі було споруджено монастир, будинок для іноземних мандрівників, а головне —

Невідомий художник.
Портрет гетьмана Петра
Конашевича-Сагайдачного

школу, в якій змогли б навчатися всі діти, які захочуть. Майновий стан батьків не повинен мати ніякого значення.

Ці дві події особливо сприяли розгортанню діяльності братства, посиленню його ролі в політично-культурному житті України (За М. Слабошицьким).

ІІ. За самостійно складеним планом підготуйте докладний усний переказ.

ІІІ. Уважно розгляньте портрет Петра Конашевича-Сагайдачного на с. 139. Пригадайте, що вам відомо про нього з уроків історії.

§ 25. Написання похідних прийменників

Через дефіс пишуть складні прийменники з першою частиною з (із): *із-за, з-над, з-під*.

Усі інші складні прийменники пишуть разом: *поміж, понад, посеред*.

Окремо пишуть складені прийменники, утворені шляхом сполучення іменників, прислівників, дієслівних форм із простими прийменниками: *за винятком, з приводу, поруч з, відповідно до*.

Орфографма Правопис прийменників разом, через дефіс, окремо

284. Прочитайте речення. Обґрунтуйте написання прийменників разом, через дефіс, окремо.

1. Попід горою, яром, долом, мов ті діди високочолі, дуби з гетьманщини стоять. 2. Тече вода з-під явора яром на долину, пишається над водою червона калина. 3. Тече вода із-за гаю та попід горою, хлюпочуться качаточки поміж осокою (З тв. Т. Шевченка). 4. Звучав наш сміх широких коридорах під час перери у той далекий час (В. Соспора). 5. У з'язку з дуже великими морозами навчання у школах не було (М. Стельмах).

285. Попрацюйте в парах. Запишіть, вставляючи пропущені букви та розкриваючи дужки. Випішіть спочатку речення із прийменниками, що пишуться разом, а потім речення із прийменниками, що пишуться через дефіс.

1. Лише (з)над хмар часом пр..ліне прощання з літом журавлине (П. Тичина). 2. З плавнів вставала ніч, ..початку морок ліз з(по) між оч..ретів (М. Коцюбинський). 3. Стойть гора високая, (по)під горою гай (Л. Глібов). 4. Хто не жив (по)серед бурі, не забагне журби бе..силля (Леся Українка). 5. Баштан жовтіє (по)над яром, курінь бе..верхій ніби спить (М. Рильський). 6. Бл..енуло сонце з(по)за гір в з..леному саду (А. Кримський). 7. Той ніколи не доскоч..ть слави,

хто (за)для неї на землі живе (*В. Симоненко*). 8. З(по)серед мар..ва, з(по)серед розлитої пов..ні хлібів вир..нае хутрінець (*О. Гончар*).

- 286. Попрацюйте самостійно.** Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Визначте тип мовлення. Спишіть, розкриваючи дужки і вставляючи, де треба, пропущені букви.

Уночі (по)над побереж..ям почав клубочитися туман. Він наваль-но котився (з)над моря на мат..рік. (По)серед туману заст..режливо гукали кораблі й інколи лунав дзвін.

Спали спокійно містечка й села, вкутан..і повстяною ковдрою.
День завтрашній розгодин..ться й (о)після обіду стоят..ме пр..ниш-
клив, м'який, пр..трущен..ий смагливим сонячним повітрям.
Навіть не вір..тиметься, що вночі був такий туман.

А зараз подекуди (по)біля акуратних будиночків шляховиків ..палахнули заст..режливі написи: «На трасі туман». Богнён..і літери ледве проб..ваються з(по)між сірого колошмаття. Туман лип до вітрового скла, заст..лав очі кожному, хто зустрів що ніч у дорозі за к..рмом (За О. Васильківським).

Прийменники, що утворилися шляхом переходу з прислівників, зберігають особливості правопису. Наприклад:

прислівник

приименник

*I цвістимуть навколо сади Навколо хати жовчки спови-
(П. Тичина). гали люди (Панас Мирний).*

- 287.** Спишіть речення, розкриваючи дужки і вставляючи пропущені букви.

1. За два десятки хат тулилися (в)здовж (не)широкої вул..чки (*M. Олійник*). 2. Шле день (у)слід хмаркам патлатим проміння сонця з в..рховин (*B. Сосюра*). 3. До(в)кола грядок гордовито походжав пів..нь, водячи за собою курячу ватагу (*B. Грінченко*). 4. (Оба)біч шляху на чорних полях рівно тягнулися ще (не)запискані дощами сліди борін (*M. Стельмах*). 5. Я вже й (не)сподівався, що мене викличуть до дошки на(при)кінці уроку (*B. Нестайко*).

- 288. Хто швидше?** Подані сполучення слів запишіть у три стовпчики: а) ті, що пишуться разом; б) ті, що пишуться через дефіс; в) ті, що пишуться окремо.

(По)біля верб, (з)поміж колосків, (залежно)від обставин, (під)час свята, (за)для себе, (з)під коліс, (по)серед беріз, (за)винятком прикрас, (із)за дерев, (з)перед груші, (на)перекір незгодам, (відповідно)до змін, у(напрямку)до мене, (по)за село, у(зв'язку) з похолоданням, (з)попід воріт, (в)наслідок дощів, (за)допомогою троса, (по)під вікнами, (з)над кручі.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв записаних сполучень слів прочитаєте вислів М. Шевченка.

289. Перекладіть речення українською мовою і запишіть.

1. Ещё и крапива не проклонулась яркой зеленью из-под чёрной влажной земли. 2. Из-за стены я слышал голоса десятка беспокоящих птиц. 3. Пастушок с рожком шёл по берегу вдоль реки. 4. Я во время этого разговора забылся, вспомнив родные пейзажи. 5. Несмотря на теплую погоду, яблони стояли чёрные, мёртвые. 6. Дождь не прекращался в течение трёх часов. 7. Из-за громадной тучи, закрывшей полнеба, неожиданно показалось солнце (З тв. В. Солоухіна).

обеспокойный — занепокоєний
прекращаться — припиня́тися

290. I. Спишіть текст, розкриваючи дужки.

ВЕЧІР

Де(сь) за селом, на горах далеких, гасло сонце. Виліали тіні з садків, (з)під стріх, (із)за повітку. Поповзли по(під)тинні вулицями, затъмарили село легенькою млою. (За)річкою погасав ліс, догоряло верховіття червонясто. Догоріло і згасло. (По)над хатами із степу летіло гайвороння в ліс на ночівлю. (З)шумом мостилося (по) дубах. А (з)гущавини вийшли тіні на уалісся і лягли (в)здовж берега (по)над річкою (За А. Головком).

II. Виконайте фонетичний розбір виділеного слова.

26. Деякі особливості вживання прийменників

Прийменник виконує в українській і російській мовах однакову роль — служить для зв'язку іменників, числівників і займенників з іншими словами.

Деякі прийменники виражают однакові симілові відношення і є спільними для обох мов.

Російською

растёт на высокой горе
пролетел над озером
прийти без опоздания
плавает под водой
встречимся после уроков
подарки для всех

Українською

росте на високій горі
пролетів над озером
прийти без запізнення
плаває під водою
зустрінемося після уроків
подарунки для всіх

 Чимало прийменників української мови відрізняються від прийменників російської мови:

Російською
любовь к труду
пробивається сквозь тучи
распрашивала о тебе
остановился возле дома
поднял около ста килограммов
опуститься с небес
приехала из Архангельска

Українською
любов до праці
пробивається крізь хмари
рошпитувала про тебе
зупинився біля будинку
підняв близько ста кілограмів
спуститися з-над хмар
приїхала з Архангельська

291. Перекладіть словосполучення українською мовою і запишіть. Визначте, у якому відмінку вжиті іменники.

Зразок. Учится на первом курсе — навчається на першому курсі (М. в.).

Думаю о будущем, пришли после полуночи, собрались около тысячи демонстрантов, блокнот для записей, услышать сквозь сон, ветер с Днепра, добрались без приключений, проезжали возле реки, бродили под дождём, обратился ко мне, светит над головой, растёт на поляне.

записи — *нотатки*
обратиться — *вернуться*

приключение — *пригода*
поляна — *глазина*

Деякі російські прийменники мають кілька українських відповідників (залежно від того, які відношення виражают):

Російською
гулять по городу
экзамен по истории
плыть по течению
не определишь по виду
по выходным дням
ошибся по недоразумению
коса по пояс
мероприятие по
профилактике
отпуск по первое июня
получить по почте

Українською
гуляти по місту
гуляти містом
іспит з історії
плівти за течією
не визначиш на вигляд
у вихідні дні
помилився через непорозуміння
коса до пояса
захід щодо
профілактики
відпустка до першого червня
отримати поштою

Російською
виглядаєт из-за дерева
есориться из-за пустяков
писать при свечах
растёт при дороге

полетит при ясной погоде
ветер при штурме усилился

Українською
виглядає із-за дерева
сваритися через дрібниці
писати при свічках
росте при дорозі
росте біля дороги
полетить за ясної погоди
вітер під час штурму посилився

- 292. Попрацуйте в парах.** З поданими словами складіть словосполучення, правильно вживаючи прийменники.

Зразок. Видно, очі — видно по очах.

Написати, зразок; різьба, дерево; тужити, Вітчизна; одягатися, мода; зробити, замовлення; називати, ім'я; припасти, смак; зустрітися, повернення; зупинка, вимога; помилитися, невпевненість; працюють, графік; прийшов, справа.

- 293. Перекладіть речення українською мовою і запишіть.**

1. С моря дул влажный холдний ветер, разнося по степи мелодию плеска волн. 2. Люди казались совершенно крошечными по сравнению с окружающими их тенями. 3. По всклокоченным волосам было видно, что Челкаш только что проснулся. 4. По ночам зажигались костры, и огонь смотрел из чёрной тьмы на стены города множеством красных глаз. 5. Слышино, как вздыхают кони, тоскуя по приволью степей. 6. Все грубые слова на всех языках звучат одинаково плохо. 7. Каштаны надо мыть убранны золотом, у ног моих — много листьев (З тв. Максима Горького).

плеск — плескіт	множество — бéзліч
крабиечный — крýхітний	вздыхать — зітхáти
окружать — отбýвати	тосковать — сумувáти
всклокоченный — скуйбджений	грубый — тут: брутальний
только что — щóйно	приволье — привілля

- 294. Попрацуйте самостійно.** Відредагуйте речення і запишіть.

1. Із-за непогоди поїздку довелося відложить. 2. Ходити по залізничним коліям дуже небезпечно. 3. Недивлячись на дощ, було задушливо. 4. Ми дуже чекали, коли вчителька об'явить оцінки по диктанту. 5. Мій батько закінчив медичинський університет, але по спеціальності не працюав. 6. Я пообіцяв, що повернуся додому в вісім годин. 7. Літом ми бродили по лісам, шукали гриби, малину і ягоди (З учнівських творів).

295. Прочитайте словосполучення. З'ясуйте, які відношення виражают вжиті тут прийменники. З двома парами словосполучень складіть речення.

1. Іде по воду, пливе за водою.
2. Плаває у воді, плаває на воді.
3. Залишився в господарстві, залишився на господарстві.
4. Пішов у ліс, дійшов до лісу.
5. Упав у моїх очах, упав перед моїми очима.

Одним із засобів милозвучності української мови є чергування прийменників *у*, *в*, уживаних варіантів прийменників *ув*, *убі*; *з*, *зі*; *перед*, *переді*; *під*, *піді*; *над*, *наді*.

Слід пам'ятати, що українська мова уникає насамперед збігу голосних, а потім — приголосних звуків. Наприклад: *вивчав у школі*, *склала в рюкзак*, *меркнуть увімлі*, *бачив уві сні*, *вийшла з класу*, *вийдеш із хати*, *підеш зі мною*, *повторюють перед іспитом*, *зупинився переді мною*, *пролітають над озером*, *зглянься наді мною*, *сховав під сіном*, *піді мною сніг розтанув*.

296. Хто швидше? Запишіть подані словосполучення у два стовпчики: а) із прийменником *у*; б) із прийменником *в*.

Пітав (*у*, *в*) перехожих, яблука (*у*, *в*) кошику, репетиують (*у*, *в*) філармонії, автобус (*у*, *в*) гаражі, спіймали (*у*, *в*) озері, напишу (*у*, *в*) листі, іскра (*у*, *в*) попелі, відпочивала (*у*, *в*) Вінниці, шукала (*у*, *в*) сумочці, дід (*у*, *в*) брілі, артист (*у*, *в*) гримі, аплодували (*у*, *в*) залі.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв записаних словосполучень складеться початок прислів'я: «...від сонця, та *п* зі свічкою шукають».

297. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Утром я просыпался от жаркого солнца, бившего в белые стены. Красные и жёлтые мальвы покачивались за открытым окном. Вместе с ними заглядывал в комнату цветок настурции. В нём сидела мохнатая пчела. Я, замерев, следил, как она сердито пятится и выбирается из тесного цветка. По потолку без конца бежали светлые струи, лёгкие волны — отражения реки. Река шумела тут же, рядом (К. Паустовский).

Настурція

298. Хто швидше? Запишіть подані словосполучення у два стовпчики: а) із прийменником *з*; б) із прийменниками *із*, *зі*.

Вийшла (*з*, *із*, *зі*) кімнати, вітер (*з*, *із*, *зі*) сходу, охоронець (*з*, *із*, *зі*) збросю, обговорювали (*з*, *із*, *зі*) учителями, домовилися (*з*, *із*, *зі*) інспектором, говориш (*з*, *із*, *зі*) мною, апельсини (*з*, *із*, *зі*) мандарина-

ми, навчаючись (з, із, зі) товаришем, ерудованістю (з, із, зі) допитливістю, зустрінемося (з, із, зі) однокласниками, майстер (з, із, зі) міста.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв записаних словосполучень складеться початок прислів'я: «... не товариш!».

мохнатий — волохатий
пятиться — задкувати
потолок — стеля

струй — струмінь
отражение — відображення
рядом — поряд

299. Спишіть речення, добираючи з дужок потрібні варіанти прийменників.

1. Іще нема конвалій (у, в) гаю і гай мовчить (у, в) білому спокої, та я весни п'янке дихання п'ю (з, із, зі) його гілля, що mrє (над, наді) мною. 2. Хто рідному краю тепло здобуває (з, із, зі) пластів (у, в) підземнім бою, хто (у, в) полі ростить все нові урожаї, той любить Вітчизну свою (З тв. В. Сосюри). 3. Яблуко лежить (перед, переді) мною — світле, аж прозоре, мов янтар (М. Рильський). 4. Я чув (ув, уві) сні, як шепотілися (над, наді) мною віковічні сосни (Ю. Збанацький). 5. Сонячний промінчик не згасне (ув, уві) імплі (К. Тищенко).

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ПЕРЕКАЗ-ПЕРЕКЛАД

300. Прочитайте текст мовчки. Підготуйте докладний усний переказ українською мовою.

Ещё в древности считали, что новорожденный похож на чистый лист бумаги.

Откуда же берутся подлецы? Из кого вырастают благородные люди? Ответ на эти вопросы такой: человек сам создает себя, сам формирует свою личность.

Не думайте, что всё самое тёмное, что есть на земле, создано людьми глупыми и слабыми. Напротив. Сила есть и у злобы, и у подлости.

Вспоминаю случай из жизни. В одной из школ десятиклассник подставил бегущей девочке ногу, и она упала. Девочка носила очки, они разлетелись вдребезги, ранив лицо. И никто из приятелей парня не пристыдили его за этот поступок, не сделал замечания. Напротив, некоторые ребята из других классов стали смеяться. Название этому поступку — подлость.

Совершив такой поступок, человек вписал грязную строку в тот самый белый лист. И напрасно думать, что в листе этом, как в нерашливой тетради, возможны исправления. Нет. Но, к счастью, у него много дней впереди, чтобы вписать в этот белый лист и свои светлые поступки.

Оценку в конце листа поставит сама жизнь. Первая строка — начало жизни. Хорошее, доброе прорастает, как семена (За О. Лихановим).

новорождений — новонароджений
неряшливий — неохайній, брудний
пристыдити — присоромити
хачноть — особистість
семя — насіння

лист — тут: фрукт
подлец — негідник
напротив — напекак
вдребезги — ущент

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ТВІР-РОЗДУМ НА МОРАЛЬНО-ЕТИЧНУ ТЕМУ

1. Які типи мовлення вам відомі? Назвіть особливості роздуму.
2. З яких частин складається повний роздум? У чому полягає особливість будови стягненого роздуму?

301. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Яка частина висловлювання є повним роздумом, а яка — стягненим?

Дружба й егоїзм — непримиренні й несумісні. Дружба вчить людину ділитися з людьми духовними силами й багатством, виявляти турботу. Коли в тебе з'являється вірний і надійний друг, ти стаєш небайдужою людиною, починаєш більше цікавитися тим, що робиться у світі, які люди оточують тебе, що для них святе і дороге, чим вони живуть, у чому бачать радість, що люблять і що ненавидять. Тож справжня дружба вберігає від егоїзму, вчить ненавидіти корисливість.

Дружба — моральне зображення людини. Знайшовши надійного друга, ти помножиш свої сили, стаєш морально чистішим, багатшим, красивішим. Маючи вірного друга, ти щогодини, щохвилини не тільки бачиш сам себе, але й залишаєш свою душу відкритою перед тим, кому віриш (За В. Сухомлинським).

302. Прочитайте народні прислів'я і висловлювання видатних людей. Скажіть, як ви їх розумієте.

1. Добрий чоловік без роботи — що бджола без меду. 2. Праця ніколи не ганьбить людини. 3. Найкраще в роботі слово: «Готово!» (Нар. творчість). 4. Хто живе чесно і годується трудами своїми, тому й шматок черствого хліба смачніший од м'якої булки, неправдою нажитої (І. Котляревський). 5. Якщо ви вдало виберете справу і вкладете в неї всю душу, то щастя саме відшукає вас (К. Ушинський). 6. Життя таке коротке! Поспішайте творити добро! (О. Довженко). 7. Людина народжується не для того, щоб зникнути безвісною пилинкою. Людина народжується для того, щоб залишити по собі вічний слід (В. Сухомлинський).

303. Перекладіть українською мовою і запишіть. Поясніть, як ви розумієте подані висловлювання видатних людей.

- Всякая работа — это подвиг. Она требует чистоты души и чистоты помыслов (А. Чехов).
- Труд в наше время — это великое право и великая обязанность (Б. Гого).
- Трудолюбие — душа всякого дела и залог благосостояния (Ч. Диккенс).
- Всё даётся только труду. Всё — труду людескому, таков лозунг истории (Д. Менделеев).
- Кто работает с любовью, тот вносит поэзию во всякую работу (М. Чернишевский).

всікий — будь-який
залог — запорука
обязанность — обов'язок

благосостояние — добробут
помысл — думка
лозунг — гасло

304. I. Уважно прочитайте пам'ятку.

Як писати твір-роздум на морально-етичну тему

- Добре обміркуйте тему, визначте основну думку майбутнього висловлювання.
- Складіть план твору.
- У вступі до твору скажіть про те, як ви розумієте вихідні поняття. Підготуйте читачів або слухачів до сприйняття основної думки.
- Розкриваючи головну думку в основній частині твору, наведіть приклади із життя чи літератури, процитуйте висловлювання видатних людей.
- У висновку зробіть узагальнення з теми.

II. Користуючись поданим планом, напишіть твір-роздум на морально-етичну тему «Без праці жити — тільки небо коптити».

- I. Вступ. Без труда нема добра.
- II. Основна частина. Праця — джерело справжньої радості.
  - Праця допомагає розкрити творчий потенціал людини.
  - Праця розвиває здібності.
  - У праці міцніє дружба.
  - Дерево шанують, як добре родить, а людину — як добре робить.
- III. Висновок. Вибрать роботу за покликанням — запорука щасливого життя.

ДУХОВНІ СКАРБИ УКРАЇНИ

КОНСТИТУЦІЯ ПИЛИПА ОРЛИКА

305. І. Прочитайте текст.

Після смерті Івана Мазепи козацька рада вибрала нового гетьмана. Ним став колишній генеральний писар Пилип Орлик.

За походженням Пилип Орлик — чех, але свою долю пов'язав з Україною. Він відзначався високою освіченістю, мав літературний талант, писав поезії і впродовж кількох десятиліть вів щоденник. Тож ця людина була непересічною у всіх розуміннях.

«Я, Пилип Орлик, новообраний Запорозького війська гетьман, присягаю Господові Богу, славетному в святій Тройці, на тому, що...» — дійшов до нас текст присяги цього славного чоловіка, який зобов'язувався завжди і скрізь виявляти «милість, вірність, стратливе дбання до малоросійської Вітчизни, матері нашої, про добро її посполитим, про розширення прав та вольностей військових».

Козацька рада в Бендерах важлива не тільки тим, що на ній обрано гетьманом сподвижника Івана Мазепи. Там уперше в історії було прийнято Українську Конституцію. Ініціатором і натхнеником створення цього важливого документа, звичайно ж, був він, Пилип Орлик. У Конституції говорилося про вільну, незалежну державу, в якій захищаються права людини.

Цей документ свідчить про глибоко демократичні засади кабінету Пилипа Орлика, а також про те, якою серйозною політичною фігурою був він сам. Адже Конституція значно випередила свій час. За неї і почав боротьбу Пилип Орлик (За М. Слабошицьким).

ІІ. Дайте відповіді на запитання.

1. Що нового ви дізналися про Пилипа Орлика як політичного діяча?

2. У чому полягає особливість першої української Конституції?

Гетьман
Пилип Орлик

МОВНИЙ РОЗБІР

РОЗБІР ПРИЙМЕННИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Граматичні ознаки: а) похідний чи непохідний; б) група за будовою — простий, складний чи складений; в) на які відношення вказує; г) з яким відмінком ужитий.

Поля попід небом прослалися безкрайні (Б. Грінченко).

Зразок усного розбору

Полід — прийменник, похідний (утворений із двох непохідних прийменників *по* і *під*), складний, виражає просторові відношення, вжитий з іменником в орудному відмінку.

Зразок письмового розбору

Полід — прийм., похідн., складн., просторові віднош., з Ор. в.

306. Спишіть текст, вставляючи пропущені букви. Виділені прийменники розберіть як частину мови.

Засоби пер..ування є важливою складовою частиною матеріальної культури українців. Людям здавна були відомі різні засоби пер..ування по воді. Найдавнішим з-поміж них є пліт, який будували з кількох колод, з'єднуючи їх канатами, гужовою (запар..ними в гарячій воді стовбурацями молодих д..рев). Людей, підводи і різні вантажі пер..возили поромами. Існувало багато видів човнів. Залежно від способу виготовлення їх можна поділити на два типи — човни із суцільних колод (дуб, кодлуб) і човни із дощок (байдаки, барки).

Сухопутний транспорт українців поділяють на полозний і колісний. Найпоширенішими були робочі сани, які мав у господарстві практично кожен селянин. А основне місце серед засобів пер..ування займав чотириколісний віа. Він слугував задля пер..везення снопів, сіна, соломи, збіжжя (З календаря).

307. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Виділені прийменники розберіть як частину мови.

Над морем по зелёным склонам, через мосты и повороты, бежит шоссейная дорога. Близ неё, у селения Лохны, стоит вот уже вторую тысячу лет кряжистый дуб, расщеплённый грозой. Только к югу над землёй он протянул кривую крепкую ветвь, покрытую листьями. Путник, проходя мимо него, оглядается и, быть может,

припомнит старинное предание. Когда дуб шумел зелёной листвой, собирались под ним в лунные ночи абхазские князья и наездники судить и решать важные дела. Возле этого дерева давали клятву бороться за свободу. Дуб считался священным (За О. Толстим).

склон — схил
путьник — подорожник
расщепленный — розщеплений
предание — переказ

Старий дуб

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Яка частина мови називається прийменником?
2. На які відношення можуть вказувати прийменники? Наведіть приклади.
3. Наведіть приклади словосполучень із такими прийменниками, які вживаються: а) тільки з одним відмінком; б) із двома чи трьома відмінками.
4. Назвіть непохідні прийменники. Які прийменники називаються похідними?
5. Які прийменники є простими, які — складними, а які — складеними?
6. Сформулюйте орфограму «Написання прийменників разом, через дефіс і окремо».

7. Запишіть подані словосполучення із прийменниками у три колонки: а) ті, що пишуться разом; б) ті, що пишуться через дефіс; в) ті, що пишуться окремо.

Плавають (по)серед озера, світить з(по)між дерев, отримали (в) результат експерименту, скрадається з(по)над гір, в'яться (по)над пляхом, переміг (у) силу обставин, поглядає з(з)під окулярів, зберемося (під) час канікул, блиснуло з(по)за хмар, незважаючи (на) вітер, іде (в)здовж потоку, повернусь (із)за кордону, вийшов (на) зустріч гостям.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв перших записаних слів словосполучень складається продовження вислову І. Жиленко: «Найдорожче — ...».

8. Перекладіть словосполучення українською мовою і запишіть.
Дом в три этажа, прийти по делу, согласно приказу директора, спросить по поводу экскурсии, по моему мнению, вышел из-за

угла, несмотря на дождь, опоздаю из-за вас, запомнил благодаря учителю, обучаться на родном языке, порвать на клочки.

9. Розкажіть про чергування прийменників *у*, *в*.

10. Запишіть подані словосполучення у два стовпчики: а) із прийменником *в*; б) із прийменником *у*.

Скаже (*у*, *в*) понеділок, усмішка (*у*, *в*) відповідь, риба (*у*, *в*) воді, працювала (*у*, *в*) університеті, зник (*у*, *в*) лісі, завдання (*у*, *в*) зошиті, вийшов (*у*, *в*) фойє, ящики (*у*, *в*) коридорі, темно (*у*, *в*) кімнаті, оціт (*у*, *в*) пляшці, в'януть (*у*, *в*) спеку.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв перших записаних слів складеться початок прислів'я: «... в руках, ніж журавель у небі».

11. Виконайте розбір прийменників як частини мови.

Знову чую я, мов співає мати,
долітає голос до зорі.

I мене виходять зустрічати
край дороги наші явори.

M. Сингайський

12. Об'єднавшись у сім груп по декілька осіб, на окремих однакових аркушах напишіть по одному словосполученню з прийменником: *понад землею*, *про сусідів*, *біля колодязя*, *крізь вітри*, *через необачність*, *щодо усунення*, *з-під небес*. Покладіть аркуші написаним донизу, перемішайте їх. Представник кожної групи вибирає один аркуш. Група повинна охарактеризувати прийменник, написаний на аркуші, за схемою:

1. Визначте, похідний чи непохідний прийменник. Якщо похідний, то від яких слів він утворений?

2. Наведіть 2–3 приклади прийменників, які мають таке саме походження.

3. До якої групи за будовою належить цей прийменник? Поясніть його написання.

4. Наведіть 2–3 приклади прийменників, подібних за будовою й написанням до аналізованого.

5. З яким відмінком ужито прийменник? На які відношення він указує?

6. Якому (яким) російським прийменникам він відповідає?

Сполучник

§ 27. Сполучник як частина мови

308. Прочитайте вірш Андрія Малишка. З'ясуйте, що з'єднують виділені сполучники — однорідні члени речення чи частини складного речення.

ВОГНИК

Де б не ходив я — в далекій дорозі,
В чужім чи у ріднім краю —
Я згадую вогник у тихій тривозі
І рідину хатину свою,
Бо дивляться в далеч засмучені очі,
Хоч тінь там моя промайне,
Бо світиться вогник у темній ночі,
Мов кличе додому мене!

А. Малишко

Сполучник (рос. союз) — це службова частина мова, що вживається для зв'язку однорідних членів речення та частин складного речення. Наприклад: *Честь і славу матимеш, якщо добре працюватимеш* (Нар. творчість). Сполучник *і* з'єднує однорідні члени речення, а сполучник *якщо* — частини складного речення.

За значенням сполучники поділяють на сурядні і підрядні.

Сурядні сполучники (рос. сочинительные союзы) поєднують однорідні члени речення або рівноправні частини складного речення, наприклад: 1. *Місяць пливе огляdatи і небо, і зорі, і землю, і море* (Т. Шевченко). 2. Потухли води, але легкі хвари ще бачили сонце (Олександр Олесь).

Підрядні сполучники (рос. подчинительные союзы) поєднують нерівноправні частини складного речення, наприклад: Люблю людей землі своєї, бо я землі своєї син (В. Сосюра).

Сполучники до складу членів речення не входять і самі членами речення не виступають.

309. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок у формі спонукального речення. Знайдіть сполучники і скажіть, яка їхня роль.

Від чесного привітання й невимушеної розмови виграш обопільний. Невміння ж вислухати товариша, навпаки, лише первус, псує

настрій. Недарма кажуть про тих, хто не вміє слухати: *мелє, як порожній млин; заторохкоміла сорока, наче діжка з горохом.*

Є в нашій мові коротке, але напрочуд тепле слово *дякую*. Здавалося б, звичайне слово, але як ним можна розчулити, виявити у співрозмовника повагу й доброзичливість!

Якщо вже зайшла мова про культуру вітань, варто звернути увагу на таке. Традиційно вважалося великою нечесністю зайти до хати в шапці або в кашкеті, не кажучи вже про перебування в оселі чи за столом. Завітаймо ж нині до будь-якої кав'ярні чи юральні. Неодмінно впаде в очі: чоловіки сидять за обідом у шапках. Нікому й на думку не спаде, що така нечесність свідчить про невихованість (За В. Скурітівським).

- 310. Попрацьуйте в парах.** Спишіть прислів'я і приказки, добираючи з довідки потрібні за змістом сполучники. Сурядні сполучники підкресліть однією лінією, а підрядні — двома.

1. ... швець, ... кравець, ... коваль, ... скрипаль — просто говорильник. 2. ... добре працювати, скрізь повагу будеш мати. 3. Посій труд, ... слава вродить. 4. ... риби наловить, ... ніг не замочить. 5. Не брудни криниці, ... ще скочеш водиці. 6. Хвалилася калина, ... вона з медом солодка (*Нар. творчість*).

Д о в і д к а: якщо, ні (четири рази), і (двічі), а, бо, що.

 За будовою сполучники бувають прості, складні і складені.

Прості сполучники: *і(ї), та, але, а, бо, як, що*.

Складні сполучники утворюються з кількох частин і пишуться разом: *зате* (за + те), *проте* (про + те), *якщо* (як + що), *якби* (як + би).

Складені сполучники утворюються з кількох частин і пишуться окремо: *тому що*; *для того, щоб*; *тимчасом як*; *незважаючи на те, що*.

- 311. Запишіть спочатку речення з простими сполучниками, а потім — зі складеними. Вставте пропущені букви.**

1. Зацвіла в долині ч..рвона калина, наче засміялась дівчинадитина (*Т. Шевченко*). 2. В життя перетвор..мо мрію, щоб дійсністю стала вона (*П. Дорошко*). 3. Ніколи я не знав, що так люблю — до болю, до смертельного жалю — понад Дніпром сріблисті верболози (*М. Рильський*). 4. Т..мнота важчала, ніби самі гори з..калися над головою (*О. Гончар*). 5. Ще не пр..йшли весна, хоч з гір гр..млять потоки (*Олександр Олесь*). 6. Ніхто тебе не порятує, якщо ти не вряту..шеша власними силами (*П. Загребельний*).

312. Спишіть речення, добираючи з довідки потрібні за змістом складені сполучники.

1. Ми переможемо, ... наша справа справедлива (*О. Довженко*).
2. ... не позій дивній чарі, жили б ми убогі, похмурі, як хмари (*І. Франко*).
3. Здоровенний дуб розлігся, розширився своїм кострубатим гіллям, ... аж темно під ним (*М. Коцюбинський*).
4. У селі було тихо, похмуро, ... сонце вже встало (*Г. Тютюнник*).
5. ... ми збиралися в дорогу, несподівано вітер пригнав дощову хмару (*О. Іваненко*).

Довідка: коли б, тому що, так що, тимчасом як, дарма що.

За способом уживання в реченні сполучники поділяються на однічні, повторювані та парні.

Однічні сполучники вживаються один раз для зв'язку однорідних членів речення або частин складного речення, наприклад:

1. *Над селами, над нивами, лугами та долинами* велика хмаря йшла (*Л. Глібов*).
2. *Коли-не-коли* бліскавиця з-за гори поморгувала та роздавався глухий поклик далекого грому (*Панас Мирний*).

Повторювані сполучники вживаються кілька разів для зв'язку частин складного речення або одного ряду однорідних членів, наприклад: 1. *I виріс я на чужині, i сивіо в чужому краї* (*Т. Шевченко*). 2. *Ni повітря не ворується, ni пташка не защебече* (*М. Коцюбинський*).

Парні сполучники складаються з двох частин, які вживаються при двох різних однорідних членах речення або частинах складного речення, наприклад: 1. *Багаття вихопило з темряви як людей, так і близьні дерева* (*В. Козаченко*). 2. *Якби на кропиву не мороз, то вона б усіх людей пожалила* (*Нар. творчість*).

313. Розв'яжіть мовну задачу.

Семикласники складали речення з повторюваними сполучниками. Олег записав у зошиті: «*Веселка встала над селом і розкинула своє перевесло над лісом і над річкою*». Світлана записала в зошиті: «*I місяць, i зорі — все сковала за своїм темним простирадлом дощова хмаря*». Хто правильно виконав завдання? Свою думку обґрунтуйте.

314. Попрацюйте в парах. I. Спишіть текст, вставляючи, де треба, пропущені букви. Підкресліть сполучники, визначте, до якої групи за вживанням вони належать.

Наполегливі і бе...перестаннє навчання — ось що зараз потрібно молодій людині. Навчатися треба завжди. Найвидатніші люди все своє життя не лише вчили, а й училися. Якщо перестанеш навчатися, то не зможеш навчати, бо знання дедалі ускладнюються. Потрібно пам'ятати, що найкращ..й час для навчання — молодість.

І в дитинстві, і в юності, і в молодості розум людини спр..йнятливий до вивчення мов і математики. Навчаючись, людина не тільки адобуває знання, а й розвивається і морально, й естетично.

Умійте не витрачати часу на дрібнич..ки та безглазді розваги. Бер..жіть себе для набуття знань та навичок, які лише в молодості ви можете засвоїти легко й швидко (З журналу).

ІІ. Визначте тему й основну думку висловлювання.

315. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Підкресліть сполучники, усно скажіть їх.

Говорят, что аисты петь не могут, что они только трещат. Это неправда! Аист действительно трещит при встрече с другими аистами, при возвращении с полёта в своё гнездо или при нападении хищника на его жилище. Триск его напоминает барабанную дробь. Оказывается, аист умеет не только трещать, но и петь. Это бывает рано утром, на заре, или вечером, при заходе солнца, в тот период, когда подрастает выводок и когда вся семья вместе. Поёт он не очень громко. Пение его жалостное и очень приятное (С. Гейченко).

Лелека

действительно — спріядві
жилище — помешкання
пение — тут: спів

хижак — хижак
на заре — тут: на світанку
жалостный — жалібний

§ 28. Сурядні сполучники

Сурядні сполучники за значенням поділяються на три групи: **єднальні**, **протиставні** і **розділові**.

Єднальні (рос. соединительные) сполучники: *і* (ї), *та* (у значенні *і*), *ні...ні*, *не тільки...а й, як...так і*. Наприклад: *Не лінися рано ветати та замолоду більше знати* (Нар. творчість).

Протиставні (рос. противительные) сполучники: *а*, *але*, *проте*, *зате*, *однак*. Наприклад: *Узимку сонце світить, та не гріє* (Нар. творчість).

Розділові (рос. разделительные) сполучники: *або*, *чи*, *то...то, не то...не то*, *чи...чи*, *або...або*. Наприклад: *Або розумне казати, або зовсім мовчати* (Нар. творчість).

316. Прочитайте і відгадайте загадки. Визначте групи за значенням сурядних сполучників.

1. Летіла стріла та впала в лободу, шукаю, та не знайду.
2. На дереві я родився в кожусі, кожух розірвався, і я на землю впав.
3. Воно належить мені, але інші вживають його частіше за мене.
4. У чистому полі прив'язані коні; ні взяти, ні вузларозв'язати.
5. Чи з-за гори, чи з-за лісу золота діжа сходить (*Нар. творчість*).

Відгадки: *Бинківка, Каштан, Ім'я, Герої зопі, Гончі*.

317. Попрацуйте в парах. Спишіть прислів'я, добираючи з довідки потрібні сполучники.

1. Правду кожний любить, ... не кожний хвалить.
2. Іржя єсть залізо, ... печаль — серце.
3. У Федорки різні одговорки: ... ноги болять, як треба жать, ... в попереці колька, як іде прополка.
4. Говорити ... не думати — те саме, що стріляти й не цілитися.
5. ... пан, ... пропав.
6. За гроші не купити ... батька, ... матері, ... родини (*Нар. творчість*).

Довідка: а, та, або...або, ні...ні...ні, і, то...то.

318. Хто швидше? Запишіть подані сполучення слів у три стовпчики: а) з єднальними сполучниками; б) із протиставними сполучниками; в) із розділовими сполучниками.

Осика й граб; усмішка, а не сліззи; стояти або сидіти; то дощ, то сніг; злякався, та не розгубився; смішно і весело; ні діти, ні батьки; глина та пісок; знати або вміти; дорогий, але зручний; казка чи легенда; світить, однак не гріє; не тільки ми, а й друзі; поїхав, а не пішов; зшити чи з'язати; літо або осінь.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв перших записаних слів складеться початок вислову П. Грабовського: «... гармати».

Якщо два однорідні члени речення з'єднані одиничними єднальними або розділовими сполучниками, то кома між ними не ставиться. Наприклад: 1. Піжимти вода по листі, по гіллі і спраглу землю напиває щиро (М. Рильський). 2. Хай на своїм віку кожен посадить дерево в полі чи в садку (І. Нехода).

Якщо однорідні члени речення з'єднані одиничним протиставним сполучником, між ними ставиться кома. Наприклад: Сонечко ще не сіло, але вже хилилося на захід (О. Кобилянська).

Повторювані сполучники можуть уживатися перед усіма однорідними членами або лише перед їх частиною. Коми при цьому ставляться між усіма однорідними членами. Наприклад: Як тішать нас озера, гори, квіти, роса, і теплій грім, і шепіт віт (М. Зеров).

Якщо однорідні члени з'єднані парним сполучником, кома ставиться перед другою його частиною. Наприклад: На довгому віку довелось звідати як радості, так і печалі (Панас Мирний).

Пунктограма Кома при однорідних членах речення, з'єднаних сполучниками

319. I. Спишіть речення, ставлячи пропущені розділові знаки.

1. Погуляю понад морем та розважу своє горе. 2. Крізь верби сонечко сіяє і тихо гасне (З тв. Т. Шевченко). 3. Вузенька стежечка зникала часом серед кам'яної пустелі або ховалась під виступом скелі (М. Коцюбинський). 4. І сяють і сміються і зорі і квіти і трави (В. Сосюра). 5. В небі жайворонки в'ються, заливаються, грають, давонять цілий день і щебечуть і співають і з весною світ вітають давоном радісних пісень (Олександр Олесь). 6. Туман стелився як над річкою так і над берегом (Ю. Збанацький).

II. Виконайте фонетичний розбір виділеного слова.

* 320. Розв'яжіть мовну задачу. Чому в першому реченні кому перед одниничним сполучником поставлено, а в другому — *ні*?

1. Хутір зовсім зник з очей, і лиманські озера ледве-ледве маячили мені своїм сріблом (М. Хвильовий). 2. Найбільшим із див було і є слово (С. Колодійчук).

! Одним із засобів милозвучності української мови є послідовне чергування сполучників *і* та *ї*.

Українська мова насамперед уникає збігу голосних, а потім приголосних звуків. Тож між приголосними звуками слід уживати сполучник *і*, а між голосними, голосним і приголосним — *ї*: *стен і ліс, річка й озеро, липа й дуб*.

321. Попрацуйте в парах. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Спишіть, вибираючи з дужок потрібні сполучники і прийменники.

Десь (у, в) небі тонко видзвонює жайворонок. Мелодійні звуки тануть (у, в) гарячому мареві (і, й) народжуються знов. Вони бентежать душу (і, й) кличути *ї* за собою. Мені здається, що я зараз алечу над землею (і, й) полину (у, в) безмежному просторі. Ось народився вітерець. Колихнулося золоте море хлібів, (і, й) жайворонка не стало чути. Його пісня потонула (у, в) дивовижному живому гомоні (Д. Ткач).

322. Хто швидше? Запишіть подані сполучення слів у два стовпчики: а) із сполучником *і*; б) із сполучником *ї*.

Схопив (і, й) кинув, здивувалася (і, й) образилася, твій (і, й) мій, радість (і, й) печаль, село (і, й) місто, книги (і, й) зошити, клен (і, й) липа, сьогодні (і, й) завтра, тин (і, й) ворота.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв перших записаних слів складеться початок прислів'я: «...увечер!».

323. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Каждый специалист, каждый инженер, врач, каждая медицинская сестра, каждый плотник или токарь, шофер или грузчик, кра новщик или тракторист должны иметь культурное мировоззрение. Не должно быть слепых к красоте, глухих к слову и настоящей музыке, чёрствых к добру, беспамятных к прошлому. Для этого нужны знания, нужна интеллигентность, которая даётся гуманитарными науками. Читайте художественную литературу и понимайте её. Читайте книги по истории и любите прошлое человечества. Читайте литературу по искусству, посещайте музеи — и будете духовно богаты (За Д. Лихачовим).

специаліст — фахівець
мировоззрение — світогляд
плотник — тесляр
посещать — відвідувати
грозчик — вантажник
искусство — мистецтво

324. Запишіть спочатку речення з однорідними членами речення, а потім — складні речення. Поставте розділові знаки. Визначте групи сурядних сполучників за значенням.

- Грає в небі зграя журавлина і в промінні залишає слід (*П. Воронько*).
- Сонце вже підбилося височенько і косарики звали чимало трави (*Г. Тютюнник*).
- Дуби піано прокидаються весною а польові клени вже викинули клейкі листочки (*Г. Цюпа*).
- Мене приваблює не ясна блакить неба а якась неадолання мрія (*М. Стельмах*).
- Ми або перемогу здобудемо або вдома не будемо (*О. Гончар*).
- Або не сокіл я або спалила мені недоля крила (*Леся Українка*).

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ДОПИС У ГАЗЕТУ ДИСКУСІЙНОГО ХАРАКТЕРУ

Замітка — інформаційний жанр, у якому повідомляється про важливі, суспільно значущі події, цікаві факти.

Замітка характеризується високою оперативністю, змістовністю, правдивістю.

У замітці дискусійного характеру ставиться певна проблема, порушується складне і важливе питання. Мета такого допису в газету — розв'язати проблему, знайти відповідь на поставлене питання.

325. І. Прочитайте замітку. Скажіть, який тип мовлення покладено в основу висловлювання.

КОМП'ЮТЕР — ДРУГ ЧИ ВОРОГ?

Комп'ютер сьогодні став звичайною реччю. Він є мало не в кожному домі. Важко вже й уявити життя без цих «розумних машин». Вони — незамінні помічники в багатьох галузях.

На жаль, від комп'ютерів — не тільки користь. Чи не доводилося вам спостерігати, як деякі школярі годинами сидять, граючи в комп'ютерні ігри, безперестанно вдивляючись у монітор і клащаючи мишкою? Важко їм вирватися з уявних світів, де все таке надзвичайне. У голові думки тільки про те, як швидше перейти на наступний рівень, знищивши якнайбільше ворогів, проливши річки крові, отримати бонуси й ще одне життя для невмирущого героя.

Таке дозвілля триває годинами. Ніхто навіть не замислюється про згаяний час. Найстрашніше, що завдано шкоди власному здоров'ю: зіпсований зір, розлад нервової системи. Та найбільше лихо — це залежність від комп'ютера. Тоді здається, що не комп'ютер створений для вас, а ви для нього.

От і виходить: «штучний інтелект» може зашкодити, якщо втратити здоровий глузд.

Науменко Олена, учениця 7-Г класу.

ІІ. Розгляньте пам'ятку. Поміркуйте, чи відповідає твір семикласниці всім зазначенним вимогам.

Як писати замітку дискусійного характеру

1. Чітко сформулюйте проблемне питання.
2. Наведіть різні погляди на обговорювану проблему.
3. Знайдіть переконливі аргументи для доведення власної думки.
4. Дотримуйтесь вимог публіцистичного стилю.
5. Доберіть влучний заголовок.

326. І. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

«НЕСОВРЕМЕННЫЙ» ВІД СПОРТА

Я однажды побывала на соревнованиях по фехтованию.

Мне эти сражения на рапирах не понравились. Во-первых, не видно лиц. Сражаются два манекена в сетчатых масках. К тому же

они как собаки на поводке — за ними тянутся электрический шнур. Как только один притронется к другому рашпирой, у судьи загорается лампочка. А во-вторых, это какой-то несовременный вид спорта. Ну кому придёт в голову защищать себя при помощи шпаги?

Нет, уж если бы я занималась спортом, то изучала бы бокс, чтобы уметь постоять за себя в любых обстоятельствах (За В. Кисельзовим).

сражение — бій
шпага — шпага

рапіра — рапіра
любобій — будь-який

II. Складіть усний роздум «Фехтування — благородний вид спорту», дискутуючи з автором уміщеної замітки.

327. Складіть і запишіть замітку дискусійного характеру «Чи варто сперечатися про смаки?» У роздумі використайте деякі з висловлювань видатних людей.

1. На смак товариш не всякий. 2. Пізнай себе самого, а тоді говори про другого. 3. Личить, як корові сідло (*Нар. творчість*). 4. Про смаки не сперечаються, але хороший смак прищеплюють (*В. Сухомлинський*). 5. Несмак показує, яким повинен бути ідеал (*В. Канівець*). 6. Допомогти можна лише тому, хто цього хоче (*П. Загребельний*). 7. У людині повинно бути прекрасним усе: і обличчя, і одяг, і душа, і думки (*А. Чехов*).

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

ЧИ ВМІЄТЕ ВИ ВКАЗУВАТИ НА ПОМИЛКИ?

328. I. Прочитайте текст мовчки, підготуйте докладний усний переказ.

Похвала, як відомо, кожному подобається, а критика, навпаки, неприємна. Не завжди можна лише хвалити, доводиться вказувати й на помилки. Щоб критикувати людину, не принизивши її гідності, треба мати неабияке вміння, робити це слід обережно і тактовно.

Якщо дотримуватися правил культури спілкування, то людина, якій ви вказуєте на недоліки, не відчуватиме себе ображеною.

Хвалити можна привселюдно, а на помилки слід указувати, як правило, віч-на-віч. Робити це треба по-дружньому. Якщо ви вдаєтесь до критики, слід неодмінно порадити, пояснити, як краще було б зробити певну справу або виконати завдання. Похваліть людину за те, що вона виконує добре, тільки потім укажіть на помилки і порадьте, як їх уникати.

II. Складіть і запишіть діалог, у якому ви тактовно вказуєте товарищеві на помилку.

§ 29. Підрядні сполучники

329. Прочитайте речення. Скажіть, з якою метою вжиті підрядні сполучники.

Соняшники високо піднімали свої голови, мов вони стали навспинячки, щоб мерзці погрітися на сонці (*Панас Мирний*).

Підрядні сполучники за значенням поділяються на кілька груп:

- 1) з'ясувальні: що, щоб, як;
- 2) причинні: бо, тому що, тим що, у зв'язку з тим що;
- 3) мети: щоб, щоби, для того щоб, з тим щоб, аби;
- 4) часові: з того часу як, тижчасом як, після того як;
- 5) порівняльні: мов, немов, немовби, немовбито, наче, неначе, неначеб, неначебто, ніби, нібито;
- 6) умовні: аби, якщо, якби, як, коли б;
- 7) допустові: хоч, хоча, незважаючи на те що, дарма що;
- 8) наслідку: так що.

Щоб визначити вид підрядного сполучника, необхідно поставити питання від головної частини речення до залежної (на її початку вжито сполучник). Наприклад:

Що?

1. *Ви чуєте, як дзвонить колос у вікна повечірніх зір?* (М. Сингайський). Як — з'ясувальний сполучник.

для чого?

а якою метою?

2. *Готовий я зробити все для того, аби не бачити вас в такім одчайді!* (Леся Українка). Аби — сполучник мети.

330. I. Прочитайте речення. Визначте групи підрядних сполучників за значенням.

1. Місяць, підводячись угору, пірнає в загустілу хмару, так що видніється лише срібний край (М. Стельмах). 2. Земле, заквітни розакішно в садах, щоб солов'ї ні на мить не змовкали (В. Грінчак). 3. Коли б у людства не було фантазії, було б стократ у світі важче жити (Г. Коваль). 4. Як зіронька до місяця сходить, молодая дівчинопоник в садочок виходить (Леся Українка). 5. Не можу співати спокійно, бо в серці розшука та гнів (Б.-І. Антонич). 6. Роса виблискувала на сонці, немовби переливалися дрібні самоцвіти (Дніпровська Чайка).

II. Уважно розгляньте таблицю-коло на другому форзаці підручника. Розкажіть про підрядні сполучники.

331. Розв'яжіть мовну задачу.

Семикласники складали речення зі сполучником мети щоб. Оленка записала в зошиті: «Я хріло, щоб мої батьки ніколи не

знали печалі». Ярослав склав таке речення: «Щоб досягти успіху, треба наполегливо працювати». Хто правильно виконав завдання? Свою думку обґрунтуйте.

332. Спишіть прислів'я, добираючи з довідки потрібні сполучники.

1. ... знав, де впадеш, там соломки б підстелив. 2. Людина працює, ... жити, а не живе, ... працювати. 3. ... мало зробили, та багато з'їли. 4. Не біжи, козо, в ліс, ... всі вовки твої будуть. 5. Ледачий працює, ... мокре горить. 6. Не кажи, ... не вміш, а кажи, ... навчишся (*Нар. творчість*).

Д о в і д к а: що (двічі), наче, коли б, щоб (двічі), хоч, бо.

333. Розв'яжіть мовну задачу.

Якою частиною мови є слово *що* в поданих реченнях?

1. Пахне хлібом земля, що дала мені сонце і крила. 2. Не шкодую я, що не схожі долі — мамина й твоя. 3. Що сказати вам, друзі, сьогодні? (З тв. Д. Павличка).

334. Спишіть текст, вставляючи, де треба, пропущені букви. Складні підрядні сполучники підкресліть однією лінією, а складені — двома.

Папороть — трав'яниста рослина, що ніколи не цвіте, через те що розмножу..ться спорами. Та, за народними повір..ямі, у ніч на Івана Купала з'явля..ться на одну коротку мить Ї вогнен..а квітка. Той, кому пощастило зірвати ї, адобуде чарівну силу, яка дає змогу знаходити захован..і в землі скарби, ..цілювати недужих, розуміти мову звірів і птахів. Для того щоб заволодіти таємницею квіткою, треба мати неабиякі сміливість, спостережливість і витримку. Якщо вір..ти легендам, це декому вдавалося, хоч і доводилося долати чимало перешкод.

Папороть

Папороть вважалася улюбл..ним зіллям нечистої сили. Тому на Гуцул..щині існував цікавий звичай. Аби папороть не сіялася на полі й не шкодила травам, Ї били пал..цею нахрест, потім це місце св..ятили (З календаря).

Кома при складених підрядніх сполучниках *тому що*, *через те що*, *для того щоб*, *внаслідок того що*, *після того як* ставиться один раз: або перед усім сполучником, або перед словами *що*, *щоб*, *як* (залежно від інтонації). Наприклад: 1. *Ми були готові на серйозні випробування для того, щоб досягти мети.* 2. *Полку було наказано вийти до самої річки, для того щоб уночі форсувати ї* (З тв. О. Гончара).

335. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Поставте потрібні розділові знаки.

1. Після вече^{рі} всі (од)разу лягли спати тому що в(ранці)рано треба було вирушати в дорогу (*О. Гончар*). 2. Земля прекрасна ще й тому що в ній живуть (давніко)голосі малюки (*Ю. Бедзик*). 3. (Власно)руч Максим спорудив прилади й пристрій для того щоб переконатися у практичному здійсненні (де)яких розрахунків (*Н. Рибак*). 4. Усі (до)дому йшли мовчки після того як хлопці (на)решті втихомирилися (*Ю. Мушкетик*). 5. Косово^{цю} ще не розпочали внаслідок того що (з)вечора (не)сподівано задощило (*А. Матвієнко*).

336. Перекладіть речення українською мовою і запишіть. Визначте групи підрядних сполучників за значенням.

1. Сижу у костра и думаю, что жизнь необыкновенно хороша, если её не бояться и принимать с открытой душой. 2. На озере всегда было безветренно и сумрачно, потому что его со всех сторон обступили ивы и осокоры. 3. Некоторые слова сами по себе излучают поэзию, подобно тому, как драгоценные камни излучают таинственный блеск. 4. Хотя река была далеко, путник слышал шум воды. 5. После того, как закончился дождь, зелень стала как-то ярче (З тв. К. Паустовського).

излуча́ть — випромінювати
таи́стvennyj — таємnicий
безвётренно — безвітряно

костёр — багáття
сúмрачно — похмýро
йва — вербá

§ 30. Написання сполучників

Складні сполучники пишуться разом: *адже, тож, отож, також, теж, ніж, аніж, якщо, якби, жовби, немовби, немовбіто, начеб, неначеб, неначебто, ніби, нібито, щоб, тобто, зате*.

Деякі прості і складені сполучники з частками *б, би, ж* пишуться окремо: *або ж, адже ж, але ж, коли б, хоч би, хоча б*.

У складених сполучниках завжди пишеться окремо кожний складник: *так що, тому що, через те що, для того щоб, дарма що, після того як, з того часу як*. Але: *тимчасом як, незважаючи на те що*.

Орфограма Написання сполучників разом і окремо

337. Прочитайте речення. Поясніть правопис сполучників разом і окремо.

1. У природі ніч існує для того, щоб у тиші росло всіляке зілля і відпочивала людина (*М. Стельмах*). 2. Тож як мудрості доходиш,

хочеться і жити, і жити (П. Тичина). 3. Коли б не забарилися в дорозі, приїхали б засвітла (Марко Вовчок). 4. Довго співали дівчата, довго гуляли хлопці, незважаючи на те, що другого дня треба було рано вставати (І. Нечуй-Левицький).

Слід розрізнати складні сполучники *тож*, *теж*, *тож*, *якби*, *щоб*, *проте*, *зате* (які пишуться разом) і поєднання інших частин мови *та же*, *те же*, *то же*, *як бы*, *що б*, *про те*, *за те* (які пишуться окремо).

Сад був невеликий, зате густий (О. Донченко).

Хлопець усе добре обміркував, проте до роботи ще не брався (Григорій Тютюнник).

Сполучники *проте*, *зате* можна замінити сполучником *але*.

Щоб прийшло на землю сподіване щастя, треба великої праці (М. Коцюбинський).

Сполучник *щоб* можна замінити сполучником *аби*.

Якби я була зіркою в небі, я б не знала ні туги, ні жалю (Леся Українка).

Якщо добре працювати жеш, честь і славу знаміжеш (Нар. творчість).

У сполучниках *якби*, *якщо* завжди наголошується другий склад.

Орест мовчить, насупився. Соня теж мовчить, гортає якусь книжку (Леся Українка).

Перепочинено трохи, *тож* дорога не близька (І. Франко).

Сполучники можна замінити іншими синонімічними сполучниками: *теж* — *також*, *тож* — *адже*, *тож* — *тому*.

Безстрашио битимусь, безтрепетно загину за те, що жив (М. Бажан).

Мати нікому не розповідала про те, як нам важко живеться (А. Тесленко).

До займенника *те*, вжитого із прийменником *про* або *за* можна поставити питання *про що?* *за що?*

Що б не трапилося — будь завжди людиною (Є. Гуцало).

Частку *б* можна перенести в інше місце речення.

Як би я тепер хотіла в золоте човенце сісти і далеко на схід сонця золотим шляхом поплисти (Леся Українка).

«*Що ти зараз читаєш?*» — «*Як що?* Журнал «Соняшник»!»

У сполученнях слів *як би*, *як що* наголошується прислівник.

Нічого нового він не сказав — говорив те же, що й інші очевидці (В. Кашин).

А у тебе все та ж доріжка в клас (А. Малишко).

Частку *ж* при займенниках *те*, *та*, *то* можна опустити, а до них додати *саме* (*сама*).

338. Попрацюйте в парах. Спишіть речення, вставляючи, де треба, пропущені букви і розкриваючи дужки.

1. (Як)що навіть трап..ться розгніватися на когось, тоді розгнівайся і на себе самого (М. Гоголь). 2. Ми б всіх пр..горнули до серця охоче, (ак)би нам хоч трохи свободи (М. Старицький). 3. (Як)би ми почувалися у світі, коли б оточили себе найвищою стіною — стіною байдужос..ті? (В. Сухомлинський). 4. Любить людей мене навчила мати і рідну землю, що(б) там не було (В. Симоненко). 5. Про славу думає лицар, а не (про)те, що(б) ціла голова була на плечах (П. Куліш). 6. Світ ловив мене, (про)те не впіймав (Г. Сковорода). 7. Я не люблю, ненавиджу тебе, беркуне, (за)те, що в грудях ти хова..ш серце люте (І. Франко).

339. Попрацюйте самостійно. Складіть і запишіть речення з поданими частинами.

1. ..., проте ніяк не міг наздогнати товаришів. 2. Слухаючи пісню, я думав про те .... 3. ..., зате зібрали гарний урожай. 4. Я дуже переживав за те .... 5. Якби я одразу згадався, ... 6. Як би я хотів .... 7. Що б тобі розповісти ...? 8. ..., щоб досягти успіху.

340. Хто швидше? Запишіть подані сполучення слів у два стовпчики залежно від того, як пишеться взята в дужки частина: а) разом; б) окремо.

Видніється ніби(то) гайок, хоч(би) зв'язав сніп, так(що) візьми граблі, то(ж) поклади цукор, адже(ж) запріг у віз, те(ж) написала листа, (тим)часом як пішов дощ, то(ж) африканський слон, дарма(що) борошна мало, (як)що він скаже.

 Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв записаних слів складеться початок прислів'я: «..., ніж ніколи».

341. Перекладіть речення українською мовою і запишіть.

1. Песня над домом смолкла, зато над прудом соловей заводил свою (В. Короленко). 2. Не за то волка бьют, что серый, а за то, что овцу съел (Л. Толстой). 3. Будем жить так, чтобы все любили нас (Максим Горький). 4. Двух жизней мало, чтобы исполнить всё то, что бы хотелось (І. Бунін). 5. Была та же страшная тишина, так же неподвижно светил месяц (В. Вересаев). 6. В лощине, на пустом месте, тоже рвались снаряды, но зато на холме стоял сплюшной дым (К. Симонов). 7. Нужно серьёзно относиться к пословицам и поговоркам, ведь в них — народная мудрость (М. Михайлов).

пруд — ставок
исполнить — виконати
неподвижно — нерухомо
реваться — тут: вибухати

лощина — улівона
сплюшний — суцільний
пословица — прислів'я
поговорка — пріказка

342. Спишіть текст, розкриваючи дужки.

Із самого ранку ми вирушили до лісу, що(б) назибрати ягід. Суниці й полуниці червоніли скрізь так яскраво, що здавалися рубінами на темній зеленій траві. Усі працювали завзято, (про)те і я не пас задніх. Коли майкошник був уже наповнений, я подумав: «Як(би) добре було відпочити під деревом!» Через півгодини наша ватага вже мчала до лісової річечки, яка те(ж) була однією з принад нашої мандрівки.

Надвечір ми поспішали додому, що(б) наступного дня повторити те(ж) змагання в лісі й на річці. За день ми трохи втомилися, (за)те як приемно провели час (З журналу).

Сунична галлявина

МОВНИЙ РОЗБІР

РОЗБІР СПОЛУЧНИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Граматичні ознаки: а) група за значенням — сурядний чи підрядний; б) група за будовою — простий, складний чи складений; в) група за вживанням — одиничний, повторюваний чи парний; г) що сполучає — однорідні члени речення чи частини складного речення.

Чим люди частіше черпають з криниці, тим краща й чистіша в криниці вода (І. Савич).

Зразок усного розбору

Чим...тим — сполучник, підрядний, простий, парний, сполучає нерівноправні частини складного речення.

Й — сполучник, сурядний, простий, одиничний, сполучає однорідні присудки.

Зразок письмового розбору

Чим...тим — сполучн., підрядн., прост., парн., сполучає нерівнопр. част. скл. реч.

Й — сполучн., сурядн., прост., одиничн., сполучає однор. прис.

343. І. Прочитайте текст, підготуйте докладний усний переказ. Виконайте розбір виділених сполучників як частини мови.

ТВОЄ ПРИЗВИЩЕ

Якщо розпитати знаючих людей, пошукати в книжках, то віднайдемо потаємний смисл кожного прізвища. Йому довго слугували людині й нашадкам, тому й вибирали влучне, значуще.

Ясна річ, чимало прізвищ пов'язано з різноманітними професіями. Згадаймо, що бондар виготовляв бочки, стельмах — вози, гончар — вироби з глини, швець взуття шив, шевчук — син шевця, скляр склив вікна, мірошник перемелював зерно на борошно... От і маємо: Бондар, Бондаренко, Бондарчук, Стельмах, Стельмашенко, Гончар, Гончарук, Гончаренко, Шевчук, Швець, Шевченко, Скляр, Скляренко, Мірошник, Мірошниченко. А ще — Чепіга, Млинченко, Коваль, Ковальчук, Коваленко...

Є й такі прізвища, що вказують на село, місто або річку, звідки родом предки: Дончак, Дончик, Славута, Остерський, Шполянко, Лубенченко, Поліщук, Косів...

Священна повага й любов українців до хліба загальновідома. Отож зрозуміла й наявність прізвищ — Паляничко, Овсієнко, Житник, Житко, а ще — Пиріг, Мандрика, Книш, Корж, Плачинда, Балабуха.

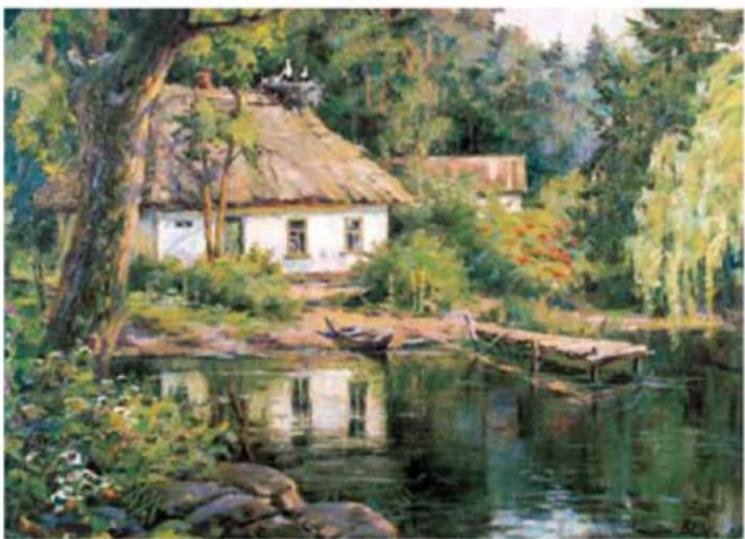
Цікавий, сповнений несподіваних знахідок світ прізвищ (*M. Слабошицький*).

ІІ. Довідайтесь, що означає і звідки походить ваше прізвище.

344. І. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Виконайте розбір виділених сполучників як частини мови.

ПОЛЕСЬЕ

Полесье приняло нас. С окраины, ближе к лугу, росли берёзы, осины, липы, клёны и дубы. Потом они стали реже попадаться, сплошной стеной надвинулся ельник. Далее закраснели голые стены сосен, а там опять потянулся смешанный лес, заросший кустами орешника, черёмухи, рабины и сочными травами. Птиц почти не было слышно, потому что они не любят больших лесов. Только по временам раздавался возглас удода да сердитый крик ореховки или сойки. Невидимый ручеёк мирно журчал. Казалось, будто он рассказывает какую-то тайну. Иногда дорогу перегораживало упавшее дерево. Лес кругом стоял до того старый, высокий и дремучий, что даже становилось страшно (За I. Тургеневим).

В. Шкуринський. Рідна хатина

луг — лука
ельник — ялинник
орешник — лісцяна

возглас — вігук
журчать — дзюрокотіти
дрежучий — непрохідний

ІІ. Уважно розгляньте репродукцію картини поліського художника Віктора Шкуринського. Опишіть краєвид.

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ТЕЛЕГРАМА

345. І. Прочитайте текст. Визначте тему й основну думку висловлювання.

РОЗВИТОК ЗАСОБІВ ЗВ'ЯЗКУ

Засоби зв'язку завжди відігравали важливу роль у житті суспільства. Одними з перших почали застосовувати сигнальні вогні й дим. Удень на тлі хмар добре помітний дим, навіть якщо самого багаття не видно, а вночі — полум'я, особливо коли воно запалене на підвищенному місці. Спочатку в такий спосіб передавали заздалегідь обумовлені сигнали, скажімо, «ворог наближається». Потім, по-особливому розташовуючи кілька вогнів, навчилися посылати цілі повідомлення.

У середні віки з'явилася прaporцева сигналізація, яку використовували, наприклад, у флоті. Форма, колір, малюнок прaporців

мали конкретне значення. Один пропорець у поєднанні з іншими міг означати букву або ціле речення.

У Голландії, де було багато вітряків, нескладні повідомлення передавали за допомогою певного положення їхніх крил. Цей спосіб отримав розвиток в оптичному телеграфі. Між містами зводили башти, які знаходилися на рівні прямої видимості. На кожній башті була пара велетенських крил із семафорами. Телеграфіст приймав повідомлення й одразу ж передавав його далі, пересуваючи крила за допомогою важеля. Перший оптичний телеграф побудували в 1794 році у Франції між Парижем і Лілем. Найдовша лінія — 1200 кілометрів — діяла в середині XIX століття між Петербургом і Варшавою. Сигнал по лінії проходив із кінця в кінець за 15 хвилин.

У кінці ХХ століття був широко розповсюджений електро-зв'язок — передача інформації за допомогою електричних сигналів або електромагнітних хвиль. Сигнали йшли каналами зв'язку — дротами (кабелями) або без дротів (З енциклопедії).

ІІ. Підготуйте докладний усний переказ за самостійно складеним планом.

346. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Визначте, до якого типу мовлення належить висловлювання.

До середины XIX века единственным средством сообщения между евразийским континентом и Англией, между Америкой, Европой, и странами-колониями оставалась пароходная почта. О событиях в других странах люди узнавали с опозданием на целые недели, а то и месяцы. Поэтому создание телеграфа отвечало самым настоятельным потребностям человечества. После того, как эта техническая новинка появилась во всех концах света и земной шар опоясали телеграфные линии, требовалось только часы, а порой и минуты на то, чтобы новость из одного полушария примчалась в другое. Таким образом, телеграф следует отнести к одному из важнейших изобретений в истории цивилизации, потому что вместе с ним человеческий разум одержал победу над расстоянием (З довідника).

средство — засіб
связь — зв'язок
срок — термін
настоятельный — тут:
нагльный

сообщение — повідомлення
опоясать — оперезати
шар — куля
расстояние — відстань

Телеграмма — документальне повідомлення, лист або інформація, що передається засобами телеграфного зв'язку.

У телеграмі інформація викладається стисло й вичерпно.

Для уникнення багатослів'я в телеграмах прийменники зазвичай не вживаються.

347. I. Прочитайте зразок телеграми.

Міністерство транспорту і зв'язку України		ПЕРЕДАЧА ____го ____год ____хв Автовідповідь _____ Передав _____	
ТЕЛЕГРАМА Київ № _____ ____ сл. ____го ____год ____хв		Службові відмітки	
Категорії і відмітки особливого виду		термінова	
Куди, кому		Київ Каштанова 19 кв 23 Петренку Іванові Степановичу	
		Зустрічайте завтра поїзд дев'яносто два вагон сім Антоніна	
Прізвище відправника та його адреса (у рахунок слів не входять, не оплачуються і по телеграфу не передаються)		Степаненко Антоніна Федорівна вул. Грушевського, 4, кв. 127, м. Дрогобич, Львівська обл.	

II. За поданим зразком складіть текст телеграми товаришеві, де ви повідомляєте, що його за перемогу в обласній олімпіаді з біології нагородили путівкою до табору відпочинку.

348. I. Прочитайте зразок вітальної телеграми.

Міністерство транспорту і зв'язку України		ПЕРЕДАЧА ____го ____год ____хв Автовідповідь _____ Передав _____	
ТЕЛЕГРАМА Київ № _____ ____ сл. ____го ____год ____хв		Службові відмітки	
Категорії і відмітки особливого виду		вітальна, серія У-43	
Куди, кому		Кіївська область смт Богуслав вул Заводська 35 Соколу Ярославові Григоровичу Дорогий дідуся	
		Вітаю п'ятдесятиріччям Бажаю щастя здоров'я довголіття З любов'ю Сашко	
Прізвище відправника та його адреса (у рахунок слів не входять, не оплачуються і по телеграфу не передаються)		Степаненко Антоніна Федорівна вул. Грушевського, 4, кв. 127, м. Дрогобич, Львівська обл.	

II. Складіть текст вітальної телеграми, адресованої рідній людині.

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

НА ПОШТІ

349. I. Прочитайте діалог за особами.

— Добрий день! Скажіть, будь ласка, чи можу я оформити передплату на журнал «Соняшник»?

— Так, звичайно. Ось візьміть бланк і заповніть його. Уважно запишіть свою адресу.

— А який індекс цього видання?

— Індекс видання і сума, яку потрібно сплатити, вказані в каталозі.

— Візьміть, будь ласка, бланк і гроші.

— Чи не бажаєте купити на решту ось цю вітальну листівку до Великодніх свят?

— Так, із задоволенням.

II. Розгляньте малюнок. Складіть і запишіть діалог між працівником поштового відділення і відвідувачем, який хоче відправити цінну бандероль. У діалозі використайте деякі з поданих словосполучень.

Бланк замовлення, поштовий індекс, адреса відправника, одержати протягом тижня, повідомлення про отримання.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Яка частина мови називається сполучником?
2. Яку роль виконують сурядні сполучники, а яку — підрядні?
3. Як поділяються за значенням сурядні сполучники?
4. Як поділяються за значенням підрядні сполучники?
5. На які групи за будовою поділяються сполучники?
6. На які групи за вживанням поділяються сполучники?
7. Сформулюйте орфограму «*Написання сполучників разом і окремо*». Наведіть приклади.

8. Запишіть подані сполучення слів у два стовпчики залежно від того, як пишуться подані в дужках частини: а) разом; б) окремо.

Ясний, (про)те вітряний день; стомився б, (ак)би не допомогли; сміх та(й)годі; квапся, що(б) вчасно прийти; записав те(ж) завдання; те(ж) запізнився на виставу; айсберг — то(ж) крижана глиба; збегни, що(б) це мало означати; працює, неначе(б)то заведений; думаю (про)те змагання; Ідути, а(би) відпочити; тихо, немов(би) вночі; іти, що(б) не сталося; стомлений, за(те) задоволений; знайди хоча(б) стеблинку; б'є або(ж) сварить; (тим)часом як усі відпочивали.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв перших записаних слів складеться продовження вислову М. Стельмаха: «*I минуле було про жите для того, щоб...*».

9. Виконайте розбір сполучників як частин мови.

Коли б не ліс, не знали б ми
Про те, що е фіалка й пролісок на світі,
Як у маю конвалія цвіте —
Найкраща, найніжніша поміж квітів.
M. Познанська

Частка

§ 31. Частка як частина мови

350. Прочитайте і порівняйте речення в обох стовпчиках. Визначте роль виділених часток.

Голосно видзвонював
піснями соловей.
Вам нічого не шкода.
Ми спізнилися на хвилину.
Не зробив цього ще.
Живуть у злагоді всі люди.

Як голосно видзвонював
піснями соловей!
Невже вам нічого не шкода?
Ми спізнилися лише на
хвилину.
Не зробив **би** цього ще.
Нехай живуть у злагоді всі
люди!

Частка (рос. частица) — службова частина мови, яка вносить у речення різні додаткові відтінки або слугить для утворення нових слів або форм слова. Наприклад: 1. *Лиш до доброї криниці йдуть люди пити водиці*. 2. *Якби свині крила, вона б і небо зрила*. 3. *Каже казна-що, аби паря гарма з рота не йшла* (Нар. творчість).

Частки можуть входити до складу членів речення, але самостійно членами речення не виступають.

За значенням частки поділяються на модальні, словотворчі та формотворчі.

Модальні частки виражают різні додаткові смыслові відтінки значень слів, словосполучень або цілих речень.

351. Розкажіть про групи модальних часток за значенням, використовуючи таблицю.

Модальні частки

Група за значенням	Частки	Приклади в реченні
Стверджувальні	Так, <i>є</i> , <i>є</i> ж, <i>авжеж</i> , <i>аякже</i> , <i>гаразд</i>	<i>Так, я вільний, маю бистрі думи-чарівниці</i> (Леся Українка).
Заперечні	Не, <i>ні</i> , <i>ані</i>	<i>Ні, сонний спокій зовсім нам не сниться</i> (В. Сосюра).
Питальні	Чи, <i>хіба</i> , <i>невже</i>	<i>Чи не бачили ви, дядьку, тут буланого коня?</i> (Олександр Олесь).

Група за значенням	Частки	Приклади в реченні
Окличні	Що за, що то за, ну й	Що за розкіш, що за привілля серед степу! (Панас Мирний).
Спонукальні	Годі, бодай, давай, ну, -бо, -но	Годі ридати, на долю нарікати (І. Франко).
Підсилювально-видільні	Навіть, тільки, хоч, хоча б, лише (лиш), принаймні, аж, же (ж), -таки, -то, та, о, ой, а	А я таки мережать буду тихенько білі листи (Т. Шевченко).
Уточнювальні	Саме, якраз, справді, точно, власне, рівно, майже, приблизно, мало не, ледве не, ніби, наче, начебто	Хлопець мало не плакав із розпачу (Б. Комар).
Вказівні	Це, то, оце, ото, ось, осьде, онде	Мова — це віконце, через яке людина бачить світ (В. Сухомлинський).

352. Прочитайте речення. Визначте групи модальних часток за значенням.

1. Небо незміряне всипане зорями, — що то за Божка краса (М. Старицький). 2. Для мене багато не треба, щоб серце забилось раптово: лиш ляточку рідного неба та матері лагідне слово (Д. Луценко). 3. Ні, наша мова не загине, її не знищать сили азії (В. Сосюра). 4. Неваже тобі неволя не обридла? (Леся Українка). 5. Життя без книг — це хата без вікна (Д. Павличко). 6. Так, знов душа замерзне, знов одвикне од радісного коливання трав (М. Рильський). 7. Саме тоді, коли тобі найважче, не зупиняйся, йди вперед (М. Бажан).

353. Уведіть в подані речення стверджувальні, заперечні, питальні й окличні частки. Перероблені речення запишіть. Поміркуйте, як увиразнився зміст речень.

1. Я відчув полегшення тієї миті. 2. Гарні квіти розцвіли під вікном.

354. Попрацуйте в парах. Спишіть речення, добираючи з довідки потрібні частки. Визначте групи часток за значенням.

1. ... той ненависті не знає, хто цілий вік нікого не любив (Леся Українка). 2. ... нудитись, складаючи руки; кличе робітників рідна земля! (П. Грабовський). 3. Дорога — ... завжди таїні, в її незвіданості й нерозгаданості є щось спільне з людською долею (О. Гончар). 4. ... неповторне можна повторити? (Л. Костенко). 5. З жарту часом ... біда буває (М. Старицький). 6. ... повійнуло свіжістю надворі! (М. Зеров). 7. ... забувай за отчий свій поріг (А. Малишко).

Довідка: лиш, годі ж, це, чи, і, як, не.

355. Попрацюйте самостійно. Спишіть прислів'я, вставляючи пропущені букви. Визначте групи часток за значенням.

1. Де жит...я е, там е і надія.
2. Не гріє мене кожух, лише слово гріє й тіш...ть.
3. Не бійся-бо людину похвалити, а бійся скривд...ти даремно.
4. Хіба р..вуть воли, як ясла повні?
5. Тільки той не помилля...ться, хто нічого не роб...ть.
6. Ма..ш голову, май же й розум.
7. Здоров'я — то найбільша цін...ість (*Нар. творчість*).

356. Розв'яжіть мовну задачу.

Семикласники визначали, якими частинами мови є виділені слова в поданих реченнях.

1. Чи справді так було? (*Л. Глібов*).
2. Справді вихована людина ніколи не хизується своїми манерами (*В. Сухомлинський*).
3. Як радісно, як весело на білім світі жити (*Л. Глібов*).
4. Розкажи, як за горою сонечко сідає (*Т. Шевченко*).

Галина визначила, що виділені слова — частки. Чи правильно виконала завдання дівчинка?

Формотворчі частки служать для утворення форм умовного і наказового способів дієслова. Наприклад: 1. *Дивлюся на море широке, глибоке, поплив би на той бік — човна не дають* (*Т. Шевченко*). 2. *Хай лягуться співи голосні* (*В. Сосюра*).

357. Спишіть речення, вставляючи пропущені формотворчі частки.

**Би (б),
хай, нехай**

1. Пішов ... я в Україну, пішов ... додому, там ... привітали, зрадили б старому (*Т. Шевченко*).
2. ... я загину, та ... сяє над людьми сонцем правда і надія (*Леся Українка*).
3. ... шумить єдиним світлим шумом світлий Дніпро (*М. Рильський*).
4. Я хотіла ... людям для підмоги у кожну мить подати голос свій (*В. Ткаченко*).

Словотворчі частки служать для утворення нових слів і виступають як префікси або суфікси. Наприклад: 1. *У нашім раї на землі нічого кращого немає, як тая мати молодая з своїм дитятючком малим*. 2. *Без ворогів можна в світі як-небудь прожити* (*З тв. Т. Шевченка*).

358. Спишіть прислів'я, вставляючи пропущені букви. У виділених словах позначте словотворчі частки як префікси або суфікси.

1. Ніколи не кажи, що не вмі..ш, а завжди кажи, що навчишся.
2. Деколи й таке буває, що пал..ця стріляє.
3. Колись і на нашій вул..ці буде свято.
4. Краще ..мовчати, ніж абищо ..казати.
5. Як-небудь зробив, то й дірку від бубл..ка заробив.
6. ..першу бозину-як хвалилися, а тоді з сорому крізь землю провалилися.
7. Сова хвалилася, що в неї діти якнайкращі в світі (*Нар. творчість*).

- 359.** Спишіть текст, ставлячи розділові знаки при дієприслівникових зворотах. Підкресліть частки. Визначте, до якої групи за значенням вони належать.

Аж за селом на обрї стойть собі самотнє дерево в хлібах. Його чублять вітри. У грозу б'є блискавка поруч, але ж у дерево не влучає. Навіть трактори оборюють це місце вивертаючи ріллю під новий урожай. Навесні стара яблуня розвивається, шелестить листям радіючи сонцю. І раптом вибухає білим цвітом, неначебто біла хмарка летить над полем. Хіба не диво? Через усе літо яблуня бреде пшеницями, що колосяться зелено-бузковою хвилею захлюпуючи дерево. Та ось хліба споловили, налився золотом важкий колос і похилився. Дерево ж стало темно-зеленим. Підійди близче — а по ньому, неначе ліхтарики, восково-жовті яблучка світять (В. Довжик).

- **360.** Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Підкресліть частки.

Дорогие читатели, хотите ли вы поговорить с писателями? Встретиться с ними не так уж трудно. Я могу вам дать точный адрес: библиотека.

Всё самое важное и интересное, о чём могли бы рассказать писатели, вы найдёте в их книгах: узнаете, как живут народы разных стран, узнаете о великих открытиях науки и техники, о звёздах и планетах, о растениях и животных.

Что бы ни делали, чем бы вы ни занимались, вам всегда понадобится умный и верный помощник — книга (С. Маршак).

адрес — адреса

открывтие — відкриття

ДУХОВНІ СКАРБИ УКРАЇНИ

«КОБЗАР» ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

- 361.** I. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Визначте тему й головну думку висловлювання.

За традицією ми звemo весь поетичний, віршовий доробок Тараса Шевченка «Кобзарем»; так назвав поет невелику ранню збірку, до якої входило всього вісім творів. Назва «Кобзар» дуже виразно підкреслює одну з основних рис творчості — глибокий її зв'язок із народною творчістю. Тарас Шевченко виріс із народної пісні, мислив по-народному. Коли б йому не випала доля здобути освіту, він би, мабуть, був одним із безіменних творців, які дали світові той чудовий скарб, що зветься — український фольклор.

Ми звemo Тараса Шевченка народним поетом не тому, що він писав у народному стилі, а тому, що всі думки, вся любов його були присвячені народові, боротьбі за його визволення й щастя.

Прекрасно усвідомлював Тарас Шевченко свою роль воїстину народного поета, як речника свого народу:

...Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло них
Поставлю слово.

Одя свідомість свого покликання, свого права говорити від імені народу, свого обов'язку перед народом властива тільки справжнім поетам-борцям.

Тарас Шевченко був полум'яним українським патріотом. Його заклик «свою Україну любіть» вирвався з самого серця, як найзаповітніше слово.

Багато гірких, сумних, трагічних сторінок у поета, викликаних гірким, сумним, трагічним тогочасним життям. Але ніколи в найтяжчі хвилини не залишала Тараса Шевченка віра в краще майбутнє, в те, що «сонце йде і за собою день веде» (*За М. Рильським*).

ІІ. Дайте відповіді на запитання.

1. Чому, на вашу думку, Тарас Шевченко назвав збірку поезій «Кобзар»? Що ви знаєте про цих давньоукраїнських співців і музик?
2. Чому Тараса Шевченка називають народним поетом?
3. Як ви розумієте вислів письменника: «Мое життя є частиною життя моєї Батьківщини»?
4. Які поезії з «Кобзаря» ви знаете напам'ять?

Перше видання «Кобзаря» Тараса Шевченка

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ПЕРЕКАЗ ОПОВІДАННЯ

1. Пригадайте, які ознаки має оповідання.
2. Що таке сюжет? Називте елементи сюжету.

362. Розгляніть схему. Підготуйте усну розповідь про елементи сюжету твору.

Сюжет — подія чи система пов'язаних між собою подій, у процесі розвитку яких розкриваються характери персонажів і зміст художнього твору.

Експозиція — та частина твору, де розповідається про час, місце подій, про дійових осіб, взаємини між ними

Зав'язка — перше знайомство з героями, виявлення суперечностей між ними

Розвиток дії — одна або кілька подій, у розгортанні яких виявляються характери дійових осіб, загострюється суперечність

Кульмінація — момент найбільшого загострення суперечностей, у яких найповніше розкриваються характери

Розв'язка — те місце у творі, де суперечності розв'язуються, розвиток дії завершується

363. I. Прочитайте текст. Визначте елементи сюжету оповідання.

ПРИГОДА З КЕНГУРУ

За чагарником паслися й бавилися чотири кенгуру. Ми причаліся й спостерігали за ними. Тварини влаштували справжній бокс. Кожна намагалася лапою дати стусана іншій. Вони спритно відскакували, ухилялися від ударів і знову нападали.

Найда, вирвавшись із-за чагарника, раптом загавкав і підбіг до кенгуру. Тварини кинулися до втечі, але не панічно, а досить повільно стрибали до річки. Перетнувши її в наймілкішому місці, вони зупинилися, але пес переслідував їх далі. Кенгуру відбігли трохи, але він не давав їм спокою і там. Тоді одна тварина, що бігла позаду, зупинилася і, обернувшись до пса, стала, ніби готова прийняти бій. Найда не вгавав. Спокійна і мовчазна кенгуру раптом зробила один стрибок уперед, і пес опинився в її обіймах, притисну-

тий до грудей. Потім тварина, так само не поспішаючи, обернулася праворуч і пострибала геть, а Найди тільки безпорадно мотав лапами в повітрі й придушено, жалібно скавучав.

— То вже пропав пес, — сказав австралієць, що прийшов на елемент, — живого не випустить: або задушить, або вточить.

Ми з Васильком кинулися щосили бігти вздовж річки в тому напрямку, де нещодавно зникла химерна тварина, що понесла нашого Найду...

Річка поступово поверталася праворуч, і нам хотілося випередити зухвалу тварину й насоком відвоювати Найду. Ми не бачили кенгуру, не чути було й скавучання пса. Ми бігли далі.

З-за дерев побачили страшну картину. Кенгуру, моя людина, стояла у воді і тримала Найду передніми лапами, зануривши у воду, а може, й задньою лапою притиснувши до дна. З води іноді висувався Найдин хвіст та бульбашки спливали на поверхню.

Кенгуру стояла до нас спину й не сподівалася нападу. Коли ми пішли в наступ, звірина лишила свою жертву, кинулася з води і подалася геть під наші крики й галас.

На поверхні спливла латка мокрої спини ледве живого пса. Василько швидко кинувся в річку, схопив нещасного друга й виніс його на берег.

За кілька хвилин пес почав чхати, й кашляти, здригався всім тілом, потім підніс голову. Коли Найда вже став на ноги, Василько взяв його на руки.

— Ну, тепер житиме, — гукнув я Василькові. — Ще й в Україну заберемо, як будемо вертатися! (За Д. Чубом).

II. Розгляньте малюнок на с. 180. Скажіть, якому елементу сюжету він відповідає.

III. Підготуйте докладний усний переказ тексту.

§ 32. Правопис часток

Частки можуть писатися окремо, разом і через дефіс.

1. Частки *би* (*б*), *же* (*ж*), *то*, *ось*, *он* зазвичай пишуться окремо від інших слів: *написав би*, *зроби же*, *ось як*.

Разом ці частки пишуться у складі сполучників та інших часток: *теж*, *таж*, *мовби*, *немовби*.

2. Разом пишуться частки *де-*, *аби-*, *чим-*, *чи-*, *як-*, *що-*, *-сь*: *де-який*, *абиякий*, *чимшидше*, *чимало*, *щохвилини*, *якнайшидше*, *колись*.

3. Через дефіс пишуться частки *казна-*, *хтозна-*, *бозна-*, *будь-*, *небудь*, *бо*, *но*, *от*, *таки*: *казна-як*, *хтозна-коли*, *бозна-який*, *будь-що*, *як-небудь*, *скажи-бо*, *допоможи-но*, *як-от*, *якби-то*, *подумай-таки*.

4. Окремо пишуться частки, якщо між ними й словами, яких вони стосуються, стоїть інше слово: *аби до чого*, *де з ким*, *хтозна ї що*.

Орфограма Написання часток окремо, разом і через дефіс

364. Прочитайте речення. Обгрунтуйте написання часток окремо, разом і через дефіс.

1. Як сіячі радіють — тільки-но на землі з'явиться день весняний із пахощами ріллі (М. Стельмах). 2. «Не грайся хлібом, то ж бо гріх!» — інше до немовляти, щасливий стримуючи сміх, бувало, скаже мати (М. Рильський). 3. І все-таки до тебе думка лине (Леся Українка). 4. Без людської праці вся земля від краю і до краю заросла б бур'янами (О. Довженко). 5. Цей дріт приносить телеграми хтозна з якої далини (М. Рильський). 6. Коли-небудь і про нас загадають (Т. Шевченко). 7. Все так же над озером мріє калина, де юність моя протекла (В. Сосюра).

365. Попрацюйте в парах. І. Спишіть речення, розкриваючи дужки.

- Хотів(би) я знати, про що той струмок у мріях своїх шумить між травою.
- Ви чули(ж)бо: так липа шелестить (З тв. П. Тичини).
- Про що(сь) шепоче нам дорога, нехай курна, (за)те пряма (В. Малишко).
- Сонце тільки(но) сіло за лісовими хащами (М. Коцюбинський).
- Не так(то) робиться все хутко, як швидко оком ізмигнеш (І. Котляревський).
- Гора немов(би)то застигла в ніному стрибку і святково сяяла над світом вічними снігами (В. Довжик).
- Отак(то), друже мій, живи, то(й) весело на світі буде (Т. Шевченко).
- Якби(то) правдоночка щербата не була, то, може, й справді б так жила (Л. Глібов).

ІІ. Виконайте фонетичний розбір виділеного слова.

366. І. Спишіть вірш Максима Рильського, розкриваючи дужки і вставляючи пропущені букви.

(Що)дня в подвір'я наше заліта
Упертий дят..л. Сяде (ж) на колоді —
І стук та(й) стук, що й пер..слухать годі.
Мурко вже закрадався до хвоста
І сяк, і так, неначе(б) справжній злодій, —
Ta де там! Раз — і знявся, й пол..тів,
Н..ряючи під снігом с..нюватим...
Ех, Мурку, Мурку! Ще(б) чого схотів!
Ад(же) не кожне род..ться кр..латим!

M. Рильський

ІІ. Поясніть, як ви розумієте вислів крилата людина.

Частка *таки* пишеться окремо, якщо стоїть перед словом, якого стосується, наприклад: *Це був таки великий чоловік* (Леся Українка).

367. Складіть і запишіть два речення з часткою *таки*, щоб вона писалася через дефіс й окремо.

368. Хто швидше? Запишіть подані сполучення слів із частками у три стовпчики: а) ті, що пишуться разом; б) ті, що пишуться через дефіс; в) ті, що пишуться окремо.

(Де)що перевір, коли(небудь) розповім, хтозна(й)кого не клич, розкажи(бо) про своє місто, казна(про)яку принаду, не(аби)які фахівці, швидше(ж)бо відріж, (що)найшляхетніший рід, тільки(но) відповів, весна неначе(б) сон, де(про)що загадали, (будь)яка допомога, (бозна)який стогін, (чим)швидше прийшла, все(ж)таки це не туман, якби(то) порадила, бозна(які) хащі.

Якщо ви правильно виконали завдання, а останніх букв останніх записаних слів складеться початок вислову П. Грабовського: «... ще милішою стає».

369. Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Як(би)то посіав вчасно, то й вродило(б) ясно. 2. (Будь)яка робота легка, коли її робити з охотою. 3. Що(б) зерна було доволі, зустрічай сонце в полі. 4. «Якося(то) воно буде!» — сказала миша в котячих зубах. 5. Ледачий хотів(би) все мати, та нічого не робити. 6. Справжній майстер не вміє робити (аби)як (*Нар. творчість*).

370. Запишіть фразеологізми у стовпчик, розкриваючи дужки. Доберіть до них із довідки синоніми.

Неначе(б) камінь з душі спав, немов(би) Пилип із конопель, мов(би) полуза з очей спала, неначе(б)то корова язиком злизала, (чи)мало води спливло.

Д о в і д к а: недоречно або невчасно зробити, заспокоїти, нарешті правильно зрозуміти, дуже давно, безслідно зникнути.

371. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Возвращаясь с охоты, я шёл по аллеям сада, а собака бежала впереди меня. Вдруг она уменьшила шаги и начала красться, как бы зачуяв перед собой дичь. Впереди сидел молодой воробей. Он упал из гнезда, потому что ветер сильно качал берёзу. Собака медленно приближалась к птенцу. Ещё мгновение — и он бы оказался в пасти. Вдруг старый воробей камнем упал во все птенца. Собака в недоумении отрыгнула. Каким же громадным чудовищем должен был казаться ей этому воробью. И всё-таки он не мог усидеть на своей безопасной ветке!..

Я зашагал дальше по саду и всё думал о неодолимой силе любви... Только любовью держится и движется жизнь (*За I. Тургеневим*).

охóта — полювáння
шаг — крок
дичь — дичинá
пасть — пáща

громáдний — величénський
недоумéние — тут: здивувáння
чудбвище — чудбвисько
неодолáмий — нездолáнний

372. Запишіть подані сполучення слів із частками у три стовпчики: а) ті, що пишуться окремо; б) ті, що пишуться через дефіс; в) ті, що пишуться разом.

Слухай(но), (аби)куди не йди, то(ж) будь уважний, зробив (аби)як, озвався тільки(що), тим(то) й ба, (що)дня тут буваю, скаменувся(таки), хтозна(з)ким, утікав (чим)швидше, (чи)мало часу, коли(небудь) буде, усе мов(би) добре, умій (будь)що робити, тихо все(ж)таки, тъхнуло неначе(бу)то, сміх (таки)корисний.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв перших записаних слів складається продовження вислову Т. Шевченка: «На те й лихо, щоб...».

§ 33. Не і пі з різними частинами мови

Правила написання *не* з різними частинами мови можна поділити на три групи:

1) з іменниками, прикметниками, прислівниками;

2) з дієсловами і дієприслівниками;

3) з дієприкметниками.

З іменниками, прикметниками, прислівниками *не* пишеться разом:

1) якщо слово не вживається без *не*, наприклад: 1. *Наперед невода* риби не лови. 2. *Незадарому танцюристу* музика заважає.

3. *Хто не втомлює працює, той ніколи не сумує* (Нар. творчість);

2) якщо іменник, прикметник або прислівник із *не* можна замінити синонімом, наприклад: 1. *Неправдою* (брехнею) світ пройдеш, та назад не вернешся. 2. *Недобрий* (злій) сусід — велике лихо. 3. *У роботі час спливає непомітно* (швидко) (Нар. творчість).

З іменниками, прикметниками, прислівниками *не* пишеться окремо:

1) якщо є протиставлення сполучниками *а*, *але*, наприклад: 1. *Не сокира теше, а чоловік*. 2. *Краще навчити не старий, а бувалий*. 3. *Комар пищити не голосно, а тихо; та все ж спати не дає* (Нар. творчість);

2) якщо іменник, прикметник або прислівник виступає присудком: 1. *Кінь свині не товариш*. 2. *Дружний череді і вовк не страшний*. 3. *У Петрівку й у погребі не холодно* (Нар. творчість).

Орфограма *Не* з іменниками, прикметниками, прислівниками

373. Прочитайте прислів'я. Обґрунтуйте написання *не* з іменниками, прикметниками, прислівниками.

1. Не краса красить, а розум. 2. На тобі, небоже, що мені не гоже.
3. Козакові в бою не страшно. 4. І золота клітка для пташки — неволя.
5. Хто невчасно сіно косить, той у стріхі Їкі просить.
6. Вмить нічого не буває, все нелегкої праці чекає.
7. Після обіду ложка не потрібна (Нар. творчість).

374. Попрацюйте самостійно. Спишіть речення, розкриваючи дужки і вставляючи пропущені букви.

1. Зважусь у ліс по тропі (не)ш..рокій тихо, як в білій собор, увійти (М. Бажан). 2. Хто визволяє сам, той буде вільний, хто визволить когось — в (не)волю візьме (Леся Українка). 3. (Не)вес..ло на світі жити, коли нема кого любить (Т. Шевченко). 4. А ти б, М..тєлик, не

дуже-то гордився, бо ти (не)давно сам з гус..ниці вродився (Л. Глібов).
5. Поєт люб..ть слово, але він (не)слуга слова, він його господар (М. Рильський). 6. Кому власна Батьківщина з малих літ (не)дорога, той (не)певна є людина (П. Грабовський). 7. Ми (не)легко жили, часом хліба не мали, та пр..світлі хвилини і нам випадали (М. Луків).

375. Попрацюйте в парах. Прочитайте фразеологіями, добираючи з довідки потрібні синоніми. Запишіть їх парами, розкриваючи дужки.

(Не)вартий дірки від бублика, канути в (не)бути, як риба в (не)воді, один від одного (не)далеко втекли, бачити (не)мало світу, переливати з порожнього в (не)повне, усікими правдами й (не)правдами, (не)сповна розуму.

Д о в і д к а: як пташка в клітці, одним миром мазані, бувати в бувальцях, товкти воду в стулі, будь-якою ціною, немає клепки в голові, не варта спра-ва заходу, загубитися в історії.

Не з дієсловами і дієприслівниками зазвичай пишеться окремо, наприклад: 1. *Глибока вода не каламутиться.* 2. *Не почавши, думай, а почавши, роби* (Нар. творчість).

Не з дієсловами і дієприслівниками пишеться разом:

1) якщо слово не вживається без *не*, наприклад: *Нехтуєчи здоров'ям, нехтуєш життям* (Нар. творчість);

2) якщо слово має префікс *недо-* і виражає неповному дії, напри-клад: Як кажи: «Дай!», то недочуває (погано чує), а кажи: «На!» — гарно чує. Але: Хто занадто в дрібниці вдається, головного може не побачити (не побачити зовсім) (Нар. творчість);

З чотирма дієслівними формами *не* може писатися разом або окремо залежно від їхнього значення:

непокоїтися (хвилюватися)	—	не покоїтися (не спочивати)
нездужати (хворіти)	—	не здужати (не змогти)
неславити (ганьбити)	—	не славити (не прославляти)
нестяжитися (втратити самовладання)	—	не стяжитися (не прийти до тями)

Орфограма **Не** з дієсловами і дієприслівниками

376. Прочитайте прислів'я і приказки. Поясніть правопис *не* з дієсловами.

- Хто робить багато справ нараз, не зробить жодної гаразд.
- Сонливого не добудиша, ледачого не докличешся.
- Не здужає третього хліба з'їсти.
- Так нездужає, що й ведмедя за вухо втримав би.
- Бідний, хоч і ночей недосипає, все одно хліба недобдає.
- Як не дочує, то вигадає.
- Неславлячи своїх дітей, батьки ганьблать самих себе.
- Не подумавши, і кілочка не заточиш (Нар. творчість).

377. Попрацюйте самостійно. Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Вітри співають, граючи, гудуть на всі лади, човен пливе світ за очі, (не)знаючи й куди (*О. Іваненко*). 2. (Не)покоїлось зелене море. Утікали хвилі від вітру, котились (не)перестаючи (*Б. Грінченко*). 3. Бідна вдова тужить та (не)аджує, а оце вже другий день, як зовсім злягла (*М. Коцюбинський*). 4. Я, на жаль, тоді (не)дослухається до батьківських порад (*С. Васильченко*). 5. Час (не)стояв; сонце підливало вище й вище, (не)гріло вже, а почало допікати (*Панас Мирний*). 6. Дощ (не)вщухав цілий день (*Ю. Збанацький*). 7. До кінця (не)дослухавши, (не)перебивай співрозмовника (*В. Сухомлинський*).

 378. Запишіть діеслову у два стовпчики: а) ті, що пишуться з *не* окремо; б) ті, що пишуться з *не* разом.

(Не)навидіти, (не)ховаючись, (не)торкнувся, (не)обмежуючи, (не)хтують, (не)перевантажуй, (не)обговорювали, (не)кличте, (не)волити, (не)любиш, (не)зчутися, (не)аплодували, (не)дізнавшись, (не)цікавляться, (не)іде, (не)мовчатиму, (не)уникає, (не)рвувати, (не)домовляться, (не)радійте, (не)обстеживши.

 Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв записаних діеслів, що пишуться з *не* окремо, складеться початок прислів'я: «...ступає, той у болоті не скупається».

 Діеслово *не має*, що пишеться окремо, слід відрізняти від заперечного слова *немає*, що пишеться разом.

Заперечне слово *немає* можна замінити словом *нема*, наприклад: 1. *Немає* (*нема*) диму без вогню. 2. *Хто разуму не має, тому його і ковалъ не скус* (*Нар. творчість*).

379. Спишіть прислів'я і приказки, розкриваючи дужки.

1. (Не)має бджоли без жала, а троянди без колючик. 2. Без догляду (не)має ладу. 3. Той, хто нічого не робить, ніколи (не)має часу. 4. Добре тому жити, хто (не)має, за чим тужити (*Нар. творчість*). 5. Він (не)мудрий, тільки розуму (не)має. 6. За (не)розумною головою (не)має і ногам спокою (*Нар. творчість*).

380. Прочитайте прислів'я і приказки. Поясніть правопис *не* з дієприкметниками.

1. Нескорений дух до перемоги кличе. 2. Живи не позиченим розумом, а власним. 3. Зерно, не посіяне вчасно, не зайде рясно. 4. У поганої хазяйки хліб не допечений і тісто на воротях (*Нар. творчість*).

381. Користуючись алгоритмом, запишіть подані сполучення слів у два стовпчики: а) ті, що пишуться з *не* разом; б) ті, що пишуться з *не* окремо.

Написання *не* з дієприкметниками

1. Чи виступає дієприкметник присудком?

так
↓
не пишеться окремо

2. Чи є протиставлення, виражене сполучниками *а*, *але*?

3. Чи є при дієприкметнику залежні слова?

так

не пишеться окремо

так

не пишеться окремо

ні

не пишеться разом

(Не)забутий дивний сон; ще (не)доочитаний роман; сорочка (не)випрасувана; (не)засіяне поле; (не)косошений овес; (не)осяяній сонцем степ; (не)закінчені цікаві досліди; (не)загашене нами вогнище; (не)куплена; а подарована річ; (не)достиглий плід; іграшки (не)складені; (не)вивчені уроки.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх записаних слів складеться закінчення вислову: «Хочеш *їсти калачі* — ...».

382. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Спишіть, розкриваючи дужки, вставляючи, де треба, пропущені букви.

Ще в (не)запам'ятні часи на Поділлі, у тихій і затишній долині, (не)подалік якої било крісталеве джерело, осели люди. Жили вони мирно і щасливо, аж поки на рідний край (не)напали (не)зчислени..і монголо-татарські орди. (Не)раз нападали люти (не)други, але щоразу (не)змінилося село з руїн.

Одного разу (не)сподівано..наскочили ординці, ..палили село, пов..ли всіх людей у (не)волю. Нікому вже було відбудовувати. І тоді сталося диво. На поп..лиці виросли (не)зв..чайні рослини, які (не)боялися вогню, бо самі ..палахували полум'ям і залишалися цілісін'якими. Де вони взялися? Це ніким (не)розгадана таємниця. Здавалося, в них уселився дух (не)шборного народу, що його ніякі вороги (не)могли зломити.

Цю рослину й донині називають (не)опалимою купиною (*Нар. творчість*).

 Частка *ні* пишеться разом, якщо вона виступає префіксом у займенниках і прислівниках, наприклад: *нічий*, *ніякий*, *ніколи*, *нітрохи*.

Окремо частка *ні* пишеться, якщо вона відокремлена від займенника прийменником, наприклад: *ні про що*, *ні до яких*.

Орфограма *Ні* з займенниками і прислівниками

383. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Усно обґрунтуйте написання *ні* з займенниками і прислівниками.

1. Ростуть густі кущі, (ні)ким (не)сіяні, (не)леліяні (*І. Цюпа*).
2. (Ні)чого Ольвія не любить так, як степ (*В. Чемерис*). 3. Щоб жити — ні(в)кого права не питається (*П. Тичина*). 4. Можеш втекти від усього світу, та від себе (ні)куди не втечеш (*О. Гончар*). 5. Ні(в) яких краях на чужині нечув я смутніших пісень (*В. Юхимович*). 6. Людина, що зневажливо ставиться до рідної історії, (ні)трохи не заслуговує на повагу (*О. Довженко*).

384. Перекладіть речення українською мовою і запишіть.

1. Семья, дающая человеку ни с чем не сравнимое сознание защищённости, прочности и духовного комфорта, — это папа и мама. Замены им, как бы мы себя не утешали и не уговаривали, увы, не будет никогда (*І. Овчинникова*). 2. Верно говорят, что где бы ни жил человек, сколько бы ни проходило лет, а отчий дом — один, и всегда он в памяти (*Ж. Азарова*). 3. Ничего нет в мире милее для меня, чем мой народ, его судьба, чем волшебный язык и природа родного края (*К. Паустовський*).

сознáние — тут: *усвідбмлення*

прóчность — *мíцність*

уговáривать — *умовляти*

увéй — на жáль

бáтчий — *бáтьківський*

сúдьбá — *доля*

385. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Зробіть морфологічний розбір виділених слів.

1. Затоплю (не)долю дрібними сльозами, затопчу (не)волю босими ногами. 2. (Ні)де (не)весело мені, та, мабуть, весело й (не)буде. 3. (Не)гріє сонце на чужині, а вдома надто вже пекло. Мені (не)весело було й на нашій славній Україні. 4. (Не)має гірше, як в (не)волі про волю згадувати. 5. То (не)вітер, то (не)буйний, що дуба ламає. 6. (Не)здужає Катерина, ледве-ледве дишіше. 7. А серце жде чогось. Болить, і плаче, і (не)спить, мов (не)годовані дитина (З тв. *Т. Шевченка*).

МОВНИЙ РОЗБІР

РОЗБІР ЧАСТКИ ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Граматичні ознаки: а) розряд за значенням — модальні, формотворчі чи словотворчі; б) група за значенням модальних часток.

Слово — то дивовижний витвір людини. Без нього не було б ні письменності, ні літератури, ні пісні (І. Цюпа).

Зразок усного розбору

То — частка, модальна, вказівна.

Не — частка, модальна, заперечна.

Б — частка, формотворча, служить для утворення наказового способу діеслова.

Зразок письмового розбору

То — частка, модальна, вказівна.

Не — частка, модальна, заперечна.

Б — частка, формотворч.

386. I. Спишіть текст, вставляючи пропущені букви. Виконайте розбір виділених часток як частини мови.

Добре слово — це в...ника сила. Воно надовго западає в пам'ять. Іноді все життя нос...мо ми його в своєму серці. Мабуть, і ви пам'ята...те слова похвалні, слова підбадьорюочі, сказані кимось. Та чи багато ваших друзів, бл..зьких вам людей зб..рігають у пам'яті слова, сказані вами? Отже, коли ви раді...те за когось із ровесників, хто досяг успіхів на терені спорту чи в навчанні, скажіть про це. Ваше слово буде пр..ємне, адже, якби вам його сказали, ви б вельми зраділи. І особливо знайдіть тепле слово для людини, яка зазнала невдачі. Тут таке слово особливо потрібне (*О. Горбовський*).

II. Складіть невеликий усний роздум «Від ласкавих слів затихає гнів».

387. I. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Виконайте розбір трьох часток як частини мови (на вибір).

А весна в Києве начиналась с разлива Дніпра. Стоило тільки вийти из города на Владимирскую горку, тотчас перед глазами распахивалось голубоватое море.

Наступало время цветения киевских садов. Как же прекрасен был город тогда! Я знал каждый уголок огромного Ботанического

сада с его оврагами, прудом, густой тенью столетних липовых аллей.

Но больше всего я любил Мариинский парк. Он нависал над Днепром. Стены лиловой и белой сирени звенели и качались от множества пчёл. Посреди же лужаек били фонтаны.

Город был так хорош весной, что я не понимал, для чего по воскресеньям нужно ехать в дачные места (За К. Паустовским).

разлáв — пбвінь
тóтчас — одрáзу ж
овráг — яр

лилбвый — лілбвий
сирéнь — бузбк
по воскресéньям — щонеділі

Київ. Видубицький монастир

II. Складіть 4–5 речень за фотоілюстрацією, вживаючи заперечні, питальні, окличні та підсилюально-видільні частки.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Яка частина мови називається часткою?
2. На які розряди за значенням поділяються частки?
3. На що вказують модальні частки? На які групи за значенням вони поділяються? Наведіть приклади.

4. Розкажіть про формотворчі частки. Які форми вони творять?

5. Наведіть приклади словотворчих часток.

6. Розв'яжіть мовну задачу. Якими частинами мови є виділені слова?

1. О, якби-то я міг повернути неповторную юність мою! 2. Моя любов — то пісні дуже крила в росі світань над шумами дібров... 3. То тут, то там волошки розцвітали (З тв. В. Сосюри). 4. Ні долі, ні волі у мене нема, зосталася тільки надія одна (Леся Українка). 5. Не докорю ніколи і ні кому (В. Симоненко). 6. Ні, не марно я жив, — я боровся, шукав ідеали (М. Вороний).

7. Запишіть подані сполучення слів з частками у три стовпчики: а) ті, що пишуться разом; б) ті, що пишуться окремо; в) ті, що пишуться через дефіс.

Авже(ж) розповів, не вийшов(же)таки в сад, кинув (будь)як, (чим)раз краще, який(небудь)звір, (будь)яка допомога, ніким (не)пофарбований паркан, (хтозна)куди поніс, бозна(про)яке завдання, (де)який запас, не розмовляй хтозна(з)ким, якби(то) приїхав син, (що)дня лагодив тин, не(аби)яка принада, тільки(но) оголосила, хоч(би) раз розповіли.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх записаних слів складеться прислів'я.

8. Розкажіть про написання *не* із різними частинами мови. Правила ілюструйте прикладами.

9. Запишіть подані сполучення слів з частками у два стовпчики: а) ті, що пишуться з *не* разом; б) ті, що пишуться з *не* окремо.

(Не)великий водоспад, (не)підготовлений ще виступ, (не)здужає сказати й слова, (не)покоюється про тебе; (не)сумний, а веселий погляд, (не)добудований високий поріг, (не)одмінно перевір, спітав (не)голосно, сорочка (не)вишита, (не)полагоджений віз, (не)склавши в копію, стережись (не)правди, ніколи (не)бачений політ, ні кому (не)зашкодить.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх записаних слів складеться початок вислову П. Тичини: «... — там райдуги встають».

10. Складіть речення з дієсловом *не має* та із заперечним словом *немає*.

11. Сформулюйте орфограму «*Ні* в займенниках і прислівниках».

12. Виконайте розбір часток як частини мови.

1. Лише краса людей навчає жити (Д. Павличко). 2. Хіба в світі є хто крилатіший за людину? (О. Гончар). 3. Нехай не ятрять прикроці душі, нехай квітує щирість поміж нами! (М. Луків). 4. Музика — це мова почуттів (В. Сухомлинський).

Вигук

§ 34. Вигук як частина мови. Правопис вигуків

388. Прочитайте вірш Дмитра Білоуса. Скажіть, які почуття виражают виділені слова.

ВИГУК

Виражає сумне і веселе —
Знають літній дітвора.
Є, наприклад, і *гвалт*, і *леле*,
Геть, гай-гай, і агов, ура.
І хіба ж таки не цікаво,
Що є *хай йому гречь і браво*,
Й ще частіше і *ах, і ох* —
Вияв захвату і тривог.

Д. Білоус

Вигук (рос. междометие) — це особлива частина мови, яка виражає почуття, волевиявлення мовця, але не називає їх. Наприклад: 1. *Ох*, чого жо зіронька плаче. 2. *Цить! Хай говорить серце* (З тв. Лесі Українки).

Вигуки не належать ні до самостійних, ні до службових частин мови, тому що не називають предметів, ознак, дій, не відмінюються і не слугують для зв'язку слів у реченні. Вигуки не пов'язуються з іншими словами в реченні.

389. Підготуйте усну розповідь про групи вигуків за значенням, використовуючи таблицю.

Групи вигуків за значенням	Що виражают вигуки	Приклади
Емоційні	Почуття, переживання, настрій людини	<i>О, ой, ах, ай, ух, леле, тъху, цур, оева, от тобі й маєш, слава Богу</i>
Спонукальні	Наказ, спонукання до дії, привернення уваги	<i>Агов, гей, геть, годі, геть, киць-киць, тпру, вйо</i>
Етикету	Привітання, прощання, подяку, побажання	<i>Добрый день, привіт, до побачення, бувай, дякую, будь ласка, прошу</i>
Звуконаслідувальні слова	Звуки природи, тварин, машин	<i>Ку-ку, кукуріку, дзеня-дзень, бах</i>

390. І. Прочитайте текст мовчки, підготуйте докладний усний переказ.

Вигуки передають почуття, переживання й найсильніше бажання. Тому й не дивно, що деякі з них складаються всього з одного звука: *a! e! i! o! u!* Це маленькі-маленькі слівця. Далі йде чимала група вигуків, у яких поєднується голосний і приголосний звуки: *aï! am! ax! ba! ga! ge! go! eū! em! ex! no! nu! oe! oï! ox! uф! xa! xe! xo!* Трапляється, що до складу вигуків входять тільки приголосні звуки: *brr! gм! хм!* Вони можуть складатися з трьох і більше голосних і приголосних: *aga! anu! geї! люл! нумо! овва! ого! тпру!*

Вигуки ніколи не бувають у спокої: вигукують, радіють, захоплюються, дивуються, жахаються, бояться, зітхають, журяться, сумують, сердяться, тужать, співчують, докоряють, обурюються, глузують, стогнуть, велить, наказують, спонукають. І багато інших почуттів виражають ці слова.

Чи не здалося вам дивним, що після вигуків стоять знак оклику? А дивного тут нічого немає. Саме знак оклику відмежовує вигуки від інших слів (*I. Вихованець*).

ІІ. Із другого абзацу випишіть дієслова-синоніми.

391. Попрацюйте в парах. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви. Визначте групи вигуків за значенням.

1. Гей! Чи є володін..я, хто фортеці тут завів? 2. Довше ч..решня т..рішіть не змогла, глянула, близнувши білим квітами: о, це в..на вже пр..йшла. 3. Геть, розб..шако, в далекі ст..ни! 4. Спи, д..тиночко кохана, баю, люлі, бай, а ти, місяцю, до рана в колисоньку сяй! 5. «Ках-ках-ках!» — кот..ться гасем луна. 6. Прощавай, мій краю, земл..нько свята! 7. Ax, здається, по степу я розгубив свої думки (З тв. Олександра Олеся).

392. Прочитайте речення. Скажіть, які почуття виражає вигук *ой* у кожному реченні.

1. Не встигла мати привітати гостей, ані слізози зронити, озватися жалібно: «Ой, синочки мої...», як герой вже зникли в голубий імлі, — тільки їх і бачили (*O. Довженко*). 2. «Ой...» — тихо стогнав Остап. 3. «Ой, лишенько! Як той бідний Василько приб'ється додому в таку негоду!» — скрикнула Олена (З тв. *M. Коцюбинського*). 4. Ой, гляди, не опушкайся ти! 5. Ой, як іще довго чекати (*Остап Вішиня*).

393. Попрацюйте в парах. Складіть і запишіть речення із вигуком *ай*, який виражав би: а) радість, захоплення; б) здивування; в) обурення, незадоволення; г) співчуття.

Вигуки, що передають повторювані або протяжні звуки, пишуться через дефіс, наприклад: *ox-ox-ox, киць-киць, ня-а-аа*.

Також через дефіс пишуться вигуки: *йй*-богу, *йй*-право.

Окремо пишуться вигуки: будь ласка, до побачення, на добраніч.

Орфограма Написання вигуків через дефіс і окремо

394. Попрацюйте самостійно. Спишіть речення, знімаючи риску.

1. Гей, ну/мо, хлоцці, враз, гей, ну/мо на приказ! 2. Ой гиля/гиля, гусоньки, на став! (*Нар. творчість*). 3. А я у гай ходила по квітку ось яку, а там дерева люлі і все отак зозулі: ку/ку! (*П. Тичина*). 4. Дощ сміється, мов зализом дзвонить: «Га/га Га/га!» (*Д. Павличко*). 5. На/добранич, зелена діброво! Вже скотилося сонце за гору! (*Олександр Олесь*). 6. Йй/богу, сом був велетенський, завбільшки з дерево (*Остап Вишня*).

Вигуки у вимові виділяються паузами, а на письмі — комами або знаком оклику, наприклад: 1. Ax, скільки радості, коли ти любиш землю (*П. Тичина*). 2. Годи! Не буде цього! (*С. Гуцало*).

Пунктограма Кома, знак оклику при вигуках

Слід розрізняти вигуки *о*, *ой* та однозвучні підсилюальні частки.

Після вигуків робиться відповідна пауза, на письмі вони виділяються комами. Після часток немає пауз, розділовими знаками вони не відокремлюються.

Вигуки	Підсилюальні частки
1. О , які були велики зорі (М. Рильський). 2. Ой , я чогось боюсь. Кажуть, у лісі вовки з'явилися (І. Франко).	1. О рідне слово! Хто без тебе я? (Д. Павличко). 2. Ой летіли лебедоньки через темний бір, поронили біле пір'я та й на батьків даїр (М. Рильський).

395. Попрацюйте самостійно. Спишіть речення, знімаючи риски, ставлячи розділові знаки.

1. «О/ох — важко зітхнув Остап, — обридло мені вже по цих краях горювати». 2. Ой и! Життя що стерниста нива: не пройдеш, ноги не вкововши. 3. «Е- щось дуже рано прокинулося сонце, — каже дід Улас, дивлячись на небо, — коли б дощу не було». 4. Ага/га/а тепер я знаю, що далі буде! 5. «Проходьте будь ласка до хати, гості любі!» — припрошувала мати. 6. О вітре, легококрилий брате, повій на степи безкраї та довгі. 7. О коли б ця ніч швидше промину-

ла. 8. «Ха/ха/ха Ха/ха/а/а» — зарепетувала сова, й гучна луна того скаженого репету по всьому лісі роздалась (З тв. Панаса Мирного).

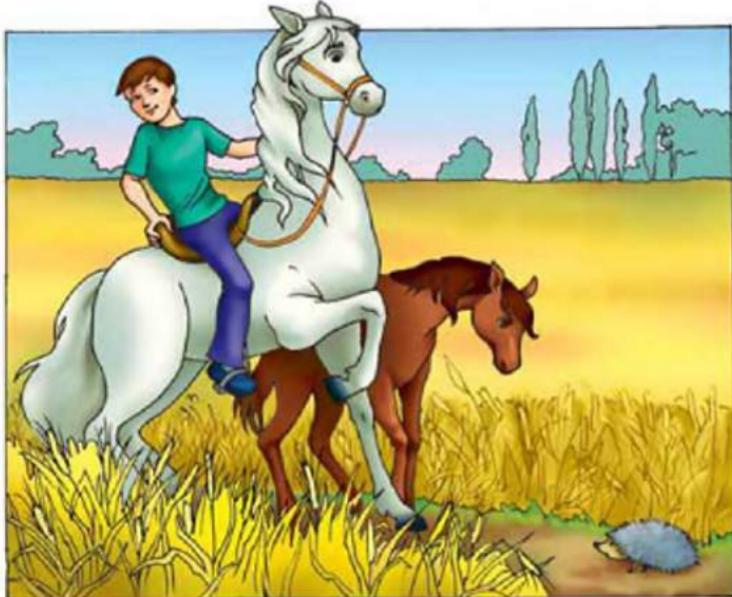
396. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Підготуйте докладний письмовий переказ. Уважно розгляньте малюнок до тексту, на його основі доповніть переказ художніми деталями. У тексті переказу підкресліть вигукі, визначте їхні групи за значенням.

Десятилітній Санько сів на сумирну Оську, вдарив п'ятами кобилу, і наче вітер підхопив його, виніс за ворота. Позаду хвацько вистукував копитами Стриж, молодий жеребчик. Хлопець мріяв уже про те, як прискочить до яру, а там — хлопці, курінь, печена картопля.

Коли вулиця широко розступилася, вбираючи в себе молоду повінь житнього лану, Санько притисив коней, щоб не толочили хліба.

Фрр! — здригнувся раптом Стриж, став наче вкопаний, нашоропшив вуха. Оська теж зупинилася, злякано мотнула головою. «Ой, що це з ними?» — у Санька спініли долоні. «Н-но! Поїхали», — хлопець торкнув повідок, коні боком-боком у жито та й стали.

Ш-ш-ш! — гойдиулися колоски, щось кудлате посунулося в яру. Може, то вовки?

«Вітер... Йи-богу, вітер! — вигукнув хлопець. — Які ж воїни в посівах?» Стриж неспокійно пряде вухами. «Ач, страхополох, куща злякався!» — вирішив Санько.

Фу-фу-фу! — щось сердито захукало і клубком покотилося в рівчик. Сіре, настовбурчене, воно підтющем наближалося до коней. Оська і Стриж відступали, стріпували гривами і били копитами землю.

Угу-у-у! — тюгикнуло над левадою. Це до німоти налякало хлонця. Несподівано страховисько почало віддалятися. «Ба, ба! Відступає!» — вигукнув хлопець, злетів з коня, одним стрибком наздогнав втікача. Воно, кругле й колоче, хрюкнуло, перекинулось й затихло.

«Їжак! — захлинувся Санько відчайдушним криком. — Хай тобі грець!» Хлонець ошаліло затанцював навколо Їжака, що смирно лежав на спіні. Понуривши голови, Оська й Стриж здивовано розглядали маленьку сіру тварюку: «Фрр! Оде такий шмаркач?! Так налякав поважних коней! Ай-я-яй, де були ваші очі?» (В. Близнець).

397. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

ЛЕСНОЙ ОРКЕСТР

На утренних и вечерних зорях не только птицы — все лесные жители поют и играют, кто на чём и как умеет. Тут услышишь и звонкие голоса, и скрипку, и барабан, и флейту, и лай, и кашель, и вой, и писк, и уханье, и жужжанье, и урчанье, и кваканье.

Звонкими, чистыми голосами поют зяблики, соловьи, певчие дроазды. Скрипят жуки и кузнечики. «Тук-тук-тук!» — барабанят дятлы. «Вить-вить-вить!» — свистят флейтой иволги.

«Гав-гав-гав!» — лают лисицы. Им подражают и белые куропатки. «Ках-ках-ках!» — иногда услышишь в чащбе. Это косуля. Она сразу же умолкает, когда слышит, как подаёт свой голос волк: «У-у-у!»

«Ух-ух-ух!» — это уже филин. Над цветами жужжат шмели и пчёлы. В болоте урчат и квакают лягушки.

Никто не смущается, если у него нет голоса. Каждый выбирает песню на свой вкус (За В. Бланк).

лай — гáвкання

вой — виттá

писк — пищáння

скрипéть — тут: сюрчáти

кузнéчик — кóник

иеблга — іеволга

лáять — тут: брехáти

чáща — гущáвина

фýлин — пúгач

смущáться — бентéжитися

МОВНИЙ РОЗБІР

РОЗБІР ВИГУКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Група за значенням.

Гей, рум'яні мої небокраї, ви, міста гомінливі кругом, по крайні весна пролітає і шумить журавлиним крилом (В. Сосюра).

Зразок усного розбору

Гей — вигук, спонукальний, уживається для привернення уваги.

Зразок письмового розбору

Гей — вигук, спонукальний.

398. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Виконайте розбір вигуків як частини мови.

1. «Здоровеньки були, паствуши!» — усміхнувшись, гукнув подорожній і до гурту спустився на(в)прошки у байрак, верболозом порослий (В. Скоморовський). 2. Хлюп та хлюп! Кльок та кльок! — отакий(то) наш струмок (Г. Храпач). 3. О, це фонтани гуркотливі заіскрилися в гущині, це іхні аванії, звучні співи (з)даля почулися мені (С. Фомін). 4. (В)раз чуем крізь шибочку сизу: «Агов, назбирайте(но) хмизу!» (Л. Первомайський). 5. Йдуть качатка (по)одинці, уклоняються Яринці: «Добрий ранок, добрий ранок! Що сьогодні на сніданок?» (О. Журліва).

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Яка частина мови називається вигуком?
2. Чому вигуки не належать ні до самостійних, ні до службових частин мови?
3. Називте групи вигуків за значенням. Складіть речення з вигукамиожної групи за значенням.
4. Сформулюйте орфограму «*Написання вигуків через дефіс і окремо.*
5. Спишіть, знімаючи риску.
1. І грім, й/богу, відступив за гору (М. Рильський). 2. «Ох/ох/ох!» — застогнала Кайдашиха, укриваючись рядном (І. Нечуй-Левицький). 3. Ану/те, заграйте що-небудь! (Панас Мирний). 4. Так ото зібралися та й кажете дружині й дітям: «До/побачення,

вирушаю на лоса!» (*Остан Вишня*). 5. «Васильку, то/ов! А йди-но сюди!» — гукнув із подвір'я батько (*М. Коцюбинський*).

6. Запишіть спочатку речення із підсилювальними частками, а потім речення із вигуками. Поставте потрібні розділові знаки.

1. О який я щасливий! Як тяжко мені було без вас! (*О. Довженко*).
2. О скорбна осіні! Я з тобою до болю посумнів! (*Д. Загул*).
3. Ой не дивуйтесь, люди! Страх такий! (*К. Тищенко*).
4. Ой жоржино, моя жоржино! Доки тобі в полі стояти? (*М. Вінграновський*).

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ТВІР-ОПОВІДАННЯ ЗА ПОДАНИМ СЮЖЕТОМ

1. Які ознаки має оповідання?

2. Що таке сюжет? У якій послідовності розміщені елементи сюжету?

Зазвичай виклад в оповіданні йде за хронологією подій. Однак розпочати розповідь можна з кульмінації, а потім пояснити, з чого починалися і як розвивалися події.

399. I. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Поміркуйте, чи можна назвати подане висловлювання оповіданням.

Одного разу, повертаючись із походу, князь Олег зустрів ворожбітів, які радо привітали його.

— Від чого я помру? — запитав провидців князь.

— Княже, приймеш смерть ти від коня свого, — сказав йому один ворожбіт.

Олег подумав і, гірко всміхнувшись, сказав:

— Ніколи я більше не сяду на цього коня й більше не побачу його! — Він попрощався з вірним бойовим побратимом, звелів забрати його і добре доглядати.

Минав час. Князь Олег був у далеких походах. Тільки через чотири роки повернувся до Києва. Згадав він про сумне пророцтво волхвів.

— Де ж мій кінь, якого я поставив годувати і доглядати? — запитав князь Олег у старшого конюха.

— Уже два літа, як помер, — сумно відказав той.

— Неправду кажуть волхви! — алісно крикнув князь. — Кінь помер, а я живий! Хочу бачити кістки його!

Звелів Олег осідлати коня й зі своїм почтом рушив за місто. Серед зеленої трави побачив князь кості вірного побратима, що не раз допомагав йому в бою.

В. Васнецов. Зустріч Олега з волхвом

— Чи не від цього черепа прийняти смерть мені? — глузливо спітав князь, наступивши на череп. Несподівано звідти виповзала змія і вкусила Олега.

Від того розхvorівся князь і невдовзі помер. Оплакували його всі люди плачем великим. Поховали Олега в Києві на горі, яка зветься Щекавицею (За «Повістю минулих літ»).

II. Визначте елементи сюжету твору.

III. Уважно розгляньте репродукцію картини В. Васнецова «Зустріч Олега з волхвом». Скажіть, якому елементу сюжету вона відповідає.

400. I. Прочитайте народну баладу, визначте елементи сюжету.

Ой чие то жито, чиї то покоси,
Чия то дівчина розпустила коси?
Коси розпустила, гулять не ходила,
Молодого хлоща навік полюбила.
Проводжала мати сина у солдати,
Молоду невістку — в поле жито жати.
Жала вона, жала, жала — не дожала.
І до сходу сонця тополею стала...
Прийшов син до хати: — Здрастуй, рідна мати!
Де ж моя дружина, що не йде стрічати?

— Не питайся, сину, про свою дружину,
Бери топір в руки — рубай тополину. —
Як ударив вперше — вона й похилилась,
Як ударив вдруге — вона й попросилася:
— Не рубай, коханий, бо я — твоя мила,
На моєму листі спить твоя дитина. —
Ой чие ж то жито, чи є ж то покоси?
Не спішіть, дівчата, розпускати коси.

Nar. творчість.

II. Напишіть твір-оповідання за сюжетом народної балади. Почніть розповідь із кульмінації.

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО

САМОСТІЙНІ ЧАСТИНИ МОВИ ІМЕННИК. ПРИКМЕТНИК

1. Які частини мови належать до самостійних?
2. Яка частина мови називається іменником?
3. Які морфологічні ознаки має іменник?
4. Сформулюйте орфограмму «Велика букви і лапки в іменниках — власних назвах».
5. Розкажіть про поділ іменників на відміни.
6. Розкажіть про особливості відмінювання іменників третьої відміни.
7. Яка частина мови називається прикметником?
8. Як змінюються прикметники?
9. Як творяться форми вищого і найвищого ступенів порівняння прикметників?
10. Сформулюйте орфограмму «Букви и, ии у прикметниках».
11. Розкажіть про правопис складних прикметників.

401. Попрацюйте в парах. Спишіть текст, вставляючи, де треба, пропущені букви. Визначте відмінки іменників.

Кожна нація, кожен народ, навіть кожна соціальна група має свої звичаї, що вироблялися протягом багатьох століть і освячені віками. Народна творчість нерозривно пов'язана зі звичаями народу.

Народні звичаї охоплюють усі сфери громаде..кого, родин..ого і суспіл..ного жит..я. Звичаї і мова об'єднують людей у народ, у націю...

Наша Україна в..лика. Українці живуть у різних куточ..ках з..мої кулі. Ус..на народна творчіс..ть — класичний приклад єднос..ті всіх українців (За О. Воропаєм).

402. Хто швидше? Запишіть подані іменники в чотири стовпчики за відмінами.

Природа, ягня, гуаш, осередок, теля, село, лінь, іграшка, весна, ерудит, участь, плем'я, хмарність, ім'я, літо, надія, артіль, ягнятко, ялинка.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв іменників, записаних у перші три стовпчики, складеться продовження прислів'я: «Без ...».

403. Попрацюйте самостійно. Поставте подані іменники в орудному відмінку і запишіть.

Емаль, кількість, любов, честь, сіль, кмітливість, акварель, мати, самотність, верф, відданість, лютъ, кров, підступність.

404. Хто швидше? Запишіть подані прикметники і дієприкметники у два стовпчики: а) зі вставленою *и*; б) без вставленої *и*.

Достемен..ий, здоровен..ий, копчен..ий, полуцен..ий, ущільнен..ий, жадан..ий, оборон..ий, лимон..ий, закон..ий, олов'ян..ий, хвилин..ий, веснян..ий, полив'ян..ий, скажен..ий, пов'язан..ий, небездоган..ий.

 Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв записаних слів складеться закінчення прислів'я: «Якби знов, де владеш, то ...».

405. Попрацюйте в парах. Перекладіть словосполучення українською мовою і запишіть.

Лучший друг, самый сложный вопрос, наиболее интересный момент, старше других участников, быстрее всех, дороже всего, более выносливый, менее ценный, слаще меда.

406. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви та розкриваючи дужки.

1. А на полі колосом іскриться (повно)зерна виспіла пш..ниця (Д. Луценко). 2. Ці сосни, вбрані в (синій)синій іней, мені відкрили віз..рунки душ (В. Стус). 3. Черешня (біло)срібна розцвіла від щастя і добра, як нар..чена (Д. Луценко). 4. Я люблю свою землю співучу, (біло)шінне к..ління в..сні (В. Раєвський). 5. О лебідь, лебідь (біло)крилий, не відлітай від мене знов (В. Сосюра). 6. Блакитна (тихо)еяйна ніч стояла у своїй доверш..ній красі над лісовим (хлібо)робським краєм (М. Стельмах).

 407. I. Спишіть текст, підкресліть граматичні основи. Зробіть морфологічний розбір виділених іменників і прикметників.

Немає на світі птаха хоробріше..го за орла. Немає птаха дужчого і сміливішого за нього. Недарма його називають володарем птахів. У людей володарем вважається і зовсім не той, хто найдужчий і найсміливіший. А в орлиному ключі тільки дужі крила та могутній дзьоб дають право зватися героем (В. Єрошенко).

II. Уважно розгляньте фотографію. Складіть невеликий усний опис орла в художньому стилі.

Володар птахів

ЧИСЛІВНИК. ЗАЙМЕННИК

1. Яка частина мови називається числівником? На які питання відповідають і на що вказують кількісні й порядкові числівники?
2. Як відмінюються кількісні числівники — назви десятків, а як — назви сотень?
3. Як відмінюються дробові числівники?
4. Яка частина мови називається займенником?
5. Називте розряди займенників за значенням.
6. Розкажіть про правопис заперечних та неозначених займенників.

408. Прочитайте. Випишіть числівники, визначте їх розряд за значенням. З'ясуйте, до яких частин мови належать інші слова.

Десять, десяток, десятий, десятка, вдесятеро, десятеро, десятиповерховий; два, подвоїти, подвійний, подвоєний, двозначний, двійка, другий, обидва, двоє, одна друга; тисяча, тисячний, тисячник; кільканадцять, кількісний, декілька, кількість.

409. Попрацюйте в парах. Запишіть подані словосполучення, передаючи цифри словами.

Близько 378 кілометрів, із 42 школярами, на 3,75 гектара, на 1/19 площі, 437 робітниками, за 3,5 години, 616 метрами, 125 пасажирам.

410. Попрацюйте самостійно. Спишіть текст, вставляючи пропущені букви. Визначте розряди займенників за значенням.

Буває таке лише влітку, після буйної грозової аливи; у той час, як над головою ще в..сить, ро..кинувшись, темна хмара, знизу, з-під ро..кошлано навислих ІІ країв уже світиться всі обрії. Де-не-де прогляне просвіжіле небо, а в глиб..ні заходу, в хаосі хмар все дужче палахкотить вел..чезна купа вогню, купа сонця. Звідти так і б'є блиском і світлом, обдаючи ним землю і все, що на ній: і щедро ..купану зелень д..рев, і луки з мокрими копицями сіна (О. Гончар).

411. Хто швидше? Спишіть слова, розкриваючи дужки.

Хто(сь), (аби)який, ні(до)кого, (ні)яких, (ні)що, аби(до)кого, який(небудь), що(небудь), ні(про)що, (хтозна)чим, казна(до)чого, (де)хто, що(сь), (будь)що, будь(у)кого, ні(для)чого.

412. Спишіть і відгадайте загадки. Зробіть морфологічний розбір виділених числівників і займенників.

1. Під однією шапкою чотири брати стоять. 2. Сто один брат, і всі в один ряд стоять. 3. У нашої панночки ємсют сорочок, а як вітер війне, то й тіло видко. 4. Тридцять два білі брати сидять у темній

в'язниці, коли ця в'язниця відчиняється, то брати не виходять (Нар. творчість).

Відгадки. Тип. Клуб. Україна.

ДІЕСЛОВО ТА ЙОГО ФОРМИ

1. Яка частина мови називається діесловом?
2. Які граматичні ознаки має діеслов?
3. Сформулюйте орфограму «Букви *e*, *ɛ*, *ɪ* в закінченнях діеслові першої і другої дієвідміни».
4. Які спільні граматичні ознаки мають діеприкметник і діеприслівник?
5. Розкажіть про особливості творення і вживання активних діеприкметників.
6. Як творяться пасивні діеприкметники?
7. Розкажіть про відмінювання діеприкметників.
8. У яких випадках діеприкметники з *не* пишуться разом, а в яких — окремо?
9. Сформулюйте пунктограму «Кома при діеприкметниковому звороті».
10. Розкажіть про творення діеприслівників доконаного і недоконаного виду.
11. Сформулюйте пунктограму «Кома при діеприслівниковому звороті».

413. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви.

1. Вирост..ш ти, сину, вируш..ш в дорогу (В. Симоненко).
2. У весняний день сіяти не зволікай — вирост..ш чудовий урожай (Нар. творчість).
3. Перехиту..тесь біля хати сосна — з лісами віта..тесь (М. Стельмах).
4. Щирими очима ти так приязно див..шся на світ (Л. Костенко).
5. Коли забув ти рідну мову, бідн..ш духом ти щодня (Д. Білоус).
6. На осінь клуна наповн..тесь пшеницею, житом, вівсом і ячменем.
7. Корній обов'язково тут зупин..тесь, поволі піде далі, ще не раз оглян..тесь (З тв. У. Самчука).

414. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Зробіть морфологічний розбір виділених слів.

Знаете ли вы украинскую ночь? О, вы не знаете украинской ночи. Всмотритесь в неё. С середины неба глядит месяц. Необъятный небесный свод раздался, раздвинулся. Горит и дышит он. Земля вся в серебряном свете. Божественная ночь! (М. Гоголь).

всмогреться — вдвигтися
необыкновенный — неоскіжний

свод — склепіння
свет — тут: сâйво

415. Попрацюйте в парах. І. Спишіть текст, вставляючи пропущені букви. Підкресліть дієприкметники доконаного виду однією лінією, а дієприкметники недоконаного виду — двома.

Здалеку т..мніючі гори ро..біглися на всі боки, як овеча отара. За більшою горою, залитою з..леним сяянням трави, ще вище зді..ймалася чорна й круті, затъмар..на лісом, а за нею — третя, неясно синіюча, ховалася в хмарах. В..личні й непорушні, вони були схожі на застиглі хвилі кам'яного моря, яке в сиву давнину котилося весело й уперто, але рантом зуп..нилося, пер..лякане своєю силою. З ущел..ни долина в шум ріки. Вона була схожа на бурхливу, бунтуючу душу гір. Ріка котилася й котилася, її невгамована погоня заворожувала пот..мніле пр..бережне каміння. Інколи й далеким в..ршинам поч..нало здаватися, що вони покотилися разом із ро..бурханою річкою (За С. Гуцалом).

ІІ. Розгляньте фотоілюстрацію. Чи доводилось вам бувати в горах? Усно опишіть свої враження, використовуючи дієприкметникові звороти.

416. Хто швидше? Запишіть подані словосполучення у два стовпчики: а) із активними дієприкметниками; б) із пасивними дієприкметниками.

Хвилююча сповідь, незагашена іскра, подарований букет, зеленіючі трави, лежачий камінь, випраний одяг, прив'ялі квіти, застарілі ідеї, непередбачена зупинка, палаюче багаття, здобуті знання, відбудоване село.

 Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних іменників складеться початок прислів'я: «... боїться».

417. I. Спишіть текст, вставляючи пропущені букви. Утворіть від поданих у дужках дієслів пасивні дієприкметники.

Нев..личка Джерина пасіка була (обгородити) низьким тином і (обставити) від півночі оч..ретом. Коло оч..ретяної стінки пр..тулився курінь. Попід вул..ками вилися (прочистити) ст..жки, а серед пасіки стояв важкий н..зенький хрест з двома дощ..чками, (прибити) на обидва кінці перехрестя. Перед хр..стом стояло корито з водою, (пр..трусити) стеблами соломи (І. Нечуй-Левицький).

II. Виконайте фонетичний розбір виділеного слова.

418. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви. Підкресліть дієприкметникові звороти і, де треба, виділіть комами.

1. Тут щирим серцем спов..ним любові я чари мови рідної вб..рав (І. Гончаренко). 2. Я кохаю Вкраїну омиту прозорим дощем, ІІ грози весін..і, листощади осін..і, коли сиві дуби покриті багряним дощем (Л. Забашта). 3. Крізь шляхи п..кельної розалуки, крізь прожиті в труднощах літа мати простяга старенькі руки, нас, малих, до серця пр..горта (Д. Луценко). 4. Мова — це найкоштовніший скарб набутий віками нашим народом (О. Гончар). 5. Степ у цо пору весь залитий сонцем (Григорій Тютюнник). 6. Доглянутій дбайливими руками садочек п..шався проти сон..чка буйним цвітом (Л. Джитерко).

419. Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Благословé(н, ин)і мир і праця на цій онбвле(н, ин)ій землі (М. Рильський). 2. Народ непоборен повік, нездолá(н, ин)а повік його сила леви(н, ин)а (В. Сосюра). 3. Трави, напоє(н, ин)і воловою жада(н, ин)ого дощу, ожили (О. Гончар). 4. Оста(н, ин)ій жрець печального народу співає гімни, складе(н, ин)і колись (Л. Костенко). 5. Мова — це пісня душі, покладе(н, ин)а на слова (Д. Білоус). 6. Стривоже(н, ин)і, розмая(н, ин)і вогні ночами не дають мені заснути (Д. Луценко).

420. Хто швидше? Запишіть подані словосполучення із дієприкметниками у два стовпчики: а) ті, що пишуться з *не* разом; б) ті, що пишуться з *не* окремо.

(Не)прополотий город; (не)сказане слово; (не)затоплений досі берег; (не)намальований, а сфотографований звір; (не)закінчений розподіл; робота (не)закінчена; ще (не)опалий цвіт; (не)зоране поле; під (не)розквітлою яблунею; ніким (не)політі квіти.

 Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх записаних слів складеться закінчення вислову I. Світличного: «Грати словом — ...».

421. Хто швидше? Утворіть від поданих дієслів дієприслівники і запишіть їх у два стовпчики: а) недоконаного виду; б) доконаного виду. Позначте словотворчі суфікси.

Знати, здобути, зрадіти, ненавидіти, купити, сміятися, згаяти, заробляти, заробити, з'еднувати.

 Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних дієприслівників складеться початок вислову І. Франка: «... понад мудрість».

422. Попрацюйте в парах. Відредагуйте речення і запишіть.

1. Мої друзі, відпочиваючі в Карпатах, надіслали мені багато листівок з краєвидами.
2. Ми сиділи біля пахнучих сухим сіном копиць.
3. Посивівшій з роками дідусь ніколи не нарікав на долю.
4. Серед густих кущів лежала прогнивша колода.
5. Заблукавши у лісі, нас застала ніч.
6. Не знаючи правильної відповіді, мені стало соромно (З учнівських творів).

423. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Виконайте розбір виділених дієприкметників і дієприслівників як особливі форми дієслова.

В положенный срок на вспаханной и засеянной целине взошла пшеница. Вскоре она уже шагала по чёрной хорошо прогретой солнцем пахоте бесконечными стройными рядами, как ходили в атаку войска. С каждым днём нарастая, её движение становилось мощнее, неудержимее. Наконец пришло время, когда пшеница будто хлынула под ветром по степи. Она была похожа на могучую зелёную лавину, вырвавшуюся из недр самой земли.

Вобрав влагу обильных июльских дождей, пшеница заколосилась буйно. Это было настоящее чудо (За М. Бубенниковим).

положенный срок —	неудержимый — нестримний
належний час	нёдра — нáдра
шагать — крокувати	хлынуть — рýнуть
мощный — сильний	обильный — тут: рясний
пахота — бранка, рілля	июльский — липнівий

424. Спишіть текст, замінюючи виділені слова дієприкметниками або дієприслівниками. Підкресліть дієприкметників і дієприслівниківі звороти.

ЖИВА МУЗИКА ВЕСНИ

Сади, які зігріла теплом весна, налаштовувалися на живу музику. Вишні й черешні напішлися звечора теплого дощу й виструнчили напіврозкриті бруньки до сонця, до високого неба. Гліки яблунь, груш, сливи торкалися одна одної і перемовлялися лагідно, притишено. Їх шемрання, яке розносив вітер, зливалося з музикою

весни. У тій звуковій гамі, що поступово наростала, вирізнялися високі ноти.

Далі, за стежкою, гомоніли височезні дуби, які ще не одяглися в листя. Вони переплели руки-шти в танку, пішли на вітрі в рух то ліворуч, то праворуч (З журналу).

ПРИСЛІВНИК

- 9 1. Яка частина мови називається прислівником?
2. Розкажіть про розряди прислівників за значенням.
3. Якими способами творяться прислівники? Наведіть приклади.
4. Які прислівники можуть мати ступені порівняння? Які форми має вищий ступінь порівняння? Розкажіть, як вони творяться. Які форми має найвищий ступінь порівняння? Розкажіть, як вони творяться.
5. У яких прислівниках пишеться *и*, а в яких — *ин*?
6. Сформулюйте орфограму «Правопис прислівників разом, окрім *ї* через дефіс».
7. Коли в кінці прислівників пишеться буква *и*, а коли — буква *ї*?

425. Попрацюйте в парах. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви. Підкресліть прислівники, визначте їх розряди за значенням.

1. Лиш десь на хуторі собаки ще довго вит..муть вночі. 2. Так довго йшла, так ждала терп..ливо — і ось він, Київ, за валіми він (З тв. Л. Костенко). 3. «Чому ти роб..ш все на зло?» — з докором зап..тала мати (Б. Грінченко). 4. Хлощі знову заспівали, цього разу набагато краще (Григорій Тютюнник). 5. Спросоння я ніяк не міг зрозуміти, чи говор..ть дідусь правду, чи просто глузує (М. Стельмах).

426. Хто швидше? Запишіть у три стовпчики словосполучення із прислівниками: а) утвореними префіксальним способом; б) утвореними суфіксальним способом; в) утвореними префіксально-суфіксальним способом.

Враз усвідомив, знайшли відразу, заціли навесні, оцінить колись, несе забагато, прийде зранку, відійшов далеко, гірко плаче, уденъ працював, ходили вдвох, ніколи не оцінить, поклади куди-небудь, іде попереду, напружено згадує, деколи з'являються, допоміг мовчики, думають по-своєму.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних дієслів складеться початок вислову В. Сухомлинського: «Мова — це ключ до ...».

427. Перекладіть речення українською мовою і запишіть. Підкресліть прислівники вищого (прямою лінією) і найвищого ступенів порівняння (хвилястою лінією).

1. Дятел начал стучать сильнее, настойчивее; он решил во что бы то ни стало добыть из-под коры личинку древесного жука (*Т. Дрьомова*). 2. Чем ближе к школе, тем больше ребят идут в том же направлении (*Ф. Виноградова*). 3. Наиболее уверенно в этой ситуации чувствовал себя Игорь (*Е. Казакевич*). 4. Страшнее всего — потерять связь со своим народом (*Л. Толстой*). 5. Журавли летели еще быстрее и кричали грустно, будто звали с собой (*А. Чехов*).

настайчиво — наполегливо
во что бы то ни стало — будь-что
уверенно — впевнено
потерять — тут: вратити

428. Хто швидше? Запишіть подані словосполучення дієслів із прислівниками у два стовпчики: а) без подвоєної *н*; б) з подвоєною *н*.

Ошукали нежда(н, ни)о, уклонився гости(н, ни)о, зрадів несказ(н, ни)о, зупинився несподіва(н, ни)о, сказав необач(н, ни)о, завітайте зра(н, ни)я, усміхнувся спросо(н, ни)я, заперечував шале(н, ни)о, ойкнув стривоже(н, ни)о, вивчив бездога(н, ни)о.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних дієслів складеться початок вислову І. Франка: «...! Добра шукай!»

429. Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Лиш де(не)де прокинеться пташка, непевним голосом обізветься зі свого затишку. 2. (В)горі — темне, непривітне небо, долі — холодна, мокра земля. 3. Семенова рука (мимо)хіт опустилася на торбинку з хлібом, що висіла через плече. 4. Навчання посувалося (по)волі, але все ж посувалося. Семен міг уже (аби)як читати друковане. 5. А на(в)круги так гарно, як буває тільки (на)провесні в полі (*З тв. М. Коцюбинського*).

430. Хто швидше? Запишіть подані словосполучення із прислівниками у три стовпчики: а) ті, що пишуться разом; б) ті, що пишуться через дефіс; в) ті, що пишуться окремо.

Рушаймо (в)перед, відбіг (далеко)далеко, згодився все(ж)таки, одягнувся (на)спіх, пришало (до)вподоби, осоромив (бозна)як, стали пліч(о)пліч, ходять на(в)простець, відлітала (одним)одна, відповів (по)англійськи, злютує поки(що), змовили в(одно)час, знайшов (казна)де, стримують раз(у)раз, тъюхають (з)ранку (до)ночі, вийшов (тишком)нишком, написав (аби)як.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних дієслів складеться прислів'я.

- 431.** Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Виконайте розбір виділених прислівників як частини мови.

ТРАВЯНОЕ МОРЕ

С первого же шага буйные травы охватили нас со всех сторон. Они были так высоки и так густы, что человек, казалось, утопал в них. Внизу под ногами — трава, с боков — тоже трава, и только вверху — голубое небо. Казалось, что мы шли по дну травяного моря. Это впечатление становилось еще сильнее, когда, взбравшись на какую-нибудь кочку, я видел, как степь волновалась. С робостью я погружался в траву и шёл дальше. В этих местах так же легко заблудиться, как и в лесу. (В. Арсеньев).

охватывать — охопити
впечатление — враження

кобчка — горбок
робость — несміливість

- 432.** Спишіть, розкриваючи дужки. Складіть і запишіть речення з двома парами словосполучень.

Вивчати (на)пам'ять, покладатися (на)пам'ять; зробив (по)іншому, (по)іншому шляху; повернувся (в)день, (в)день народження; сяють (у)горі, тунель (у)горі; буде (по)нашому, (по)нашому городу; (в)останнє купе, (в)останнє прошук; вийшов (на)зустріч гостям, (на)зустріч із журналістами; працюють (на)рівні, (на)рівні стовпчики; завиває (по)вовчому, (по)вовчому сліду.

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ І ВИГУК

1. Чим службові частини мови відрізняються від самостійних?
2. Яку роль виконують прийменники в мові?
3. Сформулюйте орфограму «Написання прийменників разом, через дефіс і окремо».
4. Яка частина мови називається сполучником?
5. На які групи за значенням поділяються сполучники?
6. Яка частина мови називається часткою?
7. Сформулюйте орфограму «Написання часток разом, через дефіс і окремо».
8. Розкажіть про правопис *не* з різними частинами мови.
9. Чому вигук не належить ні до самостійних, ні до службових частин мови?

433. Прочитайте прислів'я і приказки. Випишіть словосполучення з прийменниками. Визначте, які відношення виражают прийменники, з якими відмінками вживаються.

З р а з о к. *Пливе за водою — способу дії, з Ор. в.*

1. Пішов вовк по вовні, та сам лишився стриженим. 2. На чорній землі білий хліб росте. 3. Цінуй у жнива хвилину більше, ніж взимку годину. 4. Життя без книг — як хата без вікна. 5. Ледачий від байдикування стомився. 6. Їсть за вола, а робить за комара (*Нар. творчість*).

434. Хто швидше? Подані словосполучення із прийменниками запишіть у три стовпчики: а) ті, що пишуться разом; б) ті, що пишуться через дефіс; в) ті, що пишуться окремо.

Зупинився (по)біля лип, видніється (з)над гір, залежно (від)кількості помилок, зробив (за)ради матері, вистрибнув (з)поза куща, (на)відміну від бур, (з)посеред хмарин, (під)час перерви, запелестіло (по)між очеретів, сковає (по)під сідельце, вистрибнув (з)під осик, (за)допомогою колодок, спостерігає (із)за тину, (за)для кількох хвилин, незважаючи (на)ранне тепло, згідно (з)розпорядженням, хитається (по)серед хвиль.

 Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх записаних слів складеться початок прислів'я: «... не закличе».

435. Хто швидше? Подані сполучення слів запишіть у три стовпчики: а) з єднальними сполучниками; б) з розділовими сполучниками; в) з простиавними сполучниками.

Город і сад; листя або цвіт; розпочав, та не закінчив; солома чи сіно; ягода, а не овоч; місто й село; як орел, так і яструб; то дощ, то сніг; обіцяли, проте не зробили; чи то доцило, чи то припікало; доповідь, але не звіт; не тільки учень, а й майстер; читали, однак не запам'ятали; ім'я та прізвище.

 Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх записаних слів складеться початок прислів'я: «..., хто все хоче знати».

436. Попрацюйте в парах. Спишіть речення, ставлячи потрібні розділові знаки. Підкресліть однорідні члени речення.

1. Сонце тепле і ласкаве спинило погляд на землі. 2. Рідна мова в рідній школі! Що нам близче і миліш і дорожче в час недолі? 3. Вже ліс і трусицься і гнеться і просить ласки на землі. 4. Хлопчик з будкою дрімав та й ліг на травичку. 5. Може, хтось тебе й почує та не відгукнеться. 6. Вітер носиться, літає, топче луки чи поля. 7. А рука то кобзу то меча тримає (З тв. Олександра Олеся).

- 437.** Спишіть речення, вставляючи, де треба, пропущені букви. Визначте групи за значенням підрядних сполучників.

1. Вночі люблю дивитися, як креслять засинен..ий осін..ий небозівд падучі зорі (*Є. Плужник*). 2. Промін..я сію з житом пополам, аби жит..я було, як буйні трави (*А. Малишко*). 3. Хоч була ран..я весна, надворі було вже гаряче (*І. Нечуй-Левицький*). 4. Край неба на сході помітно блідне, так що в ньому вже можна розізнанти сіру пелену розірван..их вітром хмар (*В. Кучер*). 5. Промін..я ламається в хвилі, блищало, мигтіло, рябіло, наче хто сипнув на воду іскрами (*І. Нечуй-Левицький*). 6. Якщо пташин..і голоси не радують вас щиро, мабуть, ви зчествили душою (*Остап Вишня*).

- 438.** Спишіть текст, вставляючи пропущені букви. Доберіть з дужок потрібні прийменники і сполучники.

Терпкими соками суворої (і, й) величної історії, волелюбностю народного серця (і, й) незмір..ною любов'ю до рідної землі вирощ..на наша дума. Не (у, в) зат..шку біля домашнього вогн..ща, а на сплюнцованих вогнем і мечем посел..ннях, не під давні золотої бджоли, а під гадючий посв..ст петлі татарського ординця (і, й) під зловісний блиск турецького ятагана народжувався наш епос.

Історія нашого народу-трудівни..ка складалася так, що він протягом довгих століть мусив тр..мати (у, в) одній руці серпа, а (у, в) іншій — зброю. Ніколи наш народ — народ в..ликої душі (і, й) доброго серця — не зазіхав на чужі краї (*М. Стельмах*).

- 439.** Спишіть прислів'я і приказки, вставляючи пропущені букви. Підкресліть частки, визначте їх групи за значенням.

1. Час — то старий учит..ль. 2. Кого не б'є слово, тому й пал..ця не допоможе. 3. Хто не знає, нехай людей п..тає. 4. Що за диво — бубл..к! Об'єси навколо, а всеред..ні немає нічого. 5. Хіба знав би хто дятла, якби не його ніс? 6. Такий працьовитий, що тільки ложкою вміє молотити. 7. Не жартуй-бо глеч..ку, бо буд..ш без вушка. 8. Деколи й бр..хун правду каже (*Нар. творчість*).

- 440. Хто швидше?** Запишіть подані словосполучення із частками у три стовпчики: а) ті, що пишуться разом; б) ті, що пишуться через дефіс; в) ті, що пишуться окремо.

Злякає коли(сь), планував (таки) відпочинок, якби(ж)то знаття, відгадай(но) загадку, (де)коли запитує, пригадав казна(про)що, (хтозна)звідки прибули, стомлюєсь (що)дня, (бозна)чим зарадити, виявилося ні(до)чого, (чим)раз краще, хлопець(таки) злякається, заблукала хтозна(й)де, знайди де(небудь), отримав (як)раз, сьогодні або (ні)коли, (казна)що відповіла, схаменувся(ж)таки вчасно.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв перших записаних слів складеться прислів'я.

441. І. Спишіть текст, розкриваючи дужки.

ПОДОРОЖ НА ПАРОПЛАВІ

Здавалося, далі пливти (не)має куди. Спереду Дніпро мов спинився в (не)сподівані затоці, оточений праворуч і ліворуч зелено-жовтими берегами. Але пароплав (не)сподівано звернув. Спокійна смуга ріки, (не)помічена раніше пасажирами, простягнулася далі.

Степан стояв коло поруччя на палубі, (не)звертаючи уваги на шум пароплавного колеса, (не)голосні каштанові слова. Степанові думки теж спинилися в тій туманній далечині, де (не)помітно зникала річка. Хлопець глянув на найближчі береги й трохи збентежився. (Не)подалік виникло село, приховане доти за лукою. По-весняному (не)жарке сонце стирало бруд з білих хаток, мережило (не)сходжені шляхи, що гналися аж за поле. І здавалося, що той шлях, з'єднавшись із небом, (не)помітно вертався в село.

Тут, при березі, це село здавалося (не)звичайним витвором просторів, а чарівною квіткою землі, неба й води. Степан із жалем дивився, як ця квітка віддаляється, одсуваючись із кожним рухом пароплаза.

Але подорож ще (не)закінчена (За В. Підмогильним).

ІІ. За ілюстрацією складіть невеликий усний твір, у якому розкажіть про свої враження від подорожі.

- 442. Хто швидше?** Запишіть подані сполучення слів із часткою у два стовпчики: а) ті, що пишуться з не разом; б) ті, що пишуться з не окремо.

Сонячний (не)жаркий день; дерев'яний, а (не)скляний посуд; огорожу (не)встановили; трохи (не)покоюється про тебе; абсолютно (не)хтують правилами; рибальський (не)від; ревіння (не)ігравало; остання (не)доочитана сторінка; осінь ще (не)холодна; грядки (не)прополоті нами; юнак (не)сміливо запитав; острів (не)затоплений водою; юшка (не)доварена.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв перших записаних слів складеться початок прислів'я: «... легко ходить».

- 443.** Слишіть речення, знімаючи риску. Поставте потрібні розділові знаки.

1. Що ми будемо робити, чим нам коней кормити? Гей гей о/ха/ха Чим коней кормити? 2. Ой чого ти, дубе, на яр похилився? 3. Віють вітри, віють буйні, аж дерева гнуться. О як болить мое серце, а слізози не ллються. 4. Ой у вишневому садочку там соловейко щебетав. Віть/віть/віть тъох/тъох/тъох ай/я/я ох/ох/ох — там соловейко щебетав! 5. Гей наварила каші з просом гей/а/гей! Наварила каші з просом, поставила перед носом — Іх! 6. Та орав мужик край дороги гей цоб цабе, рабий, тишу! (*Нар. творчість*).

- 444.** І. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Всякому, кто слышал эту прекрасную народную песню в надлежащем исполнении, врезался в память её старинный мотив, высокий, протяжный. В ней нет событий, кровавых сеч и подвигов. Это и не прощание казака с милой, не удалой набег, не экспедиция в чайках по синему морю и Дунаю. Ах, это только одна мимолётная картина.

В мирных полях, на горе, беззвучно наклоняясь над нивами, виднеются фигуры жнецов. А внизу бесшумно проходят отряды один за другим, сливаясь с вечерними тенями долины. А под горой, внизу, идёт казачье войско (*В. Короленко*).

надлежáщий — налéжний
исполнёние — виконáння

жимолётный — жимтёвий
отряд — загін

- ІІ. Поміркуйте, про яку пісню йдеться в тексті.

ДУХОВНІ СКАРБИ УКРАЇНИ

ГІМН УКРАЇНИ

- 445. І.** Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок.

До найбільших святынь будь-якого народу належить і гімн. Це ті слова та музика, які змушують кожного з нас при перших же акор-

дах із трепетом у душі слухати мелодію, яка віднаходить найпотаємніші струни, кличе до високого й світлого. Є такий символ і в українців — це гімн «Ще не вмерла України і слава, і воля».

Волемійний дух українського народу, його прагнення до незалежності ніколи не зникали. Вони жили в історичних піснях і думах, у творчості Тараса Шевченка, Івана Франка, Михайла Старицького, Лесі Українки, Миколи Вороного, Олександра Олеся. Високими ідеалами соціального й національного визволення народу пройната діяльність «Руської трійці», Кирило-Мефодіївського братства, «Старої громади».

Яскравим виявом патріотично-національних почуттів української єдиної землі стала поява вірша поета й етнографа Павла Чубинського «Ще не вмерла Україна». Жодному іншому творові української літератури не судилася така велична і трагічна доля. Велична, бо в ньому втілена споконвічна мрія здобути волю, виражена незламна віра у відродження України. Трагічна, бо понад століття пісню-гімн переслідували й забороняли.

Вірш «Ще не вмерла Україна» постав на хвилі патріотичної поезії Тараса Шевченка з його могутньою вірою в те, що «не вмирає душа наша, не вмирає воля». Початок шістдесятих років XIX століття в Галичині й Наддніпрянщині — час пожвавлення духовного життя. Серед київської молоді популярними патріотичними піснями були польська «Ще Польща не загинула» та сербська «Гей, слов'яни!». Тоді Павло Чубинський поставив перед собою завдання — написати високопатріотичний вірш, який наснажував би українців на боротьбу за волю, став національним гімном. На одному із студентських зібрань 1862 року зазвучала пісня «Ще не вмерла Україна», виконували її на мелодію польського гімну «Ще Польща не загинула», згодом композитор Микола Лисенко написав мелодію до вірша Павла Чубинського. Утвердилась у народі інша мелодія, створена західноукраїнським композитором Михайлом Вербицьким. Ось уже понад 140 років ця волькова музика супроводжує текст національного українського гімну (За М. Слабошицьким).

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Хто є автором тексту гімну «Ще не вмерла України і слава, і воля»? Коли була написана ця високопатріотична поезія? Назвіть автора музики гімну.
2. Чому пісні-гімну судилася водночас велична і трагічна доля?
3. Розкажіть історію мелодії Державного Гімну України.
4. Продекламуйте Державний Гімн України (за потреби зверніться до тексту на початку підручника). Які слова виражають ідею твору?

ДОДАТОК

УЗАГАЛЬНЮВАЛЬНІ ТАБЛИЦІ

Таблиця 1

ОСНОВНІ ВІДОМОСТІ З РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ	
Види мовленнєвої діяльності	Слухання і розуміння, говоріння, читання, письмо
Текст	Ряд пов'язаних за змістом речень, розташованих у потрібній для розкриття теми послідовності
Тема тексту	Те, про що розповідається в тексті
Основна думка тексту	Те, що стверджується в тексті; та проблема, над якою автор змушує нас замислитись
Стилі мовлення	Науковий, художній, публіцистичний, офіційно-діловий, розмовний
Ситуація спілкування	Певне місце й умови, у яких відбувається спілкування. Відповідно до ситуації спілкування обирається стиль і тип мовлення, обмірковується вживання тих чи інших слів
Типи мовлення	Розповідь, опис, роздум
Текст-розповідь	Містить розповідь про подію, факт, явище. Складається з таких частин: початок дії, розвиток дії, завершення дії
Текст-опис	Містить загальні відомості про предмет, враження від нього; у тексті розкриваються найхарактерніші ознаки предмета та дається оцінка йому
Текст-роздум	Містить твердження, міркування, докази і висновки щодо якогось явища, події чи вчинку

Таблиця 2

ІМЕННИК

Іменник — самостійна частина мови, яка означає предмет і відповідає на питання **хто?** **що?**

Граматичні категорії		Лексико-граматичні категорії	
Мають рід	Чоловічий — батько, сир, словник Жіночий — мрія, ліч, вода Середній — вікно, теля, дівчатко Спільній рід — сусіда, бідолаха, нероба	Назви істот (хто?) Назви неістот (що?)	Учитель, бабуся, суддя, сова, комаха Олівець, ножиці, око, сировина, гнів

Граматичні категорії		Лексико-граматичні категорії	
Число	Одніна — <i>рік, цукерка, озеро</i> Множина — <i>роки, цукерки, озера</i> Лише одніна — <i>Київ, молодь, волосся, щастя</i> Лише множина — <i>дріжджі, ліноці, Черкаси</i>	Загальні назви	<i>Колодязь, сумління, картопля, ріка</i>
Відмінок	Називний — <i>хто? що?</i> Родовий — <i>кого? чого?</i> Давальний — <i>кому? чому?</i> Знахідний — <i>кого? що?</i> Орудний — <i>ким? чим?</i> Місцевий — <i>(на) кому? (на) чому?</i> Кличний — називає того, до кого звертаємося	З конкретним значенням З абстрактним значенням Одиничні Збірні Речовинні	<i>Дощ, будинок, вікно, година, дитина</i> <i>Турбота, замінування, раптовість</i> <i>Жінка, юнак, волосина</i> <i>Жіноцтво, юнацтво, волосся</i> <i>Часник, оксамит, сіль, оцет, пшено</i>

Іменники належать до певного роду і змінюються за числами і відмінками

Відмінювання іменників		Не належать до відмін	
I відміна	Іменники чоловічого, жіночого і спільногороду із закінченнями -а, -я : <i>Микола, коза, суддя, плакса</i>	Іменники, що вживаються тільки у множині	<i>Граблі, штани, Альпи, висівки</i>
II відміна	Іменники чоловічого роду з нульовим закінченням та закінченням -о, -я , іменники середнього роду із закінченнями -о, -е, -я : <i>хвіст, батько, пальто, дівчатко, море, знання</i>	Незмінювані іменники	<i>Маestro (чоловік) — ч. р.; леді (жінка) — ж. р.; кенгуру, колібрі, поні (тварини) — ч. р.; кіно, галіфе, журі (нестоти) — с. р.</i>
Відмінювання іменників		Не належать до відмін	
III відміна	Іменники жіночого роду з нульовим закінченням та іменник мати : <i>вісь, радість, путь</i>		<i>Чикаго (місто) — с. р.; Mississipi (ріка) — ж. р.; Кюсю (острів) — ч. р.; НБУ (банк) — ч. р.; СОТ (Світова Організація Торгівлі) — ж. р.</i>
IV відміна	Іменники середнього роду із закінченнями -а, -я, у яких при відмінюванні з'являється суфікс -ят- , -ян- : <i>лоша — лошати, каченя — каченяти, дитя — дитяти, вим'я — вимені, плем'я — племені</i>		
Синтаксична роль іменника		Може бути будь-яким членом речення	

ПРИКМЕТНИК

Таблиця 3

Прикметник — самостійна частина мови, що називає ознаку предмета і відповідає на питання який? яка? яке? які? чий? чия? чие? чиї?		
Прикметники змінюються за числами, родами (в однині) і відмінками		
Групи прикметників за значенням		
Якісні	Відносні	Присвійні
Указують на ознаку, що може виявлятися більшою або меншою мірою; відповідають на питання який? яка? яке? які?	Указують на відношення одного предмета до іншого; відповідають на питання який? яка? яке? які? Наприклад: лисячий комір, залізна деталь, шоколадні цукерки, легка промисловість	Указують на належність предмета людині чи тварині, відповідають на питання чий? чия? чие? чиї?
Наприклад: високий паркан, залізна воля (міцна воля)		Наприклад: батькові слова, дідова хата, ластівчине крило
Ступені порівняння якісних прикметників		
Вищий	Найвищий	
<i>Проста</i> форма: легший, <i>яскравіший</i> ; <i>складена</i> форма: більш уважний, менш досвідчений	<i>Проста</i> форма: найлегший, найяскравіший; <i>складна</i> форма: щонайлегший, якнайяскравіший; <i>складена</i> форма: найбільш уважний, найменш досвідчений	
Синтаксична роль прикметника		
Означення	Присудок	
Сонце грато на <u>рум'яних</u> щоках, на <u>червоному</u> намисті (І. Нечуй-Левицький)	День був ясний і теплий (І. Нечуй-Левицький)	

Таблиця 4

ЧИСЛІВНИК

Числівник — це самостійна частина мови, що означає число, кількість предметів або порядок при лічбі і відповідає на питання скільки? котрий?	
Розряди числівників за значенням	
Кількісні	Порядкові
Означають число або кількість предметів і відповідають на питання скільки? Поділяються на групи: власне кількісні : два, сто, двісті десять; збірні : двоє, троє, п'ятеро; дробові : одна третя, півтора; неозначено-кількісні : кілька, кількасот, багато	Означають порядок предметів при лічбі і відповідають на питання котрий?: перший , двохсотий , дві тисячі п'ятдесят восьмий

Групи числівників за будовою		
Прості	Складні	Складені
Складаються з одного слова, що має один корінь: один, тисяча, перший, мало	Складаються з одного слова, що має два або більше коренів: двадцять, п'ятсот, п'ятдесят, кільканадцять	Складаються з кількох слів: п'ятдесят вісім, дві тисячі дев'яносто другий

Синтаксична роль числівника

Підмет: Один у полі не воїн (Нар. творчість);

Присудок: Гнідий фінішував першим (Д. Ткач);

Додаток: Семиро одного не ждуть (Нар. творчість);

Означення: Перший сніг обов'язково розтане (Нар. творчість);

Обставина: Це трапилося п'ятого вересня.

Таблиця 5

ЗАЙМЕННИК

Займенник — самостійна частина мови, що вказує на особу, предмет, ознаку, кількість, але не називає їх.

Займенники, що вказують на особу, предмет і кількість, змінюються тільки за відмінками. Займенники, що вказують на ознаку, змінюються за числами, родами (в однині) і відмінками.

Розряди займенників за значенням

Особові	я, ми, ти, ви, він, вона, воно, вони
Зворотний	себе
Питальні	хто?, що?, який?, чий?, котрий?, скільки?

Розряди займенників за значенням

Відносні	хто, що, який, чий, котрий, скільки
Неозначені	будь-хто, хто-небудь, абихто, хтось, казна-який, бозна-чий
Заперечні	ніхто, ніщо, ніякий, нічий
Присвійні	мій, твій, наш, ваш, свій, іхній
Означальні	весь, всякий, кожний, самий, інший
Вказівні	той, цей, такий, стільки

Особливості відмінювання й правопису займенників

Усі особові займенники змінюються за відмінками й числами, а займенники З особи — ще й за родами (в однині). У непрямих відмінках особові займенники мають іншу основу, ніж у називному: я — мною (Ор. в.), він — йому (Д. в.), вона — її, (у) неї (Р. в.), ми — нас (З. в.), вони — їм (Д. в.).

Зворотний займенник себе не має форми називного відмінка.

Заперечні займенники пишуться разом із частиною ні: ніхто, ніякий, нічий; якщо ні із займенником розділені прийменником, тоді всі три слова пишуться окремо: ні в кого, ні про що, ні з ким.

Особливості відмінювання й правопису займенників

Неозначені займенники із префіксами **де-**, **аби-** та суфіксом **-сь (-ся)** пишуться разом: **дещо, хтось, абихто;** через дефіс пишуться займенники із префіксами **будь-, казна-, хтозна-, бозна-,** суфіксом **-небудь:** **будь-хто, хтозна-чого, бозна-ким, який-небудь.** Якщо займенник і префікс або суфікс розділені прийменником, усі три слова пишуться окремо: **де з ким, аби до чого, будь у чому, казна про що.**

Синтаксична роль займенника

Підмет	Додаток	Означення
--------	---------	-----------

Брати мої, я щиро вам пораю відвідати цю річенку малу (Д. Луценко).

ДІЕСЛОВО

Таблиця 6

Діеслово — самостійна частина мови, що означає дію або стан предмета і відповідає на питання **що робити?, що зробити?**

Діеслово в будь-якій формі належить до доконаного (**що зробити?**) або недоконаного (**що робити?**) виду, буває перехідним або неперехідним.

Форми діеслова

Неозначена (початкова)	незмінна форма, відповідає на питання що робити? що зробити?: переказувати, розповісти
Способові	змінюються за способами, часами, числами, особами або родами; відповідають на питання що роблю? що робив? що робити-му? що робив би? і под.: малою, читав, налишу, співав би
Дієприкметник (особлива)	змінюються за числами, родами (в однині) і відмінками; відповідає на питання який?: пожовкий, укритий, подарований, читаючий
Дієприслівник (особлива)	незмінна форма, відповідає на питання що роблячи? що зробивши?: говорячи, створивши
Безособова форма на -но, -то	незмінна форма, відповідає на питання що зроблено?: вчинено, укрито, створено, політо

Способи діеслова

Дійсний	Умовний	Наказовий
Діеслова означають реальну дію, яка відбувалася, відбувається або буде відбуватися насправді: дівчина співала, човен пливе, сонце засяє	Діеслова означають дію, яка можлива за певних умов, є бажаною: дівчина проспівала б, човен поплив би, сонце засяяло б	Діеслова виражают наказ або прохання: живи, вір, складай; ходімо, кличмо, співаймо; скажіть, сідайте

Часи діеслова

Теперішній	Минулий	Майбутній
Діеслова означають дію, яка відбувається в момент розповіді про неї: співаю, пишемо, танцюють.	Діеслова означають дію, що відбулася раніше від розмови про неї:	Діеслова означають дію, що буде відбуватися після розмови про неї: розповість, створюватиме, буде казати. Відповідають на питання

Теперішній	Минулий	Майбутній
Відповідають на питання що роблю? що робимо? що роблять? і под. Змінюються за особами й числами, належать до недоконаного виду: прошу, просимо, просиши, просите, просить, просять	зазирнуло, про- спіяв, записала. Відповідають на питання що робив? (зробив?) що роби- ла? (зробила?) що робило? (зробило?) що робили? (зробили?) Змінюються за числами, а в однині — за родами: ходив, ходила, ходило, ходили	що зроблю? що робитиме? що будуть робити? Має три форми: просту: напишу, напишеш, напи- ше, напишемо, напишети, напи- шуть; складну: вивчатиму, вивчатиме- мо, вивчатимеш, вивчатимете, вивчатиме, вивчатимуть; складену: буду читати, будеш читати, буде читати, будемо чита- ти, будете читати, будуть читати. Змінюються за особами й числами: скажу, скажеш, скажете, скажуть
Дієвідміни		
Перша		Друга
Діеслова у третій особі множини мають закінчення -уть (-яту): ідуть, читають.		Діеслова у третій особі множини мають закінчення -ать (-ять): біжать, гоять.
Синтаксична роль діеслова — може виступати будь-яким членом речення.		
Жити — Вітчизні служити. Незабаром пролунала команда рушати. Казати правду вчили батько-мати. Ми сіли відпочити під старими розлогими вербами.		

Таблиця 7

ДІСПРИКМЕТНИК

Дісприкметник — особлива форма діеслова, яка виражає ознаку предмета за дією і відповідає на питання який? яка? яке? які?

Дісприкметники змінюються за числами, родами (в однині) і відмінками; мають вид, теперішній або минулий час; поєднує ознаки діеслова й прикметника:

Ознаки діеслова	Ознаки прикметника
1. Вид доконаний (посивілій) і недоконаний (нестихаючий). 2. Час теперішній (зеленіючий) і минулий (пожовклений). 3. Може мати залежні іменники, займенники, прислівники (прочитаний (ким?) мною (коли?) сьогодні лист).	1. Вказує на ознаку предмета і відповідає на питання який? яка? яке? які? 2. Залежить від іменника: прочитана книга. 3. Змінюється за родами, числами й відмінками: пожовклого листя, пофарбованих дверей, несказанним словом.
Ознаки діеслова	Ознаки прикметника
	4. У реченні виступає означенням або присудком: У повітрі кружляє зірване вітром листя. Ці правила написані самим життям.

Активні	Пасивні
Називають ознаку предмета, зумовлену дією того самого предмета: лосивій дідусь (дідусь лосив), тремтій листок (листок тремтить).	Називають ознаку предмета, зумовлену дією на нього іншого предмета: пофарбований дідом паркан (дід пофарбував паркан), розгорнутий учнем зошит (учень розгорнув зошит).
Дієприкметник разом із залежними словами творить дієприкметниковий зворот: Гори стояли, вкріті білими шальками снігу .	

Таблиця 8

ДІЕПРИСЛІВНИК

Дієприслівник — особлива форма діеслова, яка означає додаткову дію і відповідає на питання що роблячи? що зробивши?

Дієприкметники не змінюються; мають вид, теперішній або минулий час, перехідність або неперехідність; поєднують ознаки діеслова і прислівника:

Ознаки діеслова	Ознаки прислівника
<ol style="list-style-type: none"> 1. Вид доконаний (виконавши) і недоконаний (співаючи). 2. Переходність (читаючи книгу, купивши хліба) і непереходність (повертаючись зі школи, відчичивши другові). 3. Час теперішній (ідучи) і минулий (роздрівши). 4. Може мати залежні слова (іменники, займенники, прислівники): захічивши вчасно роботу. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Не змінюється (втираючи, втерши, втершись). 2. У реченні виступає обставиною: Грецька стежка, звиваючись змією, ховалася між валунами.

Дієприслівник разом із залежними словами творить дієприслівниковий зворот:
Вітер, жартуючи з березами, розкидав дорогоцінні монетки віджилого листя
(Ю. Збанецький).

Таблиця 9

ПРИСЛІВНИК

Прислівник — самостійна незмінювана частина мови, яка виражає ознаку дії, ознаку іншої ознаки, ознаку предмета.

Розряди прислівників за значенням

Спосіб дії	Міра і ступінь	Місце дії	Час дії	Причина дії	Мета дії
як? у який спосіб?	наскільки? якою мірою?	де? куди? звідки? яким шляхом?	коли? відколи? доки? як довго?	чому? з якої причини?	для чого? з якою метою?
Тихо стало навкруги. Чоловік підійшов неквапом.	Хто менше говорить, той більше чує.	Вдалині видніється село.	Давно те діялось.	Спросоння я не розуміла тих слів.	Той юнак завжди робить наперекір.

Особливості правопису прислівників

У прислівниках пишеться стільки букв *н*, скільки було в прикметників або дієприкметників, від яких вони утворилися: *стараний — старанно, несказанний — несказанно, утевнений — утевнено.*

Заперечна частка не пишеться разом чи окремо з прислівником за тими самими правилами, що й з іменниками та прикметниками: *ненароком* (без *не* не вживається), *неголосно* (можна замінити на *тихо*), бачилися *не часто, а вряди-годи* (протиставлення), *мені так зручно* (прислівник виступає присудком); з часткою *ні-* прислівники пишуться разом: *ніде, ніколи, ніяк*; але не слід плутати частку *ні-* з повторюванним сполучником *ні...ні: ні риба ні м'ясо, ні туди ні сюди.*

Прислівник із префіксами *дв-, аби-* та суфіксом *-сь (-ся)* пишуться разом: *деколи, абикуди, кудись;* через дефіс пишуться прислівники із префіксами *будь-, казна-, хтозна-, бозна-,* суфіксом *-небудь:* *будь-куди, хтозна-де, бозна-коли, як-небудь;* утворені поєднанням однакових, схожих або антонімічних слів: *тихотихо, часто-густо, туди-сюди;* із префіксом *по-* і суфіксами *-ому, -ому, -и: по-нашому, по-твоєму, по-молодецьки.*

Ступені порівняння прислівників

Вищий	Найвищий
проста форма: <i>важко — важче, тонко — тонше, тихо — тихіше;</i> складена форма має два різновиди: <i>більш важко, менш тонко; набагато важче, значно тонше, ще тихіше, трохи голосніше.</i>	проста форма — <i>важче — найважче, тонше — найтонше;</i> складна форма — <i>найтихіше — якнайтихіше, найбільше — щонайбільше;</i> складна форма — <i>найбільш утевнено, найменш тонко.</i>

Синтаксична роль прислівника

Обставина	Присудок	Означення
Невченому всюди й завжди погано.		Дорога (яка?) ліворуч була вимощена камінням.

Таблиця 10

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ Й ВИГУК

До службових частин мови належать прийменник, сполучник і частка. Особливою частиною мови, що не належить ні до самостійних, ні до службових частин мови, є вигук.

Службові частини мови й вигук не відповідають на питання її самостійного лексичного значення не мають. Прийменники й сполучники не виступають членами речення, є незмінними частинами мови.

Службові частини мови

Прийменник	Сполучник	Частка
Служить для зв'язку слів у словосполученні. Виражав залежність від іменника, числівника, займенника від інших слів у словосполученні й реченні.	Служить для зв'язку одно-рідних членів речення, простих речень у складному. За значенням поділяється на сурядні (<i>і, але, зате</i>) та підрядні (<i>що,</i>	Служить для утворення граматичних форм, надання відтінків значення. За значенням поділяється на модальні (виражують різні додаткові

Прийменник	Сполучник	Частка
За походженням бувають непохідні (без, в (у), по, між, для, за, від, над, під) та похідні (ломіж, задля, понад, погід). За будовою — прості (під, над, від, край), складні (погід, заряди, понад), складені (під час, згідно з).	щоб, тому що). За будовою бувають прості (та, але, як, бо), складні (зате, проте, якби) і складені (тому що; для того, щоб; незважаючи на те, що). За способом уживання поділяються на одиничні, повторювані й парні.	смислові відтінки слів, словосполучень, речень), словотворчі (служать для творення нових слів і виступають як префікси й суфікси) і формотворчі (служать для утворення форм умовного й наказового способів дієслова).
Вигук — виражає, але не називає почуття і волевиявлення. За значенням поділяються на емоційні (ой, ах, овва, слава Богу), спонукальні (агов, геть, тру, годі), етикетні (доброго дня, до побачення, привіт, будь ласка, дякую), звуконаслідувальні слова (ку-ку, кукуріку, баах).		

ЗРАЗКИ МОВНИХ РОЗВОРІВ

ФОНЕТИЧНИЙ РОЗВІР

Послідовність розбору

1. Зробіть звуковий запис слова.
2. Поділіть слово на склади, вкажіть, скільки в ньому складів, які з них відкриті, а які — закриті. Назвіть наголошений склад.
3. Назвіть букви, вимовте звуки.
4. Дайте характеристику звукам:
  - а) голосним — наголошенні чи ненаголошенні;
  - б) приголосним — дзвінкі чи глухі; тверді, м'які чи пом'якшенні.
5. Підрахуйте кількість букв і кількість звуків.

Зразок усного розбору

У слові *місяць* два склади, перший склад [м'і] — відкритий, наголошений, другий склад [сац'] — закритий, ненаголошений.

Перша буква позначає звук [м'] — приголосний, дзвінкий, пом'якшений. Друга буква позначає звук [і] — голосний, наголошений. Третя буква позначає звук [с'] — приголосний, глухий, м'який. Четверта буква позначає звук [а] — голосний, ненаголошений. П'ята буква позначає звук [ц'] — приголосний, глухий, м'який. Шоста буква звукового значення не має, вона вказує на м'якість попереднього приголосного.

Зразок письмового розбору

Місяць [м'і/сац'] — 2 склади, перший — відкр., нагол.; другий — закр., ненагол.

м — [м'] — пригол., дзвінк., пом'якш.;

і — [і] — голосн., нагол.;

с — [с'] — пригол., глух., м'як.;
я — [а] — голосн., ненагол.;
ц — [ц'] — пригол., глух., м'як.;
ь

6 б., 5 зв.

РОЗБІР СЛОВА ЗА БУДОВОЮ

Послідовність розбору

1. Виділіть закінчення, змінивши форму слова.
2. Позначте основу слова.
3. Виділіть корінь, дібравши спільнокореневі слова.
4. Виділіть префікс, з'ясуйте його значення (якщо це можливо).
5. Виділіть суфікс, з'ясуйте його значення (якщо це можливо).

Зразок усного розбору

Примбрський.

У слові *приморський* закінчення *-ий*, яке вказує на те, що це прикметник чоловічого роду в називному відмінку однини. Основа слова — *приморськ-*; до неї входять префікс, корінь і суфікс. Корінь слова *-мор-*; спільнокореневі слова: *морський, море*. Префікс *при-*, він означає наближення до чогось і вживається в таких словах: *пришкільний, приміський*. Суфікс *-ськ-*; цей суфікс вживається для творення відносних прикметників, наприклад: *сільський, український*.

Зразок письмового розбору

Примбр^ский

СЛОВОТВІРНИЙ РОЗБІР

Послідовність розбору

1. Доберіть до поданого слова те слово, від якого воно утворилося.
2. Визначте твірну основу.
3. Позначте словотворчі компоненти.
4. Назвіть спосіб творення слова.

Зразок усного розбору

Надпотужний.

Це слово утворилося від слова *потужний*. Твірна основа *-потужн-*, словотворчий засіб — префікс *над-*. Отже, слово *надпотужний* утворене префіксальним способом.

Зразок письмового розбору

Надпотужний ← потужний — преф. сп. тв.

МОРФОЛОГІЧНИЙ РОЗВІР

РОЗВІР ІМЕННИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Початкова форма іменника (називний відмінок однини).
3. Постійні ознаки: а) власна чи загальна назва; б) істота чи неістота; в) рід; г) відміна і група (якщо є).
4. Змінні ознаки: а) відмінок; б) число.
5. Синтаксична роль.

Слово члене кожному присміні (*Нар. творчість*).

Зразок усного розбору

Слово — іменник, ужитий у початковій формі; загальна назва, неістота, середній рід, друга відміна, тверда група; називний відмінок однини; у реченні виступає підметом.

Зразок письмового розбору

Слово — імен., п. ф. — слово, заг. назва, неістота, с. р., II відм., тв. гр.; Н. в., одн., підм.

РОЗВІР ПРИКМЕТНИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Початкова форма прикметника (називний відмінок однини чоловічого роду).
3. Постійні ознаки: а) група за значенням (якісний, відносний чи присвійний); ступінь порівняння (у якісних прикметників).
4. Змінні ознаки: а) число; б) рід (в однині); в) відмінок.
5. Синтаксична роль.

Найвища краса — це краса вірності (*О. Гончар*).

Зразок усного розбору

Найвища — прикметник, початкова форма — найвищий; якісний, у найвищому ступені порівняння; належить до твердої групи; ужитий в однині, жіночому роді, називному відмінку; в реченні виступає означенням.

Зразок письмового розбору

Найвища — прикм., п. ф. — найвищий; якін., найвищий ст. пор., тв. гр.; одн., ж. р., Н. в., означення.

РОЗВІР ЧИСЛІВНИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

Послідовність розбору

1. Частина мови.

2. Початкова форма числівника (називний відмінок).

3. Постійні ознаки: а) кількісний чи порядковий; б) розряд за значенням (для кількісних: власне кількісний, збірний, дробовий чи неозначенено-кількісний); в) група за будовою (простий, складний чи складений).

4. Змінні ознаки: а) число (якщо є); б) рід (якщо є); в) відмінок.

5. Синтаксична роль.

Семеро одного не ждуть (Нар. творчість).

Зразок усного розбору

Семеро — числівник, ужитий у початковій формі; кількісний, збірний; простий, ужитий у називному відмінку; в реченні виступає підметом.

Зразок письмового розбору

Семеро — числ., п. ф. — *семеро*, кількісн., збірн., прост.; Н. в., підмет.

РОЗВІР ЗАЙМЕННИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

Послідовність розбору

1. Частина мови.

2. Початкова форма займенника (називний відмінок).

3. Постійні ознаки: а) розряд за значенням; б) особа (в особових займенниках).

4. Змінні ознаки: а) число (якщо є); б) рід (якщо є); в) відмінок.

5. Синтаксична роль.

Усміхнися, доне, до мене з німих фотографій (Д. Луценко).

Зразок усного розбору

Мене — займенник, початкова форма — я; особовий, перша особа однини; ужитий у родовому відмінку; в реченні виступає додатком.

Зразок письмового розбору

Мене — займ., п. ф. — я, особов., 1 ос. одн.; Р. в.; додаток.

РОЗВІР ДІЕСЛОВА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

Послідовність розбору

1. Частина мови.

2. Початкова форма (інфінітив).

- Постійні ознаки: а) вид; б) перехідність; в) дієвідміна.
- Змінні ознаки: а) спосіб; б) час (якщо є); в) число; г) особа (якщо є); і) рід (якщо є).

5. Синтаксична роль.

Вітчизну сонячну свою **люблю** високою любов'ю (В. Сосюра).

Зразок усного розбору

Люблю — дієслово, початкова форма — **любити**; недоконаний вид, перехідне, належить до другої дієвідміни; вжите в дійсному способі, теперішній час, перша особа однини; у реченні виступає присудком.

Зразок письмового розбору

Люблю — дієсл., п. ф. — **любити**; недок. вид, перех., П дієвідм.; дійсн. сп., теп. час, 1 ос. одн.; присудок.

СИНТАКСИЧНИЙ РОЗБІР СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

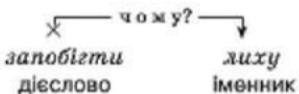
Послідовність розбору

- Назвіть у словосполученні головне і залежнє слова.
- Від головного до залежного слова поставте питання.
- Укажіть, якими частинами мови виражені головне і залежні слова.

Зразок усного розбору

У словосполученні **запобігти** лиху головне слово — **запобігти**, залежне — **лиху**. **Запобігти** (ч о м у?) лиху. Головне слово виражене дієсловом, а залежне — іменником.

Зразок письмового розбору

СИНТАКСИЧНИЙ РОЗБІР ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

Послідовність розбору

- Визначте вид речення за метою висловлювання (розповідне, питальне, спонукальне) та за інтонацією (окличне чи неокличне).
- Визначте граматичну основу речення.
- Укажіть вид речення за наявністю другорядних членів (поширене чи непоширене).
- Визначте другорядні члени речення (якщо є), поставте до них питання.
- Визначте, чи ускладнене речення однорідними членами, звертаннями, вставними словами.

Зразок усного розбору

Мудре слово в громаді вагоме (Нар. творчість).

Речення розповідне, неокличне, просте. Граматична основа — слово (підмет), *вагоме* (присудок). У реченні є другорядні члени, тому воно поширене. Слово (я к е?) *мудре* — означення, *вагоме* (д е?) в громаді — обставина. Речення неускладнене.

Зразок письмового розбору

Мудре слово в громаді вагоме (Розпов., неокл., просте, неускл.).

СИНТАКСИЧНИЙ РОЗБІР СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Послідовність розбору

1. Визначте вид речення за метою висловлювання та за інтонацією.
2. Виділіть прості речення у складному, знайдіть граматичні основи.
3. Визначте другорядні члени речення в кожній частині складного речення.

Зразок усного розбору

Згинуть роси, як над світом сонечко зійде багряне (Д. Павличко).

Речення розповідне, неокличне, складне, складається з двох частин. У першій частині граматична основа *згинуть роси*, у другій — *сонечко зійде*. Перша частина — непоширене, неускладнена; друга частина — поширене, неускладнена.

Зразок письмового розбору

1   2

Згинуть роси, як над світом сонечко зійде багряне (Розпов., неокл., складне, складається з 2-х частин, I частина — непошир., неускл.; II частина — пошир., неускл.).

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИЙ СЛОВНИК*

А

а́грус — крыжовник
адре́са — а́дрес
а́ркуш — лист

Б

бабо́вна — хлопок
багатті — костёр
байка — басня
байра́к — овраг
ба́рва — краска, цвет
барити́ся — задерживаться
барліг — берлога
безтурботний — беззаботный
бешкетник — озорник
бліскавка — молния
бліскати — сверкать
боягу́з — трус
бриніти — звучать, звенеть
брóнъка — почка (растения)

В

вайлуватий — неповоротливый
вантажний — грузовой
вапиб — известье
важа́ти — считать
вередливий — капризный
вершкі — слывки
вérшник — всайдник
вzрéць — образец
вимóга — требование
вýріб — изделие
вýрій — теплые края
вýдданий — прёданный
вýдлїга — оттепель
вýдплáта — расплата
вýдридження — командировка
вýдсоток — процент
вýтрíло — парус

вітряк — ветряная мельница
водогráй — водопад
возз'єднання — воссоединение
волóшка — василек
втішний — забавный
вчáсно — вовремя
вщерь — доверху

Г

гáдка — мышль
гай — роща
гáлас — шум
галáвина — поляна
гáмір — шум
ганьбá — позор
гарбúз — тыква
гáрло — ѿстье
глек — кувшин
горище — чердач
горобíна — рябина
грóно — гроза
гушáвина — чайца

Г'

гýва — ворона
гáздá — хозяин
гýнок — крыльцо
гринджбли — санки
грунт — почва
гúдзик — пуговица

Д

дах — крыша
джерелó — источник
дзай'a — юла
ділянка — участок
добá — сутки
дозвілля — досуг
дослід — опыт
дýка — благодарность

* У словнику подано значення слів за змістом речень і текстів у вправах.

С

єднáтися — соединяться

Ж

жагá — жажда

жарт — шутка

жéвріти — тлеть

жýто — рожь

З

забобón — суевéрие

заборонýти — запретить

заплізнийця — желéзная дорóга

заперéченнia — отрицáние

заповíт — завещáние

зáхист — защита

захóплењня — востбрóг

збóри — собráние

звитáга — доблесть

звичайний — обычновéнnyй

здйтíстъ — способность

зілля — травá

злýдні — нищета

змагáни — соревновáние

зневáга — пренебрежéние

зозу́ля — кукушка

I

існува́ти — существовать

K

какáн — летúчая мышь

каламútний — мýтный

капелюх — шляпа

караты — накáзывать

картáтий — клéтчатый

кат — палáч

кашкéт — фурáжка

квóлий — слáбый

кíлим — ковёр

ковáль — кузни́ц

ковзани — конькý

комáха — насекомое

комóра — кладовáя

кры́га — лёд

кры́ця — сталь

кришталéвий — хрустáльный

крок — шаг

ку́ля — шар

курчá — цыплёнок

ку́рява — пыль

кут — югол

ку́хлик — кружка

Л

лáгідний — лáсковый

ланцóг — цепь

латáття — кувши́нка, водяна́я

лáлия

лéмент — крик

лічбó — счёт

ліщина — оре́шник

люстéрко — зéркальце

M

мальовníчий — живошénnyй

мандрíвка — путешествие

мáрево — видéние

метá — цель

метéлик — мотылék

метkýй — быстрый, проворный

мéшканец — житель

милозвúчний — благозвúчный

мимохóдь — мимоходом

мимохíть — невольно

мíрошник — мéльник

млин — мéльница

млáвий — вáлый, медлítельный

мотúзка — верёвка

мрýйник — мечтáтель

мрýти — виднéться

мул — ил

му́ляр — каменщик

мур — стéна

Н

набрýднути — надоéсть

набува́ти — приобретать

навантажити — нагрузить
навивпередки — наперегонки
навшійни — на цыпочках
напам'ять — наизусть
напій — напиток
натхнення — вдохновение
нащодок — потомок
невдовзі — вскоре
негайний — немедленный
негода — ненастье
незграбний — неуклюжий
неймовірний — невероятный
непорушно — неподвижно
несподіванка — неожиданность
ночви — корыто
нуль — скуча

О

обговорення — обсуждение
ббрис — очертание
брій — горизонт
огіда — отвращение
одностайний — единодушный
оксаміт — бархат
блади — осадки
опинітися — очутиться
блески — аплодисменты
ополонка — пробурь
особа — лицо
охайній — аккуратный
бцет — укус
очерёт — камыш
ашукати — обмануть
ощадливий — бережливый

П

пазур — коготь
пакунок — свёрток
палко — пламенно
пальне — горячее
парасолька — зонтик
паркян — забор
паша — пастырь
перліна — жемчужина

під'їджувати — подстrekать
побачення — свиданье
погрба — угроба
прашур — прёдок
приваблювати — привлекать
приватний — личный, частный
промінь — луч
прудкий — быстрый
пустощі — шалости

Р

ралік — улитка
ралтом — вдруг
рідиня — жидкость
річ — вещь
роздрат — раздор
роковина — годовщина
рудай — рыхкий
рушниця — ружьё

С

садіба — усадьба
сварка — ссобра
свідомий — сознательный
свідомість — сознание
сенс — смысл
серветка — салфетка
сершанок — дымка
скарбниця — сокровищница
склянка — стакан
скляр — стекольщик
скрипаль — скрипач
смуга — полоса
спанителічти — сбить с толку
сподіватися — надеяться
спрятний — ловкий
ставок — пруд
стрічка — лента
строкатий — пестрый
сузір'я — созвездие
схаменутися — опомниться

Т

табір — лагерь
терезі — весы

теслár — плотник

téчія — течéние

тиреа — опйлки

тиск — давлéние

торíк — в прошлом году

тублéць — тузéмець

тужáвіти — затвердевáть

тъмáний — тусклый

тютюн — табáк

тъмити — понимáть

У

узбíччя — обчина

узгíр'я — холм

улíсся — опушка

урочистий — торжественный

увідомлювати — осознавáть

у́ва — воображéние

Ф

фахівéць — специалист

фіранка — занавéска

фортеця — крéость

Х

харчí — пáща

хáща — чáща

хвáцько — лíхо, бráво

хíбний — ошибочный

хитáтися — качáться

хмарочóс — небоскрéб

хмиз — хврость

хýга — метáль

хýтко — быстро

Ц

цвíркун — сверчок

цéгла — кирпíч

цуккíй — твéрдый

цýтка — тóчка, пятнышко

Ч

чавýн — чутýн

чагарníк — кустáрник

чепурníй — опрýтный

чернýця — монахиня

чимдúж — что есть сил

чорнýця — чернýка

Ш

шáна — уважéние

шар — слой

швець — сапожник

шибка — стекло (оконное)

шкíра — кожа

шулíка — кóршун

Щ

щабéль — ступéнь

щóгла — маchta

Ю

юрбá — толпá

юшка — суп, ухá

Я

якість — кáчество

яр — овráг

ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК

Антіпáтія. Почуття неприязні, огиди, відрази до кого-небудь або чого-небудь.

Байрáк. Ліс у яру, в долині або яр, порослий лісом, чагарником.

Верболíз. 1. Високий кущ або невелике дерево з довгими бліскучими гілками і вузьким листям; росте зазвичай у вологих місцях. 2. Зарості цієї рослини.

Верф. Сукупність споруд на березі річки або моря, де будують і ремонтують судна.

Віráж. 1. Рух літака, автомобіля по кривій, поворот. 2. Ділянка дороги на повороті, що має нахил до середини кривої напрямку руху.

Волхв. У давніх слов'ян — ворожбіт, чарівник.

Гýрло. 1. Місце, де річка впадає в океан, море, озеро або іншу річку.

2. Вузька протока, що з'єднує річки, затоки, лимани між собою або з морем.

Гирлýга. Ціпок, часто загнутий на кінці, яким користуються пастухи, старі люди.

Документ. Діловий папір, що посвідчує певний юридичний факт, підтверджує право на що-небудь, служить доказом чого-небудь.

Егоїст. Людина себелюбна, байдужа до інших людей.

Епос. 1. Оповідний рід літератури. 2. Сукупність народних героїчних пісень, сказань, поэм.

Естетíчний. Пов'язаний зі створенням і відтворенням прекрасного в мистецтві та житті.

Зніяковілість. Збентеженість, засоромленість.

Коріца. Висушена кора коричного дерева, що вживають як прянощі для кондитерських виробів, а також у медицині та парфумерії.

Куліш. Густий суп (з дебільшого з пшона).

Курінь. 1. Легка будівля, сторожка (на городах, баштанах). 2. Окрема частина Запорозького козацького війська.

Ліра. Старовинний струнно-щипковий музичний інструмент.

Мáльва. Багаторічна декоративна рослина з високим стеблом і величими яскравими квітами.

Меценáт. Багатий покровитель наук і мистецтв, а також їх представників.

Мóвець. Той, хто говорить.

Можновладе́ць. Особа, яка належить до владної верхівки.

Монумéнт. Архітектурна або скульптурна споруда на честь видатної події чи особи; пам'ятник.

Морáльний. Такий, що підпорядкований системі норм і принципів поведінки людей у ставленні одне до одного та до суспільства.

Нáвичка. Уміння, набуте вправами, досвідом.

Натюрмóрт. Картина, на якій зображені предмети побуту, квіти, фрукти, забиту дичину.

Нéтрí. Важкoproхідні місця, які заросли лісом, чагарником.

Нéхворош. Багаторічна трав'яниста рослина з чорнувато-бурим стеблом, різновид полину.

Нéдіти. 1. Вести бездіяльне, позбавлене сенсу життя. 2. Скувати, нудьгувати.

Оáза. Родюче місце в пустелі або напівпустелі з буйною рослинністю і прісною водою.

Обелíск. Архітектурна споруда, пам'ятник у вигляді чотиригранної колони з пірамідальною вершиною.

Оптимíст. Людина, світосприйняття якої передягнє бадьорістю, життєрадісністю, твердою ірою в країце майбутнє.

Отáва. Трава, що виросла на місці скопеної.

Плáвні. Низькі береги річок, що затоплюються під час повені.

Приázьба. Невисокий, перважно земляний насип уздовж стін хати ззадвору.

Прочáинн. Богомолець, паломник.

Сірóма. Непрасна людина, що викликає співчуття.

Спóра. Мікроскопічний зародок рослинних організмів (водоростей, грибів, лишайників, папоротеподібних), який служить для їх розмноження, поширення, а також для збереження виду в несприятливих умовах.

Тáрвія. Степова частина України, Північне Причорномор'я.

Уалíсся. Смуга на краю лісу.

Цямрýна. Верхня частина колодязного зрубу, складена переважно з колод.

Чагарníк. Зарості багаторічних дерев'янистих кущових рослин.

Шляхта. Дрібне дворянство Польщі, України, Білорусії, Литви.

Зміст

Дорогі друзі!	4
<i>В. Симоненко. «Моя мова» .....</i>	5
§ 1. Місце української мови серед інших слов'янських мов.....	6
<i>Духовні скарби України. Мова .....</i>	9
<i>Культура спілкування. На виставці .....</i>	13

Повторення вивченого

§ 2. Синтаксис і пунктуація. Розділові знаки в синтаксичних конструкціях	15
<i>Духовні скарби України. Пісня .....</i>	18
§ 3. Морфологія та орфографія. Найскладніші орфограми	23
<i>Культура спілкування. Друзі та знайомі .....</i>	34
<i>Духовні скарби України. «Відесова книга» .....</i>	35

МОРФОЛОГІЯ І ОРФОГРАФІЯ

Дієприкметник

§ 4. Дієприкметник як особлива форма дієслова.	
Відмінювання дієприкметників	37
§ 5. Дієприкметниковий зворот	40
<i>Культура спілкування. Правила знайомства .....</i>	45
§ 6. Активні й пасивні дієприкметники.	
Творення і вживання активних дієприкметників.....	47
§ 7. Творення пасивних дієприкметників	51
§ 8. Букви <i>и</i> у дієприкметниках та <i>и</i> у прикметниках	54
<i>Духовні скарби України. Християнство .....</i>	56
§ 9. <i>Не</i> з дієприкметниками	58
<i>Духовні скарби України. Прислів'я і приказки .....</i>	61
<i>Культура спілкування. Точність і доречність жовлення .....</i>	62
<i>Мовний розбір. Розбір дієприкметника як особливої форми дієслова</i>	64
§ 10. Безособові форми на <i>-но</i> , <i>-то</i>	67
<i>Контрольні запитання і завдання .....</i>	69

Дієприслівник

§ 11. Дієприслівник як особлива форма дієслова	70
<i>Духовні скарби України. Герб України.</i>	72
§ 12. <i>Не</i> з дієприслівниками	73
§ 13. Дієприслівниковий зворот	76
§ 14. Таорення дієприслівників недоконаного і доконаного виду	82
<i>Мовний розбір. Розбір дієприслівника як особливої форми дієслова .</i>	85
<i>Духовні скарби України. Прапор</i>	86
<i>Контрольні запитання і завдання</i>	87

Прислівник

§ 15. Прислівник як частина мови.	
Розряди прислівників за значенням	89
§ 16. Ступені порівняння прислівників	93
§ 17. Способи творення прислівників. Наголос у прислівниках	97
<i>Духовні скарби України. Літописи</i>	100
§ 18. Букви <i>н і н</i> у прислівниках	101
<i>Культура спілкування. Відповідь на уроці</i>	104
<i>Духовні скарби України. Києво-Печерська лавра</i>	105
§ 19. <i>Не, ні</i> з прислівниками	106
<i>Духовні скарби України. Вишивка</i>	109
<i>Культура спілкування. Мое улюблене заняття</i>	114
§ 20. Букви <i>и, і</i> в кінці прислівників	114
<i>Духовні скарби України. Книгодрукування</i>	116
§ 21. Дефіс у прислівниках	117
§ 22. Написання прислівників разом і окремо	121
<i>Мовний розбір. Розбір прислівника як частини мови</i>	127
<i>Контрольні запитання і завдання</i>	128

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ

Прийменник

§ 23. Прийменник як частина мови	130
§ 24. Непохідні й похідні прийменники.	
Групи прийменників за будовою	133

<i>Культура спілкування. Як уникнути самотності?</i>	138
<i>Духовні скарби України. Братські школи</i>	139
§ 25. Написання похідних прийменників	140
§ 26. Деякі особливості вживання прийменників	142
<i>Духовні скарби України. Конституція Пилипа Орлика</i>	149
<i>Мовний розбір. Розбір прийменника як частини мови</i>	150
<i>Контрольні запитання і завдання</i>	151

Сполучник

§ 27. Сполучник як частина мови	153
§ 28. Сурядні сполучники	156
<i>Культура спілкування. Чи вмієте ви вказувати на помилки?</i>	161
§ 29. Підрядні сполучники	162
§ 30. Написання сполучників	164
<i>Мовний розбір. Розбір сполучника як частини мови</i>	167
<i>Культура спілкування. На пошті</i>	172
<i>Контрольні запитання і завдання</i>	173

Частка

§ 31. Частка як частина мови. Розряди часток за значенням	174
<i>Духовні скарби України. «Кобзар» Тараса Шевченка</i>	177
§ 32. Правопис часток	181
§ 33. Не і ні з різними частинами мови	184
<i>Мовний розбір. Розбір частки як частини мови</i>	189
<i>Контрольні запитання і завдання</i>	190

Вигук

§ 34. Вигук як частина мови. Правопис вигуків	192
<i>Мовний розбір. Розбір вигука як частини мови</i>	197
<i>Контрольні запитання і завдання</i>	197

Повторення вивченого

Самостійні частини мови	201
Службові частини мови і вигук	210
<i>Духовні скарби України. Гімн України</i>	214

Додаток

Узагальнювальні таблиці	216
Зразки мовних розборів	224
Українсько-російський словник	230
Тлумачний словник	234

Зв'язне мовлення

1. Мова і мовлення. Види мовленнєвої діяльності.	
Навчальне читання мовчки	10
2. Повторення вивченого про текст, типи і стилі мовлення	20
3. Особливості опису зовнішності людини.	
Переказ тексту-розповіді з елементами опису зовнішності людини	32
4. Переказ із творчим завданням	44
5. Твір-опис зовнішності людини за власним спостереженням .	65
6. Докладний переказ тексту наукового стилю	79
7. Офіційно-діловий стиль, його особливості. Ділові папери.	
Розписка. Доручення	92
8. Особливості опису процесу праці. Докладний усний переказ тексту, що містить опис процесу праці	111
9. Твір-опис процесу праці за власним спостереженням	125
10. Публіцистичний стиль, його особливості.	
Переказ тексту публіцистичного стилю	136
11. Переказ-переклад	146
12. Твір-роздум на морально-етичну тему	147
13. Допис у газету дискусійного характеру	159
14. Телеграма	169
15. Переказ оповідання	179
16. Твір-оповідання за поданим сюжетом	198